



**ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРТАНЫҰ  
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫ  
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕҮ  
ИНСТИТУТЫ**

# **ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРТАНЫҮ МӘСЕЛЕЛЕРИ**

**I китап**

**Нөкис  
«Илим» – 2019**

УОК 894.3 (575.172)  
КБК 82. 3 (5 қар.)  
К.-50

**Авторлар жәмәәти:**

Ж.Хошаниязов (жууаплы редактор), А.Бекимбетов, П.Өтениязов,  
С.Әмирлан, Г.Нуратдинова, А.Қалендерова.

Бул китапта 2017-2020-жыллар ушын белгиленген Мәмлекетлик грант тийкарында карақалпақ фольклортаныў мәселелерин үйрениў бойынша 2017-2018-жылларда исленген илимий жумыслардың нәтижелери сәўленген.

Китаптағы сөз болатуғын мәселелер фольклортаныўдың дәслепки баскышларындағы (1920-1950-жыллар) илимий изертлеўлердин өзлерине тән өзгешеликлерин үйрениўден ибарат болып, барлық фольклор тарийхы менен қызығыўшылар, арнаўлы оқыў-билимлендириў тараўында хызмет етип атырған оқытыўшылар, магистрантлар, жоқары оқыў орынларында тәлим алып атырған студентлер ҳәм мектеп оқыўшыларына жәрдемши мағлыўматлар ретинде пайдаланыўы мүмкин.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институтының Илимий кеңесиниң 2019-жыл 15-марттағы 4-санлы қарары менен тастыйықланған.

**Пикир билдириўшилер:**

ф.и.д., проф. Қ.Жәримбетов  
ф.и.д., проф. К.Алламбергенов

УОК 894.3 (575.172)  
КБК 82. 3 (5 қар.)  
К.-50



## КИРИСИЎ

Қарақалпақ аўызеки доретпелери ата-бабаларымыздан усы күнге шекем жетип келген бийбақа ғазийнемиз болып есапланады. Көп тараўлы миллий фольклорымыздың бай жанрлары мыңлаған жыллар даўамында халқымыздың миллий орталығындағы руўхый зәрүрликлерди қанаатландырып киятырған қәдириятларының бири. Олардың пайда болыўы, қәлипlesiўи, ҳәр қыйлы усылларда доретилиўи ҳәм эстетикалық, этикалық қунлылықларға ийе болыўлары, мазмунларында тарийхый турмыс мәдениятымыздың өзлерине ылайық усылда сәўиелендириўлери, үрп-әдет, дәстүрлеримиз, пикирлеў, ойлаў, қыяллаў қәбилетлеримизди тәмийнлеўши көркем факторлар илимий көзқарастан айрықша қызығыўшылықлар пайда етеди. Қарақалпақ фольклорының жанрлар классификациясы, генезиси, типологиясы мәселеси көплеген алымларымыздың дыққат орайында болып, узақ ўақытлар даўамында илимий бәсекелер дәрежесинде үйренилип киятырғанлығы мәлим.

Бул мәселениң зәрүрлигин ўақтында түсинип оған баслама салған алымлардың бири Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, М.Нурмухамедов, Н.А.Баскаков, И.А.Беляев ҳәм т.б. болып табылады. Олар қарақалпақ фольклорындағы бурыннан ўрдисли дәстүр болып киятырған поэзия жанрларынан проза жанрларын өз алдына ажыратып алыўға ҳәм оларға тийисли илимий бақлаўлар жүргизиўге баслама көтерди.

Президентимиздин «Бизлердин ҳәўес етиўге арзыйтуғын уллы тарийхымыз бар. Хәўес етсе арзыйтуғын уллы бабаларымыз бар. Хәўес етсе арзыйтуғын шексиз байлықларымыз бар. Хәм мен исенемен, несип етсе, хәўес етсе арзыйтуғын уллы келешегимиз, уллы әдебиятымыз ҳәм көркем өнеримиз де болады, әлбетте»<sup>1</sup> деген жуўмақлы пикириниң нәтийжелерин усы миллий фольклорымыздың мысалында көре аламыз.

<sup>1</sup>Қараңыз: <http://kknews.uz/kk/1712.html> //Ш.М.Мирзиёевтин 2017-жыл 3-август күни елимиздин доретиўши зиялылары ўәкиллери менен ушырасыўындағы сөзи.



Ғәрезсизликти алыу менен халқымыздың бай миллий мийрасы болған қарақалпақ фольклорын жаңа дәуір көзқарасынан изертлеу, халық мийрасына дурыс ҳақыйқый баха бериу, ҳәзирги заман көзқарасы менен қайта қарап оларды үйрениу қолға алынды. Сол тийкарда қарақалпақ фольклортаныу тарийхын изертлеу ҳәзирги күнниң әҳмийетли мәселеси болып есапланады.

Институтымыздың фольклортаныушы хәм әдебияттаныушы алымлары тәрәпинен 2017-2020-жыллары орынланыуы жобаластырылған ФА-Ф-1-005 «Қарақалпақ фольклортаныуы хәм әдебияттаныуы тарийхын изертлеу» атамасындағы фундаменталь илимий-изертлеу жойбарының мақсети де жоқарыда айтылған қарақалпақ фольклорының изертлениу тарийхын (жанрлардың генезиси, типологиясы, эволюциясы, классификациясы хәм т.б.) кеңирек үйрениу болып есапланады. 2017-2018-жыллар ушын орынланыуы режелестирилген «1920-1950-жыллардағы қарақалпақ фольклортаныуы тарийхы бойынша илимий изертлеулер сыпатламасы» мәселелери бойынша алып барылған илимий-изертлеулер қарақалпақ фольклортаныуы илиминде дәслепки илимий-теориялық пикирлерге тийкар болғанлығы менен әҳмийетке ийе. Усы илим тараўларының пайда болыу, қәлиплесиу хәм раўажланыу жоллары хәм өзине тән өзгешеликлери, бул бағдарда ерисилген табыслары менен кемшиликлери айырым изертлеу жумысларында қысқа сөз етилгени менен, бул мәселелердің тарийхый-хронологиялық, салыстырмалы - типологиялық жақтан елеге, шекем изертлеу объекти болмағанлығы буның актуаллығын белгилейди.

1920-1950-жыллардағы қарақалпақ фольклортаныуы тарийхына тийисли илимий изертлеу жумыслары өзиниң даўамланыу басқышларына ийе жағдайда қәлиплесип киятыр. 2017-2018-жыллар ушын изертлеу объектлери етип, «Қарақалпақ халық дәстанлары ҳаққындағы илимий изертлеулерге сыпатлама» (ф.и.д. Ж.Хошаниязов), «Қарақалпақ халық прозасы туўралы илимий изертлеулерге сыпатлама» (киши илимий хызметкер А.Бекимбетов), «Қарақалпақ халық ертеклери бойынша илимий изертлеулерге сыпатлама» (киши илимий хызметкер П.Өтениязов), «Қарақалпақ фольклорының киши жанрлары бойынша илимий изертлеулерге сыпатлама» (киши илимий хызметкер С.Әмирлан), «Қарақалпақ халық қосықлары туўралы илимий изертлеулерге сыпатлама» (киши илимий

хызметкер Г.Нуратдинова), «Қарақалпақ балалар фольклоры тууралы илимий изертлеулерге сыпатлама» (киши илимий хызметкер А.Қалендерова) деп аталған изертлеу жумыслары исленген.

Буларда қарақалпақ фольклоры жанрларының изертлениу тарийхын хэм олардың терминлик өзгешеликлерин илимий көзқарастан бахалау баслы мақсетимиз больш табылады. Осиресе, фольклорлық жанрлардағы халықлық терминлер менен хазирги теориялық терминлер араларындағы өз ара сәйкесликлерге хэм үйлесимсизликлерге итибар берип хэм оларды бир қәлипке түсириу айрықша әхмийетли.

Бул изертлеуден орын алған илимий ой-пикирлер тийкарынан миллий фольклорымыздың жергиикли қәнигелер тәрәпинен қалай үйренилгенлиги, фольклортаныуға байланыслы жаңа басламалар, усыныслар, олардың қандай жоллар менен қәлиплескенлиги хэм рауажланғаны, устаз алымлардың миллий фольклортаныу бағдарында қандай нәтийжелерге ерискенлиги ҳаққында сөз етиледі.



## **ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРТАНЫҰЙЫ БОЙЫНША ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕУЛЕР (1920-1950-жыллар)**

### **1. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНДАРЫ ХАҚҚЫНДАҒЫ ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕУЛЕРГЕ СЫПАТЛАМА**

Қарақалпақ фольклортаныуы мәселелерін үйреніу жұмыстары миллий илимий орталығымызда ең дәслепки басламалардың бири сыпатында пайда болып, қәлиплесип, раўажланып, басқа илимий тараўлардағы изертлеу усылларының қәлиплесиуине өз тәсирин тийгизгенлигин белгилеп өтсек артық болмайды. XVIII-XIX әсирлерде-ақ бизиң жасап атырған орынларымызға келген саяхатшылар, топографлар, этнографлар, тарийхшылар, археологлар хәм т.б. гуманитар бағдардағы кәсип ийелерине халқымыздың турмысы менен танысып, олардың аўызеки дәретпелерине айрықша ықлас қойыу менен бир қатарда, жазып алып, жәриялап, белгили баслы пикирлер айтып фольклортаныудың дәслепки әпиуайы (примитив) өзгешеликлерине итибар қаратқаны бәршемизге мәлим. Бул хәққында М.Нурмухамедов, Қ.Айымбетов, Н.Дәўқараев, И.Сағыйтов, Қ.Мақсетов, Қ.Мәмбетназаров хәм т.б. фольклоршы алымлар өзлериниң унамлы пикирлерин билдирип миллий фольклорлық дәретпелеримиздиң изертлениу басқышларының сағасында турған, ямаса оларға баслама ислеген бир қатар Россия алымларының атларын атап өтеди. Егер биз илимий изертлеулерди улыўма бағдарда белгили бир объектти баҳалау деп түсинетуғын болсақ, онда шәртли түрде аўызеки дәретпелерди дәретиўшилерде, оларды әўладтан-әўладқа алып жүриўшилерде, баҳалаўшыларда халық болып табылатуғынлығын естен шығармаўымыз керек. Себеби, халық тәрөпинен баҳаланбаған, яғный олар мойынламаған аўызеки дәретпе хеш қашан миллий орталығымыздан орын ала алмайды. Биз фольклортаныу тарийхын үйрениуден алдын аўызеки дәретпелердиң жыйналыу хәм жәрияланыу өзгешеликлерине дыққат аударыўымыз керек.



Қарақалпақ халқының терең мәдени тарихы ата-бабаларымыздың турмыс-шараяттарын, экономикалық жағдайларын, бір-бири менен өз ара хуқықый қатнас нормаларын, рухый дәрежелерин хәм т.б. белгилеуде оғада бахалы әхмийетке ийе. Әсиресе, хәзирги жазба тарихый дәрежелерге мүтәжлик күшейген бир дәуирде халық ауызеки дәретпелери өзиниң белгили бир басқыштағы тәсирин, жәрдемин тийгизетуғынлығы анық. Дәретпелер тек ғана жәрдемши мағлыұматлар ретинде кунлы болмастан, халқымыздың узақ әсирлик атадан балаға өткерип киятырған миллий мийрас мүлки болыұы менен де қадирли. Қарақалпақ ауызеки дәретпелериниң усы тәреплерин басшылыққа ала отырып, биз оның жыйналыұ хәм изертлениұ тарихына шолыұ жасап өтиұди макул көрдик. Әлбетте, ауызеки дәретпелер халқымыздың турмыс өнериниң бир көриниси сыпатында ол өзиниң көп тараұлы тарихый-этнографиялық, әдебий, мәдени, рухый қадир-қымбатынан тысқары жекке раұажланыұ, қәлиплесиұ өзгешеликлерине ийе.

Қарақалпақ ауызеки дәретпелери түркий тиллес халықлардың ғәзийнеси болған мифлик түсиниклери менен, аңыз-әпсаналары, рәўиятлары менен, Орхон-Енисей кулпы тас жазыұлары менен, Махмуд Қашғарийдиң сөзлигинде пайдаланылған ауызеки дәретпелердиң үлгилери менен хәм басқа да бахалы жазба тарихый мағлыұматлар менен сабақласып кетеди. Қайсы халықтың ауызеки дәретпеси болса да, олар белгили бир ўақытта пайда болмай, бир неше дәуирлердиң қатламын, бир неше әўладлардың турмыс тәжрийбелерин өз бойларына сиңирген.

Қарақалпақ халық ауызеки дәретпелери узақ дәуирлик халық мүлки болыұы менен бир қатарда, ол көп тараұлы, көп жанрлы сыпатларға ийе. Ата-бабаларымыздың өз кеўил туйғыларын, турмыс дәстүрлерин, басып өткен тарихый жолларын, арзыұ-әрманларын жаңылтпашлардан баслап ири эпикалық шығармаларға шекемги аралықтағы фольклорлық жанрларға тең усылда жайғастырып хәм оларды раұажландырып, қәлиплестирип отырған. Усындай атадан балаға өтип киятырған қарақалпақ фольклорын жыйнаұ хәм оларды басып шығарыұ жумыслары XVIII әсирдиң соңғы жылларында рус оқымысшылары тәрепинен басланған еди.

Муравинниң, Гладышевтиң 1740-1741-жыллардағы Орскийден Хийұаға баратырғандағы хәм қайтып киятырғандағы қарақалпақлардың фольклоры,

этнографиясы тууралы жыйнаган материаллары халқымыздың бай аўызеки дөретпелерин жыйнаўдағы хәм баспа жүзинен шығарыўдағы дәслепки қәдемлериниң бири болып есапланады<sup>2</sup>. Сондай-ақ, рус илимпазы Рычков қарақалпақ халқының аңыз-әңгимелерин, ертеклерин хәм «қарақалпақ» сөзиниң келип шығыўына байланыслы болған фольклорлық мағлыўматларды жазып алған. Бул мағлыўматларды 1759-жылы «Сочинения и переводы» деген журналдың август санында дағазалады. Мине, бул жағдайлар жаңалық кумар рус илимпазларын өзине тарта баслады. Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерин жыйнаўға хәм оларды бастырып шығарыўға қызығыўшылардың саны көбейип барды. Мәселен, Н.Каразин, Н.Остроумов сыяқлы илимпазлар қарақалпақ ертеклерин, нақыл-мақалларын, халқымыздың тарийхын үйрениў ушын жүдә бақалы фольклорлық дөретпе болған «Ормамбет бийдиң толғаўын» жазып алған хәм бастырып шығарған. Усы илимпазлар менен бир қатарда Шығыстың хәм Орта Азияның мәдений мийрасларын, тарийхын изертлеўши В.А.Бартольд, П.Мелиоранский, Н.Пантусов, Г.И.Потанин, А.П.Самойлович сыяқлы илимпазлардың жыйнаған хәм жәриялаған материалларынан қарақалпақ фольклорының айырым үлгилерин ушыратамыз. Бирақ, бул рус илимпазларының қарақалпақ фольклоры ушын ислеген хызметлери сол дәўирлердиң көзқарасы бойынша айтарлықтай жаңалық болғаны менен еле де болса халқымыздың көзге илинбей атырған бай фольклорлық дөретпелериниң саңлағы ғана еди. Усы саңлақ ашылыўы менен қарақалпақ фольклорының ири жанры болған эпосларды жыйнаў хәм оларды жәриялаў жумыслары XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң дәслепки жылларында қолға алынды.

Бул мәселеге белгили фольклорист, этнограф А.А.Диваев араласып, «Алпамыс» дәстанының текстин қарақалпақ тилинде хәм русша аўдармасын баспадан шығарды. Текст ким тәрәпинен жазып алынғаны белгисиз. Бирақ, сол ўақыттағы Әмиўдәрья белиминиң начальниги К.М.Разгонов арқалы Төрткүл волостында жасаўшы қарақалпақ жыраўы Жийемурат Бекмухамедовтан жазып алынған хәм Ташкентке жиберилген.

<sup>2</sup>«Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1941 годах Гладышевым и Муравиным». Издана В.В.Ханыков, 1851 г.



XX ғасырдың дәслепки жылларында қарақалпақ фольклорын жыйнау менен шұғылланған рус илимпазларының бири А.М.Беляевтің ислеген хызметлери көзге тасланады. Ол Петербург университетиниң профессоры П.М.Мелиоранскийдің шәкирти болып жүрген уақытларында Орта Азия халықларының тилин үйрениу үшін Қарақалпақстанға келген.

И.А.Беляев «Едиге» дәстанын 1903-жылы Шымбай ауылында жасаушы қарақалпақтың шеріуши урыуынан Бекмухаммет деген жыраудан жазып алады хәм русшаға аударып «Едиге менен Тохтамыс тууралы жыр» деген атпенен баспадан шығарады. Усы топламда Беляевтің қарақалпақлар арасынан жыйнаған «Шыңғысхан хаққында аңыз» деген легенда басылған. Аты аталған топламның төртинши шығыуында «Едиге» дәстанының қарақалпақша тексти, «Қарақалпақ халқының тәуәрих етип шығарған хикаяты», «Ер Қобланның қыссасы қарақалпақтың жыры» деген фольклорлық дәретпелер орын алған. Булардың бәри И.А.Беляевтің тынымсыз ийгиликли мийнет етиуиниң жемиси.

XX ғасырдың дәслепки жылларына шекемги дәуир ишинде қарақалпақ фольклоры бойынша, соның ишинде қарақалпақ эпосларын жыйнау хәм жәриялау жумысларына усылайынша соқпақ салынды. XX ғасырдың басынан баслап халқымыз турмысы менен қызығыушы зиялы адамлардың көбейиуине байланысly қарақалпақ фольклорын жыйнау хәм бастырып шығару, изертлеу жумыслары бир қанша алға илгериледи.

1926-1945-жыллар аралығында белгили алым Н.А.Баскаков лингвистикалық, фольклорлық мақсеттеги экспедициялар шөлкемлестирип, қарақалпақ ауылларынан халық ауызеки творчествосына тийисли көплеген бахалы материаллар жыйнады. Усы материаллар Н.А.Баскаковтың «Қарақалпақ тили» деген 2 томлық китабының биринши томында жәрияланды. Автор бул китапта қарақалпақ халық ауызеки дәретпелерине илимий комментарийлер берип өткен.

Фольклорлық дәретпелерди жыйнау жумыслары 1930-жылларда гүжип кетти. Буған рус илимпазлары менен қатар қарақалпақ зиялыларының да қатнасуы үлкен нәтийжелерге ерисиуге себепши болды. Сол дәуирдеги бел-

<sup>1</sup>Беляев И.А. Протоколы заседания членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Вып. III. 1971.

<sup>2</sup>Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М.: Наука, 1951.



гили алым С.Е.Маловтың басшылығында экспедиция 1932-жылы Қарақалпақстан илим изертлеу институтының хызметкерлери тәрәпинен шөлкестирилген арнаулы экспедиция, 1933-жылғы профессор А.А.Соколовтың басшылығындағы экспедиция материалларының көпшилиги қарақалпақ фольклорының үлгилеринен ибарат болды хәм изертлеу объектлериниң байығына кең жол ашып берди.

Халықты ғалаба саўатландырыу иси алып барылып атырған бир дәуирде, усындай уллы ислерге жарамлы жергиликли кәнигелер де өсип жетилесе баслады. Олар фольклорлық материалларды жыйнау менен бир қатарда, системаластыру, түрлерге бөлиу, хәр қайсысының орнын белгилеу сыяқлы илимий характердеги жұмысларды да алып барды. 1930-жыллардың ақыры 1940-жыллардың басларында республикалық баспа сөз бетлеринде «Қарақалпақ фольклоры»на байланысly Қ.Айымбетовтың, Н.Дәўқараевтың, И.Сағыйтовтың илимий критикалық мақалалары шығып турды. Бул мақалалар қарақалпақ фольклорының жанрлық сыпатларын, сийсий-жәмийетлик кунлылығын, илимий әхмийетин белгилеп бериуге арналды.

1950-жылларға келе қарақалпақ фольклорын жыйнау хәм жәриялау жұмыслары қайтадан гүжиди. Әдебият мәселелерине, әдебияттану илимин хәр тәрәплеме раўажландырыуға, фольклорлық шығармаларды кәстерлеуге, оларды бир жақлама көзқараслардан қорғауға жол-жобалар көрсетилди. 1959-жылы Нөкисте Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының ашылыуы үлкен мәдений жаңалық болды. Оның қурамында Қарақалпақ тили, әдебияты тарийхы институтының қарақалпақ фольклоры секторы да бар еди. Бул сектордың өз алдына қойған бирден-бир ўазыйпасы халық дәрәтпелерин жыйнау, оларды пропагандалау, жергиликли фольклорист кәнийгелер таярлаудан ибарат еди. Сол ўақытқа шекем жыйналған хәр қыйлы, көлемли материаллар тийкарында ири илимий изертлеу жұмыслары пайда бола баслады. Мәселен, Н.Дәўқараевтың «Револуцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» (Ташкент, 1959), И.Сағыйтовтың «Қарақалпақ қахарманлық эпосы» (Нөкис, 1969), Қ.Айымбетовтың «Халық даналығы» (Нөкис, 1962), Қ.Мақсетовтың «Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырық қыз», «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» (Ташкент, 1965), «Қарақалпақ фольклорының эстетикасы» (Нөкис, 1971) т.б.

монографиялық жұмыстарды атап өтиуге болады.

С о л а й е т и п, «Қарақалпақ халық жумбақтары» (Ә.Алымов), «Қарақалпақ халық нақылмақаллары» (Т.Нийетуллаев), «Қарақалпақ халық ертектері» (Қ.Мамбетназаров), «Қарақалпақ халық қосықтары» (Ә.Тәжимуратов), «Уатандарлық урыс дәуірлерінде қарақалпақ халық қосықтары» (Н.Камалов), «Уатандарлық урыстан кейінгі дәуірдегі халық қосықтары» (М.Низаматдинов) деген бір қанша арнаулы ізертлеулер пайда болды. Бұл ізертлеулер фольклорлық материалдарды үйрениу менен бірлікте оны кең оқыушылар массасына жеткеріп беріу хәм жәриялауға да актив қатнасты.

Кейінгі дәуірде бұрын баспа сөзде рус алымлары тәрәпинен жәрияланылған «Алпамыс», «Қоблан» дәстанларының жаңа варианттары табылды хәм бир неше мәрте қайта басылып шықты. Мәселен, «Алпамыс» дәстанының (Хожамберген Нияз улы) Өгиз жырау варианты 1937-1941-жыллары фольклорист алым Қ.Айымбетовтың таярлауында еки мәрте жарық көрди. Үзиликсиз излениулер нәтийжесинде жыйналған бұл дәстанның Қыяс жырау варианты 1957-жылы илимий хызметкерлер филология илимлериниң кандидаты И.Сағыйтов пенен А.Каримовтың таярлауында баспадан шықты. Рамберген Хожамбергенев жазып алған Есемурат жырау варианты, Қ.Мақсетов хәм Қ.Мәмбетназаровлар 1960-жылы баспаға таярлады. «Қоблан» дәстаны 1941-жылы Есемурат жыраудан Н.Жапаков жазып алып, Төрткүлде өз алдына кітап етип шығарды. Усы вариант 1959-жылы И.Сағыйтов хәм Қ.Мәмбетназаровлардың таярлауында басылып шықты.

Әсиресе, «Қырық қыз» дәстаны қарақалпақ халқының оригиналь дөретпеси есабында биринши басылыудан-ақ көпшилик фольклористлердиң, кітап кумарлардың дыққатын өзине тартты. Жазығұшы Асан Бегимов тәрәпинен Курбанбай жыраудан жазып алынған «Қырық қыз» дәстаны Москвада рус тилинде 1951-жылы хәм 1956-жыллары еки рет басылды. Буннан кейін түркмен тилинде 1958-жылы, қазақ тилинде 1959-жылы, қырғыз тилинде 1960-жылы жарық көрди. Өзбек тилинде 1949-жылы өз алдына кітап болып шыққан еди.

Қ.Айымбетов жазып алған Ерполат жыраудың «Едиге» дәстаны Москвада 1937-жылы басылып шықты. Кейін усы дәстанның Ерполат жырау хәм Қыяс жырау варианттары



1990-жылы қайта басылып шықты.

1960-жылдар дәстанларды кітап етіп шығару үрдіске айланғандай болып сезіледі. Ол жылдары бұл іске алымдар менен бірлікте жазушылар да белсене қатнасты. Себебі, бір жағынан ғалаба сауатланған республикамыздың халқы өзлеріне рухый азық боларлық кітаптарды талап етсе, халқымыздың миллий, мәдениеттік мақтанышы есабында танылатуғын бұл әдебиет мұрасына кең халық массасына пропагандаланыуы керек еді.

Солай етіп, «Ер Зияр», «Мәспатша», «Қаншайым», «Шәрйар», «Ғарип-ашық», «Гөрүғлы» дәстандары, «Қарақалпақ халық ертектері» (бір неше мәрте), «Қарақалпақ халық нақыл-мақалдары», «Қарақалпақ халық қосықтары», «Қарақалпақ халық жумбақтары», «Қарақалпақ халық легендалары хәм әсаналары» белгілі қәниғелердің таярлауында өз алдына кітап болып шықты. Усындай оғада бай материалдардың тийкарында ізертлеу объектілері де кеңейді.

Фольклористика илиминде бұрын текстерге салыстырмалы түрде, композициялық хәм көркемдік өзгешелігі қусаған илимий қатнастар болса, енді ізертлеу ұсылдары қоспалы түс алып, белгілі бір халық дәретпесін теориялық жақтан үйреніуге, бізге жетіп келген тарихый құжаттарға қатнасын анықлауға, фольклорлық материалдардың этнографиялық, тарихый әхмийеттерін көрсетіуге кең мүмкіншіліктер туыды. Бұл мағлұматтарды тарих илимин жетилистириу үшін хәм өтмиштегі турмыстың құпия дәреттерін ашып беріу үшін бір қанша тарихшы илимпаздар да өз үлестерін қосты. Әсіресе, халық ауызеки дәретпелеріне болған бұндай қатнастар академик С.Камаловтың, тарих илимдерінің кандидаты этнограф Х.Есбергеновтың, М.Тілеумуратовтың, илимий ізертлеуші У.Оразбаеваның мийнеттерінде анық көзге тасланады.

Белгілі фольклористлеріміз қарақалпақ фольклорының классификациясын теориялық жақтан қайта іслеп шықты. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы тууралы теориялық харақтердегі мийнеттер жүзеге келді. Хызметкерлер дәретінен «Қарақалпақ фольклоры тарихының очерктері» ісленді. Қарақалпақ фольклорының көп жанрлы материалдары есапқа алынып, оларды системалы түрде көп томлық шығару жұмыстары іске асырылды хәм халқымыздың мәдениет турмысында үлкен жаңалық есабында бағаланды.

## **1.1. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫ БОЙЫНША 1930-1950-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕУЛЕР АНАЛИЗИ**

Қарақалпақ фольклорын изертлеу мәселелери анық қолға алынаман дегенше бир неше басқышлардан өткен өзгешеликтери менен көринеди. Оларды үйрениўге бағдарланған тийкарғы факторлардың бири халық-аўызеки доретпелериниң жыйналыўы хәм жәрияланыўы болып табылады. Фольклорлық мағлыўматларды жыйнаўға қызығыўшылардың исленген дәслепки қәдемлери XVIII әсирдин орталарынан баслап XIX әсирдин соңғы он жыллықларында қарақалпақлардың турмыс мәдениаты менен танысыў барысында шет ел қәнийгелери тәрәпинен әмелге асырылды. Олар қарақалпақ фольклорының дәслепки үлгилерин Казан, Москва, Петербург, Оренбург, Ташкент, Самарқанд хәм т.б. баспа орынларында басып шығарды. Солардың арасында дәстанлар айырықша орын ийелейди. Бирақ, дәстанлардың көлеминиң көп болыўы хәм миллий тилимизди, үрп-әдет, дәстүрлеримизди жетик билмегенлиги себепли дәстанларды толық халында шығарыўға мүмкиншилик болмады. Баспа көрип үлгерген дәстанлардың текстлерине байланыслы олардың қашан, кимнен хәм ким тәрәпинен жазылып алынғанлығы туўралы илимий кунлылыққа ийе мағлыўматлар аз да болса орын алғанлығын атап өтиўимиз тийис. Жыйналған хәм жәрияланған материаллар сол ўақытларда-ақ илимий объект сыпатында қабыл етилип, дәстанлар туўралы ой-пикирлер билдириў системасы пайда бола бастады хәм жергиликли қәнийгелердин қәлиплесиўине күшли тәсир жасады. Рус алымларының бул жумысларға араласыўының активлескен ўақытлары 1920-жыллардан 1950-жылларға шекем даўам етти. Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, Е.Д.Паливанов, А.С.Морозова, П.П.Иванов, Л.А.Соколов, С.П.Толстов, Т.А.Жданко хәм т.б. алымлар белгили дәрежеде өз қәнигеликлерине ылайық дәстанларға тийисли лингвистикалық, тарийхый-этнографиялық, археологиялық, изертлеулеринде илимий-әмелий характеристикалар берип



өтти. Мәселен, П.П.Иванов А.С.Морозовалар өзлеринин «Қарақалпақлар» деген қолжазбаларында былай дейди: «Қырық қыз» поэмасының сюжети айрықша, әдеттегідей емес. Поэма жеке сулыұ Гүлайым баслаған Қырық қыз отрядының ұатанның хәр қыйлы хәм көп санлы душпанлары менен қахарманлық гүресте амазонкалардың жеңиси менен тамамланатуғынын сүүретлеўге бағышланған. Поэмада сүүретленетуғын ўақыялардың гейпаралары Орта Азияда, гейпарасы оның узақ түпкирлеринде де болады. «Қырық қыз»дағы амазонкалардың жеңиси белгили дәрежеде Түркистан менен байланысқан<sup>5</sup>. Көрип турғанымыздай, изертлеўшилер дәстанның қай жерлерде тарқалғанлығын белгилеўде анық территорияны көрсетти. Оның қахарманларына хәм олардың ерликлерине, душпанлары үстинен жеңислерге ерисетуғынлығына дыққат аўдарады. Қырық қыздың ерлик ислери амазонкашылық хәрекетлер менен байланыстырылады. Бул билдирилген пикир өзинин оғыры әпиўайлығына қарамастан дәстан хәққындағы дәслепки баклаўлардың бири болып қалды.

Дәстанлар хәққында С.П.Толстовтың хәм Т.А.Жданконың елеўли пикирлери орын алған. Илимий орталыққа миллий кәнийгелердин араласыўы менен бул мәселе өзинин тийисли бағдарларына ийе бола баслады. 1930-жыллары Москвадан, Петербургтан келген археологиялық, этнографиялық, лингвистикалық экспедициялардың ағзалары, миллий мәдений орталықты жасап билетуғын, саўатлы жергиликли кәнийгелерге оғада мүтәж еди. Сол ўақытлары саўатланып үлгерген, миллий әдебиятымызға, фольклорлық дәрәтпелерге ықлас қойған хәм белгили дәрежеде сырт еллерден келген кәнийгелер менен бирге жүрип тәжирийбе арттырған жаслардан Қ.Айымбетов, Н.Дәўқараев, О.Кожуров, С.Мажитов, Ш.Хожаниязов, С.Мәўленов хәм т.б. зиялылар қарақалпақ фольклорының үлгилерин, миллий классикалық шайырларымыздың шығармаларын жазып алыўда айырықша хызмет атқарды. Ол ўақытлары фольклорлық дәрәтпелерди жазып алыўда белгили бир система кәлиплеспеген еди. Ең баслы мақсет, текстлерди қағазға түсириў кереклиги қатаң итибарға алынды. Ал, кимнен, қашан, қайсы шайырдың ямаса қайсы автордың дәрәтпеси

<sup>5</sup>Қолжазба ӨзРИАҚБ кітапханасының қолжазбалар фондында сақланады.

ёкенлигин аныклау мәселесинде жазып алыушылар тәрәпинен аз да болса шалалықлар болғанлығы сезиледи<sup>6</sup>. Бундай кемшиликлер дәуірлик характерге ийе болып ҳазирги жағдайымызда толық сапластырылғанын атап өтиүимиз тийис. 1930-жылларда фольклорлық үлгилерди жыйнауға қатнасқан инталылардың бири С.Мәуленов (1919-1942-жыллар) болып табылады. Ол Тахтакөпир районында тууылған. Жергиликли мектепте сауат ашып, Нөкисте газеталарда әдебий хызметкер, Қарақалпақстан жазыушылар союзында хызметкер ўазыйпаларын атқарады. 1929-жылы Мойнақ районындағы 11 ауыл мектебинен Бердақтың «Ақмақ патша» дәстанын ойламаған жерден тауып алғаннан кейин халық аузында айтылып жүрген сөзлерди жыйнау кереклигин дәрхәл түсинип, сол жыллардан баслап өзиниң ауыллас досты, кәсиплеси Шәмшет Хожаниязов (1919-1942-жыллар) пенен биргеликте өз мақсетлерин әмелге асыруға кириседи. Олардың классикалық әдебиат ўәкиллериниң хәм халық ауызеки дәрәтпелериниң үлгилеринен жыйнаған материалларының ең көби бир жылда 50000 қатарға жеткен. Солардың арасында дәстанлар айырықша орын ийелейди. Олар дәстанларды жазып алыу барысында жыраулар менен сәўбетлесип сонғылықта илимий мағлыўматларға керекли материалларды да жыйнауға ҳәрәкет еткен. Мәселен, Қурбанбай жыраудан 1938-жылы «Қырық қыз», «Қурбанбек» дәстанлары жазып алынса, 1939-жылы «Жаскелен», «Бозжигит», «Бозаман», «Шийрин-шәкер», «Ер Қосай» дәстанларында усындай илимий әҳмийетке ийе белгилерди көриүимиз мүмкин.

1930-жыллары дәстанларды жазып алыу хәм баспаға таярлау жумысларын иске асыруда бир қатер шәлкем-шалыслар орын алғанлығын да белгилеп өтиүимиз тийис. Олардың басым бөлеги жазып алыушылардың атларын алып таслап баспаға таярлаған текстлерди таярлаушылардың атлары менен жиберилгенлигинде көринеди. Бул туўралы Қ.Мақсетов өз изертлеўлеринде анық көрсетпелер берип, усындай кемшиликлерди сапластыруға еристи<sup>8</sup>.

<sup>6</sup>Байниязов Қ. Профессор Қ.Айымбетов. //Илмий библиографиялық очерк. Нөкис. 2006. 14-15-бб.

<sup>7</sup>Қарақалпақстан Республикасы жазыушылары (Библиографиялық мағлыўмат). //Баспаға таярлаған З.Бекбергенова. Ташкент: «EXTREMUM PRESS». 2011. 136-б.

<sup>8</sup>Мақсетов Қ.М. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989. 96-97-бб.



Дэстанларды жазып алыўға хэм олардың илимий әхмийетлерин белгилеўде Қ.Айымбетовтың мийнетлери халық аўызеки дәретпелерин үйрениўге бағдарланған дәслепки қәдемлердің бири болып табылады. Ол өз заманының зиялы адамларының бири сыпатында үлкен дәретиўшилиқ хэм шөлкемлестириўшилиқ қәбилетлерге ийе болған тулға дәрежесине көтерилюйинде көбирек фольклорлық хэм этнографиялық мағлыўматларға қызығыўшылығы себеп болған.

1929-жылы А.Л.Мелков басшылығындағы Қарақалпақстанды үйрениў жәмийетиниң этнографиялық илимий экспедициясында, 1934-жылы А.А.Соколов басшылық еткен әдебий-лингвистикалық экспедицияларында жыйналған мағлыўматлардың басым бөлеги Қ.Айымбетов тәрәпинен жазып алынған. Бул туўралы ф.и.д. Қ.Байниязов: «Илимий экспедициялар дәўиринде болажақ илимпаз Қарақалпақстан Республикасының хәмме жерлерин аралады, халықтың турмысын өз көзи менен көрди, ең жақсы миллий дәстүрлери, әдет-үрпи менен танысты. Атақлы шайырлар, қыссаханлар, шежирешилер, бақсы хэм жазыўшылар менен ушырасып, олардың репертуарларына кирген қарақалпақ халық аўызеки әдебияты менен классикалық поэзияның әжайып үлгилерин жазып алды. Соңынан бул қолжазба материаллардың биразын баспасөзде жариялап, улыўма халықтың руўхый ғәзийнесине айландырды» деген жуўмаққа келеди. Қарақалпақ зиялы қәўимлери арасында бириншилерден болып 1929-жылы Ерполат жыраўдан «Едиге» дәстанын жазып алады. Бул туўралы жыйнаўшы мынандай илимий бақлаўларын қалдырған:

«Мен Едиге»ни 1929-жылы Шымбай қаласында этнографиялық экспедицияда жүргенимизде Ерполат жыраўдан жазып алған едим. Ол қолжазба түрли себеплер менен жоқ болып кетти. Маған «Едиге»ни қайтадан жазыўға туўра келди. 1934-жылы октябрь айының басында «Едиге»ни Шымбай қаласына қарақалпақ илим изертлеў институты тәрәпинен тил-этнография экспедициясына барғанда Ерполат жыраўдан және қайтадан жазып алдым. Жазған ўақытта қобыз бенен жырлайтуғын жырды қара сөз бенен аўызеки айттырып жазыў қыйын болды. Жыраў қобыз бенен жырлағанда сөзлериниң уйқасы келисип жырлана

<sup>9</sup>Профессор Қ.Айымбетов (Илимий библиографиялық очерк). // Дүзиўшилер: Қ.Байниязов, Т.Байниязова. Нөкис. 2006. 13-б.

береди. Ерполат «Едиге» жыры хақында былай дейди: — Шежирешилерден еситиұим бойынша, Едигениң дәўран сүрген ўағына быйыл 1934-жылы 558 жыл болады. Усы бизиң журтымыз Сәтемирдин журты есапланады. Едил, Жайықстан көшип келген Нураддинниң баласы Муўса (ямаса Ийса). Муўсаның баласы Орақ және Мамай. Мамай улсыз. Орақтың еки баласы бар: Қарасай хәм Қозый «Едиге»ниң даўамыш «Қарасай-Қазый» деп Қазақ жыршылары жырлайды, - деген мағлыұматларды қалдырады. Автор бул алғы сөзинде дәстанның атқарыұшылары, устаз шәкиртшилик жоллары хақында да бир қатар мағлыұматларды белгилеп өтеди<sup>10</sup>. Булар тийкарынан өзлериниң атқаратуғын хызметлери көзқарасынан миллий фольклористикамыздағы дәслепки илимий бақлаўлар қатарынан орын алады. 1934-жылы Москвада баспадан шығарылған «Едиге» дәстанына берилген Шымбайлы деген әдебий лақап пенен жазылған Нәзир Тореқуловтың пикирлеринде де әдеўир дәрежедеги илимий излениўлер бар. Онда дәстанның ўақыяларының тарийхый турмысқа дәрекли мәселелери көбирек сөз етилген. Мәселен, Едиге менен Тохтамыс араларындағы өз ара қатнаслар, Едиге менен Сәтемир (Әмир Тимур), Тохтамыс ханның өз ара келисимлери хәм келиспеўшиликлери хақында жекке пикирлер билдирилген<sup>11</sup>. Бул пикирлердиң дурыслығына яки надурыслығына емес, ал сол баспада жәрияланған дәстанға да болған көзқараслардың ўақтында айтылған илимий изертлеўлердиң жемиси екенлиги менен бахалы.

Қ.Айымбетов қарақалпақ фольклористикасының 1930-1950-жыллардағы үйренилиў мәселелери бойынша бақлаў түриндеги бир қатар пикирлерин илимий орталыққа алып келди. Мәселен, оның дәстанлардың дөрелиў дәўирлери хақындағы илимий болжаўлары дыққатқа ылайық. Ол халық дәстанларын үлкен 6 (алты) дәўирге бөлип анықлаўды усыныс етеди. 1. Ески дәўир («Шәрьяр» дәстаны), 2. Печенег-Қыпшақ дәўири («Қоблан»), 3. Алтын Орда дәўири («Едиге»), 4. Қоңырат-Байсын дәўири («Алпамыс», «Мәспатша»), 5. Бухара. Булынғыр дәўири (XVI-XVII әә.) («Қырық қыз», «Бозуглан», «Шийрин Шекер», «Ер Зийўар»), 6. Хорезм дәўири (XVII-XX әә.), («Юсип-Ахмет», «Ғәрип-ашық», «Гөрүғлы», «Юсип-

<sup>10</sup>Едиге. Нөкис: «Қарақалпақстан». 1990. 10-11-бб.

<sup>11</sup>Едиге. Нөкис: «Қарақалпақстан». 1990. 5-9-бб.



Злийха», «Хүрли-Зафран») хэм т.б. Ол бул бөлинийүлердин шамадан екенлигин ескерип былай жазады: «Қарақалпақ халық жыршыларының жырлайтуғын дәстанларын дәуірлерге бөлийү иси еле бир қәлипке түсип изертленген жоқ. Шынында да, бул фольклористикамыздағы қыйын мәселелердин бири. Бул репертуарлар неше әсирлерди басынан кеширгенликтен түрли айтқышлар тәрәпинен олардан хәр заманның өмир тилеги көринеди, географиялық жер-суу атлары қосылады, айырым қатарлар бир дәстаннан екінши дәстанға айтқышлар тәрәпинен қосылып отырады. Мине бул жағдайлар дәстанның дәуирин белгилеуде изертлеушини адастырыуға алып келеди. Дәстанның дәреу дәуиринин негизги изин көрийүге болады» - деген жуумақ ислейди. Еле фольклористикамыз мәселелери жаңа қолға алынып атырған уақытлардағы айтылған бундай пикир бир тәрәпинен илимий излениүлердин зәрүрлигине қаратылған болса, басқа тәрәпи менен дәстанларды үйрениүдеги дәслепки тәжирийбе сыпатында бақалы. Илимий пикирлеу илажлары ең биринши гезекте материаллардың мазмунларына байланысly әмелге асырылады, соң илимий тастыйықлаулар арқалы толықтырылады. Қ.Айымбетов өз илимий жумысын баслаған дәуірлерде дәстанлардағы эпикалық мағлыұматлардан басқа дәстанлар ҳаққындағы илимий изертлеулер еле қәлиплеспей атырған еди. Соған қарамастан, болажақ алым дәстанлардың мазмунларына сүйенип болжау түриндеги илимий бақлауларын билдирийүге ерискен.

Қ.Айымбетов 1930-1950-жыллар аралығында илим изертлеулеринде фольклористика тарауы бойынша дәстанларды үйрениүге айрықша кеүйл бөлди. Оның қарақалпақ халық дәстанлары ҳаққындағы белгилеп өткен пикирлеринде белгили бир дәстанның мазмуны, кимнен жазылып алынғанлығы, қайсы жыраулардың атқаратуғынлығы туұралы мағлыұматлар менен бир қатарда, олардың идеялық хәм көркемлик өзгешеликлерине де анализлер исленеди. Ол Ерполат жыраўдан жазып алынған «Едиге» дәстаны ҳаққында: «Едиге» дәстанының қарақалпақ версиясында негизинен Темурлан менен Тоқтамыс ханның арасындағы талас-тартыс сөз етиледи. Дәстан Темурланның тәрәпинде болады»<sup>12</sup> деп дәстанның

<sup>12</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – 95-б.

идеясын аныкклауға хәрекет етеди. Дәстандағы тийкарғы уақыялардың шешимлери Едигениң хәрекетлери нәтийжесинде Әмир Темур менен Тоқтамыс ханның араларындағы тақ таласларды сәўлелендиреди хәм усы уақыялар дәстанның эпикалық бағдарын белгилейди. Дәстанның көркемлик жақтан жетискенлигин баҳалаўда «Едиге» дәстанында таўып айтқан ақыл сөзлер, нақыллар адамды күйиндирип, сүйиндирип тынлаўға мәжбүр қылатутын лирикалық қатарлар көп ушырасады»<sup>13</sup>, деп бул туўралы бир қатар мысаллар келтирилген.

Алым Өгиз жыраўдың «Алпамыс» дәстанына характеристика» бере отырып, «Алпамыс»та айтылған «Қоңырат» болып аталған урыўдың аты қарақалпақларда хәзирге шекем сақланған. Қоңыратлар қарақалпақлардың бир арысы, өзи бурын көл етегин жайнаған халық. Олар хәзирги Арал теңизиниң түслик тәрәпи хәм Қоңырат этирапларын мәқан етеди Қоңыратлардың ураны «Жайылған» деп аталады<sup>14</sup>, - деген тарийхый мағлыұматларды дәстанның түп дәреклери сыпатында баҳалайды.

Есемурат жыраўдың «Қоблан» дәстанына билдирген пикирлеринде Қыпшақ урыўлары туўралы тийисли мағлыұматлар бериледи. Тарийхый, географиялық атамаларға дыққат аударылған. Дәстанлардағы «Көбикли», «Шарықлы дәў», «Азыұлы», Сарытаў сыяқлы антропонем хәм топонимлердин руслардың «Игорь полки хакқында жыр»ында ушырасатуғын атамалар менен сәйкес келиўлерине итибар қаратып, тарийхый-фольклорлық анализлер ислейди. Рус «жыр»ын изертлеўши Орлов, Греков, А.Югов, П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов сыяқлы бир қатар алымлардың пикирлери менен ортақласып «Қоблан» дәстанына байланыслы илмий мәселелерди шешіўдеги әхмийетине тоқтап өтеди<sup>15</sup>. Оның бақлаўынша дәстанлар «Арадан көп әсирлер өткендеги сол дәўирдеги халықлар арасындағы қарым-қатнасты бир ғана дәстан арқалы дәлиллеў қыйын, өйткени, дәстан көркем әдебият, тарийх емес. Солай болса да, өткендеги халықлардың басынан кеш-

<sup>13</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 95-97-бб.

<sup>14</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 97-б.

<sup>15</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 98-102-бб.



кен тарийхый ўақыялар менен қарым-катнастар, аўыз әдебиятының кәсийетине ылайық заман картинасының тамғасы, азда болса изин қалдырып әдебиятта сәулеленип отырады»<sup>16</sup>, деген бағалы шешимлерге келеди. Қ.Айымбетовтың бул пикири еле өзиниң әхмийетин жоғалтқан жоқ. Қарақалпақ фольклористикасының соңғы изертлеушилериде усы баслама хәм усындай түсиниклерге тийкарланып жұмыс алып барады.

Изертлеуши «Мәспатша» дәстаны туўралы сөз еткенде оның пайда болған орнын текстлердеги географиялық атамаларға қарап қарақалпақлардың Бухара-Самарқанд этирапларында жасаған дәуирлеринде пайда болған болыўы керек деп шамалайды. Онда (дәстанда — Х.Ж.). Булыңғыр, Сәрсебиз, Чирчик дәрйясы деген жер атлары ушырасып отырады, мине, сонлықтан шығыў дерегин Бухара хәм Самарқанд этирапындағы меканлар менен байланыстырып изертлеу дурыс болады. Қыяс жыраўдың жырлап жүрген «Бозуғлан дәстаны да сол дәуирлерде пайда болған дәстан болыўы тийис»<sup>17</sup> деп дәстанның дәретилген орны ҳаққында өз көзқарасларын билдиреди. Илим дүнйясында айтылған пикирлердин дурыслығы яки надурыслығы баслы мәселе болғаны менен, ол мәселениң көтерилиўи, ортаға тасланыўы айрықша әхмийетли. Себеби, билдирилген пикир қандайлығына қарамастан белгили бир полемикалық изертлеулерден кейин өзиниң дурыс шешим табыўына жол ашып береди. Қ.Айымбетовтың бир ғана географиялық фактлерге тийкарланыўы арқалы шамаламай пикир билдириў де мәселени илимий принциплерге байланыслы үйрениўдин әхмийетли үлгилерин көре аламыз.

Автордың Куламет жыраў жырлаған «Шәрьяр» дәстаны бойынша айтылған пикирлеринде дәслепки изертлеу дәстүрлериниң басламасы дәрежесинде әхмийетли. Ол дәстанның сюжетлериниң ески дәуирлерде пайда болғанлығына, дәстанның басланыў ўақыялары А.С.Пушкинниң «Салтан патша ҳаққында» ертеқ шығамасында көринис тапқанлығы, ўақыяларының қазақлардың «Муңлық-Зарлық», өзбеклердин «Соҳиб қирон» хәм «Айпарша» дәстанына жүдә уқсас келеди, - деген илимий пикирлерге тоқтайды. Дәстанды қарақалпақ

<sup>16</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. -102-б.

<sup>17</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. — 103-б.

жырауларының сүйіп атқаратуғынлығын айтып, оны басқа халықтардан дәстанлары менен салыстырып изертлеу керек-лігін белгілеп өтеді<sup>18</sup>. Қ.Айымбетов тәрпіннен белгіленген ұазыйпалар хәзирги күнде өзіннің әмелий жақтан кеңейіу, илимий жақтан тереңлесіу басқышларын бастан кешіріп атырғанлығын атап өтіуимиз тийис.

Изертлеуші белгили жырау Қурбанбай Тәжибаевтың репертуарына тийисли дәстанларға үлкен дыққат аўдарады. Оның басқа жыраулардан айырмашылығын айта отырып: Қурбанбай жырау қарақалпақ жырауларына тән болған «Алпамыс», «Қоблан» дәстанларын жырлау менен қатар, өзіннің репертуарын жаңа дәстанлар менен байытқан. Ол қарақалпақтардың атақлы жыраулары Нурабылла жырау хәм Әбдирасиўли жырауларға ерип олардың репертуарларын үйренген. Қурбанбай жырау өзіннің творчестволық өсиўинде «Қырық қыз», «Ер Зийўар», «Ер Қосай» қусаған дәстанларды дөретти, - деп хәзирше бизге мәлим емес жыраудың репертуарындағы дәстанлардың атларын атап өтеди. Олар «Заман», «Бу заман», «Төлеп Мерген» деген атлар менен берилген. Алым жыраудың хызметлерин бақалаўда «Ол аўыз әдебиятының бай қазнасын ислеп қалдырды. Оның бир қатар репертуарлары, жырлаған дәстанларын қарақалпақ жыраулардың басқаларына репертуар болып кирген жағдайлар ушыраспайды»<sup>19</sup> деп жыраудың жеке өзине тән айырмашылықтарын көрсетип береді. Усындай дәслепки илимий бақлаўлар соңғы изертлеулерди қәлиплестириўге хәм раўажландырыўға өз тәсирлерин тийгизгенлиги бәршемизге мәлим. Мәселен, проф. Қ.Мақсетов «Қарақалпақский эпос» деген ат пенен Қурбанбай жыраудың атқарған дәстанлары туўралы көлемли монографиялық жумыс иследи. Онда Қурбанбай жырау Тәжибаевтың атқарған барлық дәстанлары туўралы илимий изертлеу усылларына тийкарланған бир қатар концепциялар ислеп шығылған<sup>20</sup>.

Қ.Айымбетов дәстанлар хаққындағы паспортизациялық хәм информациялық мағлыўматлар менен шекленбей олардың көркемлик өзгешеликлерин үйрениўгеде тийисли дыққат аўдарған алым. Ол дәстанларда жийи ушырасатуғын

<sup>18</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 103-104-бб.

<sup>19</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 104-б.

<sup>20</sup> Мақсетов К.М. Каракалпакский эпос. Ташкент: «Фан», 1965.



кен тарихый ўақыялар менен қарым-қатнастар, аўыз әдебиятының қәсийетине ылайық заман картинасының тамғасы, азда болса изин қалдырып әдебиетта сәулеленип отырады»<sup>16</sup>, деген бағалы шешимлерге келеди. Қ.Айымбетовтың бул пикири еле өзиниң әхмийетин жоғалтқан жоқ. Қарақалпақ фольклористикасының соңғы изертлеушилериде усы баслама хәм усындай түсиниклерге тийкарланып жұмыс алып барады.

Изертлеуши «Мәспатша» дәстаны туўралы сөз еткенде оның пайда болған орнын текстлердеги географиялық атамаларға қарап қарақалпақлардың Бухара-Самарқанд этирапларында жасаған дәуирлеринде пайда болған болыўы керек деп шамалайды. Онда (дәстанда — Х.Ж.). Булынғыр, Сәрсебиз, Чирчиқ дәрьясы деген жер атлары ушырасып отырады, мине, сонлықтан шығыў дерегин Бухара хәм Самарқанд этирапындағы меканлар менен байланыстырып изертлеу дурыс болады. Қыяс жыраўдың жырлап жүрген «Бозуғлан дәстаны да сол дәуирлерде пайда болған дәстан болыўы тийис»<sup>17</sup> деп дәстанның дөретилген орны ҳаққында өз көзқарасларын билдиреди. Илим дүньясында айтылған пикирлердиң дурыслығы яки надурыслығы баслы мәселе болғаны менен, ол мәселениң көтерилюи, ортаға тасланыўы айрықша әхмийетли. Себеби, билдирилген пикир қандайлығына қарамастан белгили бир полемикалық изертлеулерден кейин өзиниң дурыс шешим табыўына жол ашып береди. Қ.Айымбетовтың бир ғана географиялық фактлерге тийкарланыўы арқалы шамаламай пикир билдириў де мәселени илимий принциплерге байланыслы үйрениўдиң әхмийетли үлгилерин көре аламыз.

Автордың Қуламет жыраў жырлаған «Шәрьяр» дәстаны бойынша айтылған пикирлеринде дәслепки изертлеу дәстүрлериниң басламасы дәрежесинде әхмийетли. Ол дәстанның сюжетлериниң ески дәуирлерде пайда болғанлығына, дәстанның басланыў ўақыялары А.С.Пушкинниң «Салтан патша ҳаққында» ертек шығамасында көринис тапқанлығы, ўақыяларының қазақлардың «Муңлық-Зарлық», өзбеклердиң «Соҳиб қирон» хәм «Айпарша» дәстанына жүдә уқсас келеди, - деген илимий пикирлерге тоқтайды. Дәстанды қарақалпақ

<sup>16</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. -102-б.

<sup>17</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.— 103-б.

жырауларының сүйіп атқаратуғынлығын айтып, он керек-халықтардан дәстанлары менен салыстырып изерттегілен-лігін белгилеп өтеді<sup>18</sup>. Қ.Айымбетов тәрәпинен басқа бастан-ген ұазыйпалар хәзирги күнде өзиниң әмелий басқаша кәңейиў, илимий жақтан тереңлесий басқышларын кеширип атырғанлығын атап өтийимиз тийис.

Изертлеўши белгили жыраў Қурбанбай Тәжибаевтың репертуарына тийисли дәстанларға үлкен дыққат аударып: Оның басқа жыраўлардан айырмашылығын айта болған Қурбанбай жыраў карақалпақ жыраўларына тән қатар, «Алпамыс», «Қоблан» дәстанларын жырлаў менен. Ол өзиниң репертуарын жаңа дәстанлар менен байытты жыраў карақалпақлардың атақлы жыраўлары Нурабылла жарлақ-хәм Әбдирасиўли жыраўларға ерип олардың репертуарлық-рын үйренген. Қурбанбай жыраў өзиниң творчествасынан өсиўинде «Қырық қыз», «Ер Зийўар», «Ер Қосай» емес дәстанларды дәретти, - деп хәзирше бизге мәлимет атап жыраўдың репертуарындағы дәстанлардың атларын ат-өтеди. Олар «Заман», «Бу заман», «Төлеп Мерген» дәстерин-лар менен берилген. Алым жыраўдың хызметислеп бахалаўда «Ол аўыз әдебиятының бай қазнасын алаған-қалдырды. Оның бир қатар репертуарлары, жырлер-дәстанларын карақалпақ жыраўлардың басқаларына деп-туар болып кирген жағдайлар ушыраспайды» десип жыраўдың жеке өзине тән айырмашылықларын көрсөй-береди. Усындай дәслепки илимий бақлаўларға өз изертлеўлерди қәлиплестирийге хәм раўажландырылған, тәсирлерин тийгизгенлиги бәршемизге мәлим. Мәден-проф. Қ.Максетов «Каракалпакский эпос» деген аттылы Қурбанбай жыраўдың атқарған дәстанлары туралы көлемли монографиялық жумыс иследи. Онда Қурбанбай жыраў Тәжибаевтың атқарған барлық дәстанлары туралы илимий изертлеў усылларына тийкарланған бир қатар-цепциялар ислеп шығылған<sup>20</sup>.

Қ.Айымбетов дәстанлар ҳаққындағы паспортизациялық хәм информациялық мағлыўматлар менен шеклен-олардың көркемлик өзгешеликлерин үйрениўге де ты-дыққат аўдарған алым. Ол дәстанларда жийи ушырас-

<sup>18</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қаракалпақстан», 1988. 104-66.

<sup>19</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қаракалпақстан» 104-6.

<sup>20</sup> Максетов К.М. Каракалпакский эпос. Ташкент: «Фан», 1965.



көркем тақиярлаўларды «көркем үлги қатарлар» деген термин менен фольклористикамызға биринши рет ендирди хәм сол тийкарда дәстанларда ушырасатуғын тақияр сөзлерге терең анализ жасады. Бул туўралы изертлеўин былай дейди: «Қарақалпақ дәстанларында барлық дәстанлар ушын характерли болған жырдың тайын қатарлары турақлы, көркем үлги қатарлар (художественное клише) деп аталады. Дәстанның басқа орынлары жыраўлар тәрәпинен өзгертилип, узайтылып я қысқартылып айтылса да, турақлы үлги қатарлар аз өзгертилип отырады»<sup>21</sup>. Дәстанлардың көркемлиги ҳаққындағы бундай аналитикалық пикир хәм дәстанлардың қахарманларына (батырлар, сулыўлық, мәстан кемпир, тәбият көринислери, жекпе-жек хәм ғалаба урыс суўретлеўлери т.б.) берилген көркем тақиярлаўлар бойынша мағлыўматларға тийкарланып исленген усындай жуўмақ миллий фольклорымыздағы баслама сыпатында оның буннан былай раўажланыўына, изертлеў объектлериниң кеңейиўине, халқымыздың эпикалық дәрәжелерге болған қызығыўшылықларының себеплерин ашыўға үлкен жәрдемин тийгизди.

1930-1950-жылларындағы фольклористика тараўы бойынша исленген ең салмақлы жумыслардың бири дәстанларды атқарыўшылардың өмир жолына, репертуарларына, устаз-шәкиртлик мектеплерди анықлаўға қаратылған изленислерден ибарат болды. Қ.Айымбетовтың хызметлери үлкен. Ол бул машқалаларды әмелге асырыўдағы тунғыш изертлеўши болып, қарақалпақ фольклорын атқарыўшылардың (жыраў, бақсы, қыссахан хәм т.б.) устаз-шәкиртлик кестесин дүзген бақалы ислери менен ажыралып турады. Мәселен, жыраўлардың генеологиялық шежире кестесинде Сыпыра жыраў, Жийен жыраў, Нурабылла жыраў, Әбдирасули жыраў, Турынбет жыраў, Ерполат жыраў мектеплери хәм оннан тәлим алған шәкиртлер туўралы анық мағлыўматлар келтирилген<sup>22</sup>. Бақсылардың генеологиясы кестесинде Ақымбет бақсы, Мырза бақсы, Шерпазар бақсы, Бердақ бақсы сыяқлы атаклы бақсылар хәм олардың шәкиртлери ҳаққында мағлыўматлар орын алған<sup>23</sup>.

<sup>21</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. — 105-б.

<sup>22</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 71-б.

<sup>23</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 140-б.

Қыссахан қосықшы хәм шайырлардың устаз-шәкиртлик жоллары Қоразбек, Сейдулла, Қәуендер, Балтабай қыссаханлар хәм оларды шәкиртлерин анықлайтуғын кестелер менен берилген<sup>24</sup>. Бизин миллий фольклористикамызда халық аўызеки дәретпелерин атқарыушылар туўралы бундай схемалық характердеги илмий тәжирийбе Қ.Айымбетов тәрәпинен биринши рет қолланылғанына айрықша итибар қаратыуымыз керек. Себеби, атқарыушыларымыз туўралы рети келгенде билдирилген басқа да пикирлер бар. Ал, олардың устаз-шәкиртлик жолларына анықлықлар киргизиўши генеологиялық кесте дүзиў, атқаратуғын хызметти хәм түсиниклилиги жағынан өз алдына дараланып турады хәм келешекте усындай жумысларды жетилистирийге илимий дерек бола алады.

Қ.Айымбетовтың изертлеўлеринде жыраў-бақсылардың бир-биринен айырмашылықларын белгилеўдеги мынадай пикирлери, қызықлы, түсиникли болып келеди. «Жыраўлар жырлайтуғын батырлар дәстаны, автордың көрсетиўинше, көшпели дәўир, урыўлық қатнас, халықтың күн көриси, төрт түлк малды сөз етеди. Бирақ, тийкаргы орында гүрес, батырлық урыс, жесир, жер, суў, жайлаў ушын таласлар тутынады. Ал, бақсылардың дәстанларында баўбақша, лалазар шәмен гүллер, сайраған бүлбиллер, хан сарайларының салтанаты, сүйиўшилик қосықлары болады. Бундағы бас қахарман көбинше өткир сөз күши хәм хийле менен өз мақсетине жететуғынлығы айтылады<sup>25</sup>. Дәстанлардың жанрлық түрлерине итибар қаратыўдағы бундай примитив усыл соңғы дәўирлердеги изертлеўлердин тереңлесиўине күшли тәсир жасады. Жыраўлар атқаратуғын қахарманлық, турмыслық, тарийхый дәстанлар хәм бақсылар атқаратуғын ашықлық дәстанлар бойынша классификациялық характердеги көлемли жумыслар алып барылады. Қ.Айымбетовтың қарақалпақ фольклорына, әсиресе қарақалпақ халық дәстанларын үйрениўге бағдарланған илимий хәм әмелий көзқарасларын алымларымыз жоқары баҳалайды. Қ.Айымбетовтың хызметлерин баҳалай отырып Қ.Мақсетов: «Қ.Айымбетов қарақалпақ фольклорының үлгилерин жыйнаўға, бастырып шығарыўға, оның

<sup>24</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 153-б.

<sup>25</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 105-106-бб.



теориялық проблемаларын іслеп шығыуға оғада үлкен үлес қосқан илимпаз болып есапланады»<sup>26</sup>, десе, проф. Қ.Султанов «Бір адам Қаллы Айымбетовтай әдебиет майданында жұмыс іслесе ол әдебиетті, илимді рауажландыруға мол үлес қосқан болады»<sup>27</sup>, деген миннетдаршылығын билдиреді. Оның қарақалпақ фольклорын үйретіуді баслап берген, қәлиплестирген хәм рауажландыруға қосқан үлесерін қазақстанлы алым Е.Исмайллов, өзбекстанлы бір топар алымлар, Н.А.Баскаков, М.К.Нурмухамедов, В.М.Жирмунский сыяқлы зыялылар илимпаздың илимий мийрасларын жоқары бахалап оған болған өз мүнәсибетлерін билдирген<sup>28</sup>.

1930-1940-жыллары Қ.Айымбетов пенен биргеликте қарақалпақ фольклоры хәм қарақалпақ халық дәстанларын үйрениу жұмысларын алып барған алым-дилмаш О.Кожуров болып табылады. Оның қарақалпақ фольклорын жыйнау хәм басып шығару жұмысларына берген бахалары бизиң хәзирги күнги изертлеулеримизге зәрүрли мағлыұматлар бериу имканиятлары мол. Ол «Қарақалпақ фольклоры хәм оның изертлениуі» деген мақаласында: «Қарақалпақ фольклоры бай. Тек дәстанлардың ямаса халық батырларының басынан кеширилгенлери хәққындағы эпикалық поэмалардың өзи ғана жигирмадан аслам атамаға ийе. Ал жазып алынбаған дәстанлар көп. Қарақалпақ фольклорын еле қол урылмаған тың үлке деуға болады»<sup>29</sup>, деген пикирге тоқтап 1930-жыллардағы фольклорлық мәселелерге тийисли машқалаларды ашып береді хәм алдыңғы ұазыйпаларды анықлап алыу кереклигин белгилеп өтеді. Оның қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәққында билдирген пикирлерінде жаңаша ойлау принципери сезилип турады. «Көлеми жағынан оғада үлкен, ал, көркемлик куны жағынан теңи-тайы жоқ шығарма, қарақалпақтың салт атлы хаял-қызлары (амазонкалары) хәққындағы «Қырық қыз» сыяқлы фольклорлық творчествоның таң қаларлық

<sup>26</sup>Максетов Қ.М. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989. 271-б.

<sup>27</sup>Султанов Қ. Фольклоршы Қаллы Айымбетов. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979. 44-б.

<sup>28</sup>Профессор Қ.Айымбетов (Илмий библиографиялық очерк). // Дүзиушилер: Қ.Байниязов, Т.Байниязова. Нөкис, 2006. 54-б.

<sup>29</sup>Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. — 10-б. // Бул мақала дәслепп 1945-жылы Нөкис қаласында өткерилген көшпели сессияда оқылған.

үлгілерін сақлап қиятыр. Бұған қарақалпақтардың үш тәрептен Қарақұм хәм Қызылқұм, ал, төртінші тәрептен Арал теңизи менен қоршалған халда басқалардан айтарлықтай ажыралған түрде, урыўлық дүзимнің қалдықларын сақлай отырып жасаўыда себепши болыўы итимал»<sup>30</sup>. Изертлеўши дәстанға дурыс баха беріў менен бир қатарда, оның сақланыў жағдайларына географиялық мекән жайлардың орналасыўының себепши болғанлығын белгилеўши пикирлери еле өз күшин жоғалтқан жоқ.

О.Кожуров халық поэзиясына берген характеристикасында: «Халық поэзиясы тек йошлы, таза қайнаған өмирге, хақ кеўиллиликке, қадир-қымбатқа хәм кең пейиллиликке толы халықларда ғана раўажланады. Пәк, гөззал барлық дәреклер менен суўғарылған. Ол пүткил бир халыққа тийисли, сонлықтан да оған хәр кандай майда-шүйде хәм бос-нәрсе жат. Оның мазмұны кандай болса, формасыда сондай: Әпиўайы, қарапайым, әдиўли, йошлы», - деп өзи жасаған дәўирдеги ўақыялардың мазмұнларын жәмлестиріўге хәм олардың удайына халық турмысы менен байланыслы раўажланып қиятырғанлығына дыққат аўдарады<sup>31</sup>.

Мақалада (докладта) қарақалпақ фольклорының жыйналыў тарийхына дәрекли мағлыўматлар кең орын алған. Ол 1939-жылы Қарақалпақстанның арқа районларында Айымбетов хәм Кожуров басқарған экспедиция жұмысларының нәтийжелери туўралы сөз етилген халық аўызеки дөретпелерин жазып алыўдағы сол дәўир ушын характерли болған қыйыншылықларды айта отырып, О.Кожуров «мен бул жерде қарақалпақ фольклорын жазып алыўда, жәриялаўда хәм үйрениўде оғада аз жұмыс исленгенлигимди айтып өтиўим тийис. Тек «Алпамыс», «Едиге», «Қоблан», «Мәспатша» дәстанларынан тек үзиндилер ғана басып шығарылған. Бұған институттың еки рет жабылып қалыўы хәм қол жазбалар фондының жойтылып кетиўи де кесент берди. Қарақалпақ илим изертлеў институтының фольклорлық фондынан дерлик хеш нәрсе сақланып қалмады, ал китапхана болса госпланның қараўына берилди. Усы китапхананы 10 жылдан соң жақында ғана қайтарып алдық. Бирақ китапхананың әдеўир бөлеги талан-тараж болған<sup>32</sup>, деген мағлыўматты келтиреді. Бундай

<sup>30</sup> Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – 10-б.

<sup>31</sup> Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – 20-б.

<sup>32</sup> Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 22-23-бб.



мағлыұматлардың 1930-1950-жыллар аралығындағы миллий әдебиятымыздың әсиресе фольклористикамыздың тарийхын үйрениұ мәселесинде орны бөлек, гейпара кемшиликлеримиздин анықлаұда жәрдем беретугынлығы анық. О.Кожуровтың мағлыұматлары бойынша сол өзи жасаған орталықта халық аұызеки дәретпелерин жыйнаұ, жәриялаұ хәм изертлеұ бас мәселе болып белгиленгенин, бирақ, оларды кеуйилдегидей етип ислеуге имканиятлардың болмай атырғанлығын, қолжазбалар фондындағы мағлыұматлардың талан-тараж болып, ямаса, биротала жоқ болып кетиұи сыяқлы жағдайлардың жүзеге келип атырғанлығын билиұ арқалы олардан гүдер үзип кетпей, излеұ илажларын әмелге асырыұды нийет етемиз.

Бизин үйренилип атырған дәұир ушын О.Кожутовтың қарақалпақ дәстанлары хаққындағы көзқараслары айрықша әҳмийетли. Ол халық дәстанларын бөлип алып оларды атп-ат көрсетеди. Мәселен, қахарманлық дәстанлар дүркинине «Қырық қыз», «Қоблан», «Алпамыс», «Едиге», «Бозуғлан», «Жаз Келен», «Хажыгирей», «Шора батыр», «Ер Қосай», «Қурбанбек», «Мәспатша», «Бозуғлан» дәстанларын жатқарады хәм «олар қарақалпақ халқының өтмишин үйрениұ ушын белгили дәрежеде тарийхый хәм этнографиялық жақтан қызығыұшылық туұдырады» деп бир ўақыттың өзинде дәстанларды классификациялаұдың шәртлиликлерин нәзерде тутып хәм олардың хәр қыйлы илимий бағдарлар ушын хызмет етиұ мүмкиншиликлерин белгилеп береди. Бул пикир хәзирги күнде де өзиниң әҳмийетлилигин жоғалтқан жоқ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларын изертлеұ жумыслары усы көрсетилген дәстанлар бойынша әмелге асырылып атыр.

О.Кожуров дәстанлардың екинши дүркинине «Шәрьяр», «Шийрин—Шекер» дәстанларын киргизиұин: «Оларда қыялый нәрселер көп, дуұаланған жерлер, дәұлер хәм пери-лер бар. Бул дәстанлардың қахарманлық күш пенен емес, ал дуұаның арқасында жеңип шығады, мурат-мақсетине жете-ди» деп олардың мазмунлық, образлық өзгешеликлерине тийкарланып классификация ислеиди. Дәстанлардың 3-дүркинин О.Кожуров «Әдебий дәстанлар» деп атайды. Қарақалпақлар арасында қол-жазба, китап түринде таралып, бақсылар тәрөпинен атқарылып келинген. Оларға «Хүрлика-Хәмира», «Саятхан Хәмира», «Ғәрип-ашық», «Юсип-Ахмет», «Гөруғлы» дәстанлар дүркинлерин<sup>33</sup> киргизип,

<sup>33</sup>Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 27-28-бб.

атқарылыу өзгешеликлерине, тилине, атқарыушы бақсыларға тийисли мағлыұматлар бериледи хәм олардың миллий мәдений орталығымыздағы функциялары белгиленеди.

Кейин изертлеуши Ноғайлы дәуириндеги хәм карақалпақлардың XVIII әсирде жуңғар қалмақларына қарсы гүрескен уақытларындағы турмыслық уақыялардың дәстанларға сиңисиу мүмкиншиликлерин анықлайды. Ол: «Орта Азияда жуңғарларға қарсы гүрес жан түршигерлик уақыя болып, халықтың санасында өшпейтуғын тәсир қалдырыуы, бурынғы уақыяларды көлегейлеп қойыуы, фольклорда сәулелениуи, әййемги дәстанларды жаңартыуға себепши болыуы итимал»<sup>34</sup> деген болжау пикир айтады. Усы пикирдің дурыслығы Н.Дәуқараев, И.Сағитов, Қ.Мақсетовлардың изертлеулеринде тастыйықланған, өз шешимлерин тапқанлығы менен бахалы.

Илимпаз бириншилерден болып дәстанларда жийи ушырасатуғын «Қалмақ» сөзине дыққат қаратады. Бундай жағдайлардың басқа халықлардың эпикалық дөретпелеринде де гезлесетуғынын айтып: «рус былиналарында «Супостай», «Басурман», араб дәстанларында «Кәпир» деп айтыла беретуғыны сыяқлы «Қалмақ» сөзи де карақалпақларда «душпан», «жау» деген улыұмалылық мәниге ийе болыуы итимал» дей отырып «Қоблан» дәстанындағы Қобланның батырлық сапарларындағы яғный, «Ол (Қоблан — Х.Ж.) әуеле үш ел, ал оннан соң алты мәмлекеттің үстинен өтеди хәм барлық жерде қалмақлар менен сауаш жүргизеди. Бул қыпшақларға белгили барлық еллерди қалмақлар жайлаған»<sup>35</sup>, деген жекке пикири менен хәммеге түсиникли болатуғын логикалық шешимлер табады.

О.Кожуров «Қырық қыз» дәстанының пайда болыу дәреклерине тоқтап, дәстанның бизиң эрамыздан көп бурынғы амазонкашылық хәрекетлерге қатнасының болыу мүмкиншиликлерин, уақыялар болып өткен географиялық орынлардың атамаларының сәйкес келетуғынлығын ямаса, дәстанларда улыұма атамаларды қоллана беріу усылының орын алғанлығын дәлийллеуши фактлер менен көрсетип береді. Изертлеуши «Қырық қыз» дәстанының мазмуны хәм көркемлик мәселелерине кеңнен тоқтап өткен<sup>36</sup>.

<sup>34</sup>Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 30-6.

<sup>35</sup>Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 30-6.

<sup>36</sup>Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 30-42-66.



Алым қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан» хаққында да бир қатар еле бети ашылмаған илимий пикирлерди ортаға алып шығады. Мәселен, «Қоблан он бир жасына шыққанда Грецияның уллы қахарманы Геракл сыяқлы бир қатар ерлик ислер көрсетеди»<sup>37</sup> деп батырдың мәртлик ислерин антик дәуір қахарманлары менен салыстырып үйренеди. Бизин дәстанларымызды үйрениў мәселесинде антик дәуірдеги мифологиялық қахарманлар менен салыстырып изертлеў ислери нәтийже беретугынлығына қарамастан елеге шекем қолға алынбай атыр.

О.Кожуров «Нәубеттеги ўазыйпалар» атлы мақаласында фольклорды жазып алыў жумысын жолға қойыў ушын барлық жәмийетшилик ўәкиллерин тартыў зәрүрликлерин, соған байланысly арнаўлы инструкциялар (бағдарламалар – Х.Ж.) ислеп шығыў, фольклорды атқарыўшылардың музыкалық тәреплерин изертлеў, олардың өмири, дәретиўшилиги хаққында материалларды жыйнаў, жыйналған мағлыўматларды баспадан шығарыў, баспаның илимий-академиялық, мектеп сериясы, бабалар сериясы сыяқлы түрлеринен пайдаланыў, фольклордың ең жақсыларын рус, өзбек хәм басқада тиллерге аўдарыў, жергиликли фольклоршы қәнийгелер таярлаў, хәрқыйлы оқыў бағдарламаларын ислеп шығыў, сабақлықлар, хрестоматиялар дүзиў, өз ара сыртқы хәм ишки бирге ислесиўлерди күшейтиў сыяқлы бир қатар зәрүрли ўазыйпаларды белгилеўге ерискен, сол дәуір ушын хәм ертеңги күн ушын зәрүрли болған пикирлери менен көринип, оларды әмелге асырыў бағдарында өзиниң имканияты болғанынша хызмет етти»<sup>38</sup>. Мәселен, ол 1942-жылы Нәжим Дәўқараев тәрәпинен жазылған сценарий бойынша сахналастырылған «Алпамыс» дәстанына рецензиялық баға берди. Қахарманлардың роллерин атқарған артист хәм артисткаларға, сахна декорациясының пьеса мазмунына ылайық исленгенлигине, балет труппаларының хызметлерине қайылышылық билдирип, музыкалы драманың буннан былайда толықтыратуғынлығына, айырым кемшиликлердин сапластырылатуғынлығына арнаўлы тоқтап өткен<sup>39</sup>. О.Кожуров дилмаш сыпатында айрым дәстанларды рус тилине аўдарыў жумыслары менен де шуғылланды. Ол

<sup>37</sup>Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 42-43-бб.

<sup>38</sup>Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 44-46-бб.

<sup>39</sup>Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 44-49-бб.

арнаўлы шөлкемлердин тапсырмасы бойынша каракалпак қахарманлық дәстаны «Қырық қыз»дың толық текстін рус тилине сөзбе-сөз аударма иследи. Көлеми 721-бет. Усы сөзбе-сөз аударма тийкарында рус шайыры—дилмаш А.Тарковский көркем аударма ислеп 1951, 1956, 1983-жыллары рус тилинде бир неше мәртебе китаплар шығарды. Бул аударма 1949-жылы ақ Ташкентли Светлана Сомова тәрәпинен жарыққа шығарылған еди. «Бул қахарманлық поэма рус, өзбек, қазақ, түркмен, қырғыз, литва хәм басқада халықлардың тиллерине аударылды. Узақ еллерге де кеңнен мәлим болды»<sup>40</sup>.

Н.Дәўқараевтың көрсетиўинше фольклор мәселелери туўралы дәслепки илимий пикирлер 1930-жылдан басланған. Ол өзи тиккелей усы мәселеге бағышланған «Қызыл Қаракалпақстан», «Кеңес муғаллими» газеталарында сол жылы 2 мақала жарияланған<sup>41</sup>. Усы басламадан кейин Қ.Айымбетов, О.Кожуров, А.Бегимов, Ж.Аймурзаев хәм т.б. каракалпак фольклоры хәм әдебияты мәселелери бойынша мақалалар жәриялай баслаған. Деген менен, Н.Дәўқараевтың пикиринше бул мақалалар «Көпшилиги дерлик газетаға ылайықлап жазылған улыўмалық материаллар, хеш қайсысы каракалпак аўыз әдебияты жөнинде жыйнақлы толық мағлыўмат бере алмайды»<sup>42</sup>. Олар (мақала авторлары) өз алдыларына бундай талапларды қоймаған. Фольклордың белгилери бир мәселелери бойынша, өзлериниң түсиник дәрежелерине ылайық пикирлерин билдириўге хәрекет еткенликлериниң өзин фольклористикамыздың беташары түринде баҳалаўымыз тийис. Хәр қандай баслама әпиўайылықтан кем-кемнен курамалыққа өтип барады. Пикирлер анықланады, толықтырылады, қәлиплеседи, алдыңғы кемшиликлерди дүзетиў жумыслары исленеди, тыянақлы, илимий талапларға жуўап беретугын жумыс жүзеге шығады. Н.Дәўқараев усындай жолларды өз басынан кеширген, каракалпак фольклорының материалларына тийкарланып фольклортаныў илиминиң тырнағын қалаған, қәлиплестирген хәм оны раўажландырыўға үлес қосқан алым болды.

<sup>40</sup> Байниязов Қ. Илимпаз — дилмаш О.Н.Кожуровтың илимий-әдебий мийраслары. //О.Кожуровтың шығармалар китабына алғы сөз. — Нөкис: «Қаракалпақстан», 1988. 13-б.

<sup>41</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкис: «Қаракалпақстан», 1977. 5-17-бб.

<sup>42</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкис: «Қаракалпақстан», 1977. 23-б.



Н.Дәўқараев өзиниң илимий мийнетлеринде батырлық жырларға (ол усылай атаған - Х.Ж.) айрықша итибар берип отырды. Олардың миллий тарийхымызға қатнасы мәселелерин сөз еткенде ең алды менен урыўлар, қәўимлер, урыўлық бирлеспелерге дыққат аўдарады да, батырлық жырлардың мағлыўматларының әхмийетин анық белгилеп береді. Оның пикиринше, ҳәзирге шекем (яғный 1950-жылға шекем - Х.Ж.) белгили болған дереклердеги мағлыўматларға қарағанда, қарақалпақ халқының мәдений, материаллық турмысында, әсиресе батырлық жырларында сақланған толып атырған традициялар ҳәзирги қарақалпақлардың этник составына кирген урыўлардың, қәўимлердин, печенеглер, клобуклар, қыпшақлар менен бирликте тығыз байланыста болғанын көрсетеди<sup>43</sup>. Н.Дәўқараевтың усындай баҳалы пикирлери тийкарында биз оның мийнетлеринен мынадай урыўлық ямаса қәўимлик бирлеспелерден ибарат болған үш дәўирлик қатламға арнаўлы итибар берип өткенин көремиз. Бириншиси: Орта әсирлер, яғный X-XII әсирлер, бул дәўирлерде печенеглер, қара бөриклер, қыпшақлар, огузлар ҳаққында мағлыўматлар үйренилип, олардың халқымыздың пайда болыў тарийхына байланыслы тәрәплери дәстанлар мысалында сөз етиледі. Екиншиси: Алтын Орда ямаса Ноғайлы дәўири, XIII-XVI әсирлер. Бул дәўирлерге қарақалпақлар ноғайлы аўқамында қәлиплесип, белгили тарийхый себеплер менен Арал теңизиниң шығыс, кубла жағалаўларына көшип келген хәм сол дәўирде көплеген дәстанлар пайда болған. Себеби, «Қарақалпақлардың батырлық жырларының барлығы дерлик ноғайлардан басланады»<sup>44</sup>, деп көрсетеди. Соның менен бир қатарда ол «Алтын Орда дәўиринде көшпели түрк қәўимлери, әсиресе ноғайлылардың сиясий аўқамына бириккен қәўимлер, урыўлар аўыз әдебиятының көп ғана түрлерин, шығармаларын «Қоблан», «Ерсайым», «Шора», «Едиге», «Ерқосай», «Алпамыс» кусаған жырларын дөретти. Бурыннан киятырған ертеклер, жырлар соңғы ўақытлардағы түрли тарийхый-сиясий жағдайларға байланыслы хәм солардың тәсири астында дөретилип, өзгертилип қайта исленди»<sup>45</sup>, деген жуўмаққа келеди. Алымның

<sup>43</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 59-б.

<sup>44</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 69-б.

<sup>45</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 78-б.

ногайлы дәуирине айрықша қарауы менен бир қатарда батырлық жырлардың бұрыннан қиятырған сюжеттер екенлігіне хәм олардың дәуірлік талаптарға байланыссы қайта ислениуі мүмкін екенлігіне итибар берип өтиуі бизде үлкен қызығушылықты пайда етеди, яғный сол дәуірлік өзгерістер нелерден ибарат болғанын хәм олар дәстанлардың сюжеттерин толтыруда қандай хызметтер атқарғандықтарын билиуге умтылдырады. Үшіншиси: Қалмақлар дәуири яғный Жоңғар қалмақтарының шабыуылы хәм оның ақыбеттери дәуири XVII-XVIII әсирлер. «Бул ўақларда жоңғарлар Орта Азия халықтарына изли-изинен атланыслар жасайды, оғада қәуипли жаў болады. Қалмақ басқыншыларына қарсы изли-изинен тынбай алып барған қанлы гүреслери Орта Азия халықтарының қыялында умтылмайтуғын хәдийсе болды хәм ауыз әдебиятында өзиниң терең изин қалдырды. Бұрыннан айтылып қиятырған жырларға усы хәдийсеге байланыссы жаңалықлар кирди», - деп көрсетеди<sup>46</sup>. Н.Дәуқараев қарақалпақ дәстанларының дөрелген дәуирлерин изертлегенде ең биринши гезекте этник атамаларға кеўил бөлиў менен бирге, сол этник қатламлардың душпанларына да тоқтап өтиўди лазым деп есаплайды. Бул фольклорлық дөретпелерди ямаса дәстанларды тарийхый көзқарастан үйрениўдеги ең нәтийжели усыллардың бири болып табылады. Себеби, алым сөз етип отырған Жоңғар қалмақлары ямаса Иранның патшасы Надиршахтың хәрекеттери тарийхта болған ўақыялар хәм Орта Азия халықтарына, солардың ишинде қарақалпақ халқының тыныш, тоқ жасаўына узақ ўақытлар даўамында кесент етип отырған, ақыр ақыбетинде тоз-тоз болып бөлеклениўине алып келгән жағдайларды жүзеге шығарған. Сонлықтан ол, «Қалмақ» деген атаманы «Этникалық атама емес, эпослық атақ, мийримсиз душпан мәнисинде қолланылады...» Монғоллардан умытлмайтуғын азап көрген көшпели халықлардың ең соңғы қорқынышлы жаўы жоңғарлар қалмақлар болды. Сонлықтан бұрынғы, соңғы жаўлардың барлығын «қалмақ» деген улыўмалық атақ пенен аталған. Қарақалпақ тилинде «Қалмақ» сөзи аяўсыз, мийримсиз, душпан деген мәнини билдиреди<sup>47</sup>, деп түсиндиреди. Алымның бундай терең

<sup>46</sup> Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 281-б.

<sup>47</sup> Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 283-б.



мәнилі пикирлері, бизің дәстанларымыздың айырым дәрежелерінің, гейпара сюжетлерінің ерте дәуірлерде-ақ белгілі болғанлығын билдиретугын түсиниклерді келтиріп шығарады. Ол қайсы дәстанды сөз етсе де, олардың мазмунында ерте дәуірлік қатламлардың ізлери барлығын бийкарламайды. Мәселен, ол «Қоблан» дәстаны туұралы «Қоблан» поэмасының турақлы вариантлары Алтын Орданың соңғы дәуірлерінде жарыққа шыққан менен, сюжети илгериден киятырған болыұы керек»<sup>48</sup>, - деп, оны қыпшақлар тарийхы менен байланысly болыұы мүмкин деп шамалап қарайды. «Алпамыс» дәстанының турақлы вариантларының жарыққа шыққан дәуирин «XV-XVI әсирден арығы кетпейди», деп оған монғоллар үстемлигин, жоңғар қалмақлар басқыншылық хәрекетлерин тийкар етип алады<sup>49</sup>. Әлбетте, Н.Дәўқараев турақлы вариант деген ибараны босқа ислетпеген, ол туұра мәнисинде бурыннан айтылып киятырған дәстанлық сюжетлердің қайта өзгериске ушырап қәлиплесип, турақласқан мазмунлардан ибарат болған жаңа редакциясын нәзерде тутады. Демек, алым сол дәстанды жүзеге шығарған ески вариантларының болыұ мүмкиншиликлерин бийкарламайды. Бул пикирлерді алымның «Қырық қыз» дәстаны туұралы айтқан шешимлери толықтырылады. «Бизің ойымызша «Қырық қыз» поэмасының тийкарғы нұсқасы оғада ерте заманларда жарыққа шыққан, поэмада гезлесетуғын көп жағдайлар, оны греклердің ертедеги мифологиясында гезлесетуғын жаўынгер қызлар-амазонкалар менен ушластырады. Оның сюжети соңынан қарақалпақ халқының этник составына кирген қәўимлердің ертедеги огуз, сак, печенег аўқамының бирлеспесинде жүрген ўақытлардан алынған. Әлбетте, аўыз әдебиятының нұсқасы болғанлықтан «Қырық қыз» поэмасының бизің заманымызға түрли тарийхый жағдайларда атадан-балаға аўызеки түрде ядлаў жолы менен өтти, көп өзгерислерге ушырап қайта исленген жаңа варианты жеткен»<sup>50</sup>, - деп белгилейди.

«Алпамыс», «Қырық қыз», «Қоблан» дәстанларының дөретилген дәуірлери туұралы сөз еткенде сыртқы жаўлап

<sup>48</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. 219-б.

<sup>49</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. 243-б.

<sup>50</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. 280-б.

алыўшыларға қарсы гүресийине айрықша әхмийет берип, булар оғуз, печенег, қыпшақ қәуимлери бирлескен дәуирлерине туўра келеди хәм олардың жунғарларға, қалмақларға қарсы гүреслеринде сүүретлейди деп көрсетеди.

Н.Дәўқараевтын дәстанларды үйрениў бағдарларындағы баҳалы пикирлери 1950-жыллардың басында қатты қуўдалаўларға ушырады. ХХ әсирдин 1940-жылларының ақыры 1950-жыллардың басларында «Миллетшиликке қарсы гүрес идеясы менен «қандырылған» жаңа ағым көпшилик зыялылар қатары Н.Дәўқараевты да үлкен хәлекшиликке дуўшар етти. Москвадан келген бир топар шовинистлер (А.Савицкий, И.Ефимов, Штейнгард, Ҳакимов, Д.Соничев, О.Фецинан хәм т.б.) «Нәжим Дәўқараевтың қарақалпақ халқының тарийхый мийраслары туўралы (Бул жерге халық дәстанлары нәзерде тутылады — Х.Ж.) илимий көзқарасында, әдебияттаныў илиминде ашқан жаңалықларына жала жаўып, оны ескини жаңалайтуғын буржуазияшыл миллетшил деп айыплап»<sup>51</sup> бир неше мәрте сынға алды. Ол өз заманласларының ел-журтқа белгили алым, жазыўшыларының жәрдемінде хәм өзиниң ҳақыйқатлықты қорғаўға урыныўлары нәтийжесинде ақланып шықты.

Әлбетте, биз 1930-1950-жыллардағы қарақалпақ халық дәстанларының изертлениў жағдайлары менен танысқанымызда ең дәслеп Қ.Айымбетов, О.Кожуров, Н.Дәўқараевлардың мийнетлерин тилге аламыз. Олар миллий фольклористикамыздың үлкен бир тараўы болған дәстанларды үйрениў мәселелерине жол ашқан, миллий қәдириятларымызды үгит-нәсиятлаўда баслама көтерген, илимий мийнетлери, мақалалары, ой-пикирлери елеге шөкөм избасар шәкиртлери тәрөпинен қәдириленип киятырған зәбердес алымларымыз болып табылады.

<sup>51</sup>Бабашев Ш. Н.Дәўқараевтын сиясий репрессияға ушыраўы. // Қарақалпақ илиминиң тунғыш жулдызы. Илмий-теориялық конференция материаллары. Нөкис, 2015. 1-2 июнь.



## 2. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ПРОЗАСЫ ТУҰРАЛЫ ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕУЛЕРГЕ СЫПАТЛАМА

Қарақалпақ халық прозасын изертлеу фольклордың тарихын, жанларын классификация жасаған жұмыстарда болмаса, бүгінгі күнге шекем арнаулы түрде изертлеудің объекті болған емес. Қарақалпақ халық прозасы хақында илимий изертлеулерді үш басқышқа бөліп үйренсек болады:

**Биринші басқыш:** ХІХ ғасырдың басыларынан бастап ХХ ғасырдың отызыншы жылдары жазылған мейлінше жаңа табымыз. Бұл дәуірде аңыз, эпосаналар ертеңгі менен бірге жыйналды және изертленді.

**Екінші басқыш:** ХХ ғасырдың екінші ярымынан бастап ертеңгілерден аңыз, эпосаналар бөліп алып, өз алдына топтамалары шығарыла бастады. Усы дәуірде шыққан оқылықтарда эпосана, аңыз, легенда жанрлары хақында илимий пикирлер басылды (Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, Ә.Тәжимуратов, Қ.Мақсетов, Қ.Мәмбетназаров).

**Үшінші басқыш:** ХХ ғасырдың 1990-жылдары, ХХІ ғасырдың басында қарақалпақ аңыз, эпосаналары классификация етилип, оның теориялық анықтамасы берилди, оны басқа халық прозасының жанрларынан бөліп алып қарау жұмыстары жарық көрди.

Дәлелки қарақалпақ фольклорын жанрлық жақтан классификациялау жұмысы шығарманың идеялық мазмұнына қарап жиклеу принципіне сүйенди. Қ.Айымбетов пенен О. Кожуровтың «Қарақалпақ әдебиятының түрлері»<sup>52</sup> мейлінше қарақалпақ фольклорын он үш түрге бөліп қарады: 1. Ертеңгілер. 2. Нақыл-мақаллар. 3. Жумбақлар. 4. Жаңылытпаң. 5. Жууап. 6. Өтирик өлең. 7. Бет ашар. 8. Жоклау. 9. Толғау. 10. Бәдик. Гүлапсан. 11. Жайдары қосықлар. 12. Ярамазан. 13. Дәстанлар. Бұл мақалада аңыз, эпосаналар хақында сөз болмайды.

<sup>52</sup> Айымбетов Қ., Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлері. // «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы», 1939, №4, 79-80-б.

Қ.Айымбетов халық арасынан өзі жыйнаған халық ауыз әдебиатының нұсқаларын анализ етіп, оны тематикалық жақтан 14 түрге бөліп, «Қарақалпақ фольклоры» мийнетін жазды. Бұнда жас илимпаз қарақалпақ фольклорын «Бәйитлер», «Жууап», «Нақыллар», «Жумбақ», «Жаңылтпаш», «Жайдары қосықтар», «Жайдары қосықтың қыздар айтатуғын түрі», «Салт әдебиаты», «Бала жубатыу», «Ярамазан», «Ярамазан пәтиясы», «Бәдик», «Балалар ойыны» деп бөледі<sup>53</sup>. Бұл жұмыста автор өзінің жыйнаған материалдарын берген еді. Көрініп тұрғанындай, бұнда да аңыз, әпсаналар өз алдына жанр сыпатында қаралмайды.

Аңыз, әпсаналар отызыншы жылдары баспадан шыққан барлық жыйнақтарда ертектердің бір түрі сыпатында араласып жүрді (Қ.Айымбетов пенен О.Кожуровтың таярлаған 1939-жылы «Ертектер»<sup>54</sup> топламы, 1940-жылы «Қарақалпақ халық творчествосы»<sup>55</sup> деген ат пенен Қ.Айымбетовтың редакторлауында баспадан шыққан китапта «Жийреншенің сөзлери» деген өз алдына бап берілді). Усы жыйнақта да, илимий мақалаларда шешенлік сөзлер, ертектерден бөлек қаралды, бірақ оның жанрлық өзгешелигі хаққында сөз болмады.

Қарақалпақ фольклорының жанрларын классификация жасаған және бір илимпаз Н.А.Баскаков<sup>56</sup> өзінің жыйнаған материалдарын топластыра отырып, фольклордың мазмұнына қарай турмыс, дәстүр фольклоры хәм тарийхий эпикалық жырлар деп еки үлкен түрге бөліп қарайды. Халық творчествосының турмысқа байланысly жанрларының ишинде ертектерди киргизеди. Ал, «тарихий эпикалық жырлар» деп қараған топарына «тарийхий қосықтар менен легендаларды» бирге алады. Н.А.Баскаковтың бұл классификациясында легендалар сөз болады, аңыз, әпсана, мифлер усы легенданың ишине киргизиледи.

Н.А.Баскаковтан соң қарақалпақ аңыз, әңгимелерин классификация еткен Н.Дәуқараев болды. Ол өзінің «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиаты тарийхының

<sup>53</sup> Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. //ӨзРИАҚБ қол жазба фондында сақланады. Инв. №1108/39.

<sup>54</sup> Қарақалпақ халық ертеклери. 2 китап. //Баспаға таярлаған Қ.Айымбетов., Кожуров О. ӨзИА Қарақалпақ экономика хәм маданият институты. Нөкис. 1939. 377-б. Р-49. Инв. №66.

<sup>55</sup> Қарақалпақ халық творчествосы. Төрткүл, 1940.

<sup>56</sup> Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М., 1951. с.7.



очеркleri»<sup>57</sup> мийнетинде қарақалпақ фольклорының мазмунына, атқаратуғын хызметине, түрине қарай отырып лирикалық хәм эпикалық деп еки үлкен жанрға бөледі. Соның «эпикалық» деп аталған жанрына ертеклерди киргизеди. Сол ертеклердин ишинде аңыз, әңгиме, легендаларды қарайды.

Қ.Айымбетовтың соңғы илимий мийнетлеринде ертеклер менен легендаларды айырып қарай бастады. «Халық даналығы»<sup>58</sup> мийнетинде «Халық ертеклериниң бир түри легендалар болып табылады. Легендаларды тарийхқа байланыслы ертек-әңгиме десекте болады» деп, легендаларды ертектиң түри ретинде қарайды. «Легендаларды тарийхқа байланыслы ертек-әңгимелер» деп легендалардың баслы өзгешелиги тарийхқа байланыслы әңгимелер екенлигин дурыс айырады. Және де «халықтың, жердиң тарийхына және тарийхта болған айырым адамлардың тарийхына байланыслы аўызеки айтылған ертек сөзлер қарақалпақ халқында жүдә көп. Мысалы, Гүлдирсин халқында, Султан Санжар халқында, Төктиң тауы халқында, Айдос бий, Ерназар бий, Ережеп тентек халқында легендалар» деп келтиреді. Көрип отырғанымыздай легенданы ол улыўма «ертек сөз» түсинигинде береді, бирақ усылай қарағаны менен оның таза ертек емес, ал ертектен өзгеше жанр екенлигине кеўил бөледі. Оның баслы өзгешелигине илимпаз «халық аўызында айтылып жүрген легендалар тек ертек болып сөйленип қоймай, «тарийхий ўақыялар хәм шын болған ўақыяның дөгерегинде айтылады», деп легенданың өзгешелигин көрсетип өтеді. Легенданың баслы белгилери ретинде «жердиң тарийхына» және «тарийхий адамлардың тарийхына» байланыслы айтылыўын көрсетеди.

Қ.Айымбетов шешенлик сөзди де ертеклердин бир түри ретинде қарайды: «Халық ертеклериниң бир түри шешенлер сөзи болып есапланады»<sup>59</sup>. Демек ол шешенлик сөзди де халық прозасының бир түри екенлигине тоқтап өткени менен оны өз алдына жанр сыпатында алып қарамайды.

Буннан соң қарақалпақ аңыз, эпсаналарын классификация еткен Қ.Мақсетов болды. Ол фольклоршы Ө.Тәжимуратов

<sup>57</sup> Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. — Ташкент, 1959. с. 16-75; Дәўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri. — Нөкис: ҚҚМБ, 1961.

<sup>58</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қаракалпакстан», 1988. 33-6.

<sup>59</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. -Нөкис: «Қаракалпакстан», 1988. 33-6.

менен бирге университеттин филология факультетлеринин студентлери ушын жазган «Қарақалпақ фольклоры»<sup>60</sup> атамасындағы оқыу қолланбасында қарақалпақ фольклорын атқарылуы, жәмийетте атқаратуғын хызметі, халық арасында таралуы өзгешелигін есепке алып улуыма фольклордың жанрларын үлкен екі тарауға (род), поэзия хәм проза (астын сызған - А.Б.) деп бөледі. Усы екі тарауды «майда жанрларға» бөлиу мақсетінде лирикалық хәм эпикалық жанр деп екіге бөледі. Бул жерде алды менен «түр» хаққында, сонынан «жанр» хаққында сөз болады. Соның эпикалық жанрларға дәстанлар, ертеклер, толғаулар, легендалар, тарийхый эпсаналар, анекдотлар, аўызеки гүрриңлерди киргизеди (жоқарыда аты көрсетилген мийнет, 68-бет). Ертеклерден «легендалар», «тарийхый эпсаналар», «аўызеки гүрриңлер» деп бөлип алып изертлейди. Жумыста усылай жанрға бөлистирилгени менен «тарийхый эпсаналар» хәм «аўызеки гүрриңлер» хаққында сөз етилмейди. Ал, «легендаларды» ол «аўызеки халық дөретпелеринин бири» деп өз алдына жанр ретинде қарап, легендалар менен аңызды бирдей қарайды: «Халық ең әййемги дәуирден усы бүгинги күнге шекем өзлеринин пайда болыуынан баслап өзін қоршаған дүньяның, тәбият кубылыслары, жер, суў, таў, күн, жулдыз, өсимлик хәм хайуанат дүньяларының, қала хәм бурынғы болып өткен тарийхый орынлардың пайда болыуына, олардың өзине ылайық сырларын билиуге хәмме ўақыт қызықсынып отырған. Олар хаққында көп ғана аңызлар дөретип атадан балаға өтиўи менен бизиң дәуиримизге дейин келип жеткен»<sup>61</sup>, - деп жазады. Көрип отырғанымыздай бул жерде мифлерден баслап барлық аңыз әңгимелер «аңызлар» деп бериледи. «Легендалар бул жер, суў космос кеңлиги, тарийхый орынлар менен адамлар тәбияттағы хәр қыйлы затлардың келип шығыуы хаққындағы адамлардың болжаулары менен хақыйқатлықты өз бойларына жәмлестирип, фольклорлық планда сүүретлеп беретугыны сөз етиледі»<sup>62</sup>, делинеди. Бул жерде легендалар бир-бирине байланысғуы қыйын үш жанрға тийисли өзгешелик алынады. «Жер» демек топономикалық легендалар, «суў, космос кеңлиги хаққындағы аңызлар», демек

<sup>60</sup>Максетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. — Нөкис, 1979. 68-б.

<sup>61</sup>Максетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. — Нөкис, 1979. 182-б.

<sup>62</sup>Максетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис, 1979. 182-б.



космогониялық мифлер, «тарийхый орынлар» демек тарийхый адамлар ҳаққындағы аңызларды киргизеди. Буннан биз алымның топономикалық, тарийхый хэм мифлик сюжетке қурылған халық әңгимелериниң барлығын легендаларға киргизгенин көремиз. Қ.Мақсетов «легендалар өзлериниң пайда болыуы хэм қәлиплесиуи жағынан узақ дәуірлерди өз ишине алады. Буған мысал ретинде «Искендер Зулқарнайынның шақы», «Аплатунның хирургиясы хэм Аластунның тапқырлығы», «Муралишер хэм Султан Сүйин патша ҳаққында аңыз», Гүлдирсин, Кетенлер, Төребекханым, т.б. толып атырған легендаларды келтириуе болады» дейди. Бунда «легенда» түсиниги менен әйjemги дәуірде пайда болған аңызлар түсинилген. Солай етип, «халық арасына кеңнен таралған легендалардың ең ескилериниң бири аспан әлеми ҳаққында, жулдызларға байланысly дөреген легендаларды атап кетиуе болар еди» (183-б.), деп көрсетеди. Бул жерде тарийхый жер атлары ҳаққындағы аңызлар менен космогониялық мифлер легендаларға жатқызылған. Солай етип, илимпазлар және «Булардан басқа халық ауызында қарақалпақ халқының пайда болыуы, урыулардың келип шығыулары ҳаққында қызықлы легендалар бар. Бундай легендалар шежирелик характерге ийе», - деп жазады. Демек, халықлардың, урыулардың келип шығыуы ҳаққында гүрриңлер «шежирелик характердеги легендалар» деп қаралады.

Қ.Мақсетов пенен Ә.Тәжимуратовтың усы мийнетинде аңызлар ҳаққында да сөз етиледи. Ол «аңызларда өтмиштеги халықтың ҳәр қыйлы исеним, түсиниклери жүз бере отырып, тарийхый орынлар менен тарийхта болған адамлар ҳаққындағы болжаулары, еситкенлери ҳақыйқый шынлық пенен байланыста фольклорлық планда сөз етилетуғын халық дөретпелериниң бири»<sup>63</sup>, - деп көрсетеди. Аңыз жанры ҳаққында берилген бул анықламада аңыз легенда сыяқлы тарийхый орынлар, тарийхта болған адамлар ҳаққындағы халық әңгимелеринен ибарат. Жоқарыда усы аңызлардың жанрлық қәсийети легендаларда да көрсетилген еди. Олай болса аңыз дегенимиз легенда, легенда дегенимиз аңыз болып, олардың жанрлық шегарасы анық ашылмай қалады. Бирақ, Қ.Мақсетов аңызға толық тоқтап отырмастан, оған жоқарыдағы қысқаша анықламаны берип

<sup>63</sup>Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис, 1979. — 184-185-бб.

өтеді. Усы анықлама 1962-жылы шыққан «Қарақалпақ легендалары менен анекдоттары» топلامының алғы сөзінде қайтадан тәкирарланады<sup>64</sup>.

Қ.Мақсетов өзінің «Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери» деп аталатуғын университеттің филология факультети ушын арналған сабақлықта эпсана, аңыз, рәуиятларға тоқтайды. Илимпаз «Эпсана дегенимиз Аллатала атына байланыслы эпсаналар, аспан, жердің, ай, күн, жұлдызлардың пайда болуы, адамның дөреуи, бул дүнья, о дүнья хаққындағы мағлыұматлар, периштелер, Ахмед Яссауий, караматлы патшалар, шайықлар жөниндеги әңгимелер киреди», деп және рәуиятларға тоқтап: «Рәуиятлар тарийхый орынларға, тарийхый адамларға байланыслы көркемлик пәрұаз бенен айтылатуғын ишинде қыялый нәрселери бар ауызеки әңгимелер»<sup>65</sup>, деп усы белгилери менен рәуиятлар аңызлардан айырылып туратуғынлығын дурыс атап көрсетеди. Және де «рәуиятлар тарийхта болған адамлардың, урыұлардың, кәуимлердің, халықлардың атларының келип шығыуы менен, тарийхта бар орынлардың, дәрьялардың, көллердің, жерлердің, қалалардың атлары менен тарийхта белгили орын тутқан тарийхый ўақыялар менен байланыста айтылады»<sup>66</sup>, деп аңызға тән өзгешеликлерди келтиреди. Ал, аңызларға «болмаған нәрселерди болғандай етип сүүретлейтуғын ауызеки әңгимеге айтамыз», дейди. Буған «Жылға таласыў», «Қоянның не себеп ерни жырық», «Пышықлар не себеп тамақ жеу болып жуўынады» хәм т.б. мысалларды келтиреди<sup>67</sup>.

Қ.Мақсетов бул мийнетинде аспан, жер, жұлдыз, қудай, пайғамбарлар, пирлер, әулийелер хаққындағы ауызеки дөретпелерге, сондай ақ жазба түде жетип келген гүрриңлерге «эпсана» деп, тарийхый адамларға, тарийхый ўақыяларға байланыслы ауызеки дөретпелерге «рәуият», ал болмаған нәрселерди болғандай етип сүүретлейтуғын ауызеки дөретпелерди «аңыз» деп жүритеди хәм «эпсана (миф), рәуият (предание), аңыз (легенда) деген терминлерди

<sup>64</sup>Қарақалпақ халық легендалары менен анекдотлары. //Баспаға таярлаған хәм алғы сөзин жазған Қ.Мақсетов., Камалов Н., Мәмбетназаров Қ. — Нөкис, Самарқанд: ҚҚМБ, 1962.

<sup>65</sup>Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери. Нөкис: «Билим», 1996. 196-б.

<sup>66</sup>Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери. Нөкис: «Билим», 1996. 208-б.

<sup>67</sup>Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери. Нөкис: «Билим», 1996. 112-б.



алсақ шегара белгилеген болар едик» деп көрсетеди<sup>68</sup>

«Очерки по истории каракалпакского фольклора»<sup>69</sup> атлы коллективлик фундаменталь изертлеуде де авторлар легенда ҳам тарийхий аңызға ғана тоқтайды. «Легенда» терминин анықлауда да бурынғы пикирлер айтылады. «Легенда — это устные творения народа, складывающиеся и формирующиеся на протяжении многих веков. Легенды рассказывают о давно прошедших временах, об исторических личностях и их героических подвигах. Нередко в них сообщается о каком-либо стихийном бедствии, появлении городов, рек и озер, о тайнах звездного неба, о мироздании»<sup>70</sup>. Усылай легендаға анықлама бере отырып «Искендердің шақы», «Хирург Аплатун ҳам тапқыр Аластун», Гүлдирсин, Кетенлер, Төребек ханым, Назлымхан сулы, Шымбай, Ақша қала, Барақ батыр, Ерназар алакөз хақындағы тарийхий аңызларды усы легендаға киргизеди. Бунда топонимикалық аңызлар менен тарийхий аңызлар, мифлер, эпсаналар бәри легенда жанрының ишине киргизилген.

С.Бахадырова менен Қ.Мәмбетназаровтың «Қарақалпак халық прозасы» мақаласында да<sup>71</sup> халық прозасының жанрлары хақында алжасық пикирлер бериледи. Бул мақала авторлары да алдыңғы изертлеушілер сыяқлы аңызды эпсанадан, мифти аңыздан ажыратып бере алмаған. Мақалада негизинен эпсана ҳам аңыз хақында сөз етилгени менен бул жанрдың бир-биринен айырмашылығы хақында шатас пикирлер айтылады. Аңызларға тарийхий болған ўақыяны сөз ететуғын гүрринлерди киргизеди. Мысалы: «Халық аңызларында адамның пайда болыуынан баслап жер, суў ҳам қала, елатлардың аталыуы, сондай ақ жер бетиндеги жанлы, жансыз мақлуқлар менен затлардың, хәттеки, аспан әлеминдеги ай, күн, жұлдызлардың пайда болыуы ҳам аталыуы хақында адамлардың болжаў

<sup>68</sup>Максетов Қ. Қарақалпак халқының көркем аўызеки дәретпелери. Нөкис: «Билим» 1996. 112-б.

<sup>69</sup>Очерки по истории каракалпакского фольклора. Ташкент: «Фан», 1977.

<sup>70</sup>Очерки по истории каракалпакского фольклора. Ташкент: «Фан», 1977. с. 118-119.

<sup>71</sup>Бахадырова С., Мәмбетназаров Қ. Қарақалпак халық прозасы. // Қарақалпак аңызлары, эпсаналары ҳам шешенлик сөзлери. Нөкис «Қарақалпакстан», 1992. 164-б. //Баспаға таярлаған С.Бахадырова, Қ.Мәмбетназаров.

шамалаулары, түсиниги хәм жуўмағы сәўлеленеди»<sup>72</sup>, дели-неди.

Изертлеўшилердиң пикири бойынша географиялық жер, суў атлары ҳаққында гүрриңлер менен космогониялық мифлердиң жанрлық өзгешелиги ажыратып алынбастан аңызға киргизген. Солай етип, авторлар аңыз түсинигине былайынша тоқтайды. «Аңыз әңгимелер өзлериниң дөреген тарийхый жағдайлары менен тамырлас хәм сабақлас»<sup>73</sup>, - деген пикирлерди билдиреди. Бул пикирлерден аңызларда тек тарийхый ўақыялар сөз етиледи деген түсиник пайда болады.

Усылайынша аңыз, эпсана, легенда, миф жанры арнаўлы түрде изертленбегенликтен, бул бойынша қарақалпақ фольклортаныў илиминде бүгинги күнге шекем хәр түрли алжас теориялық пикирлер орын алып келмекте.

---

<sup>72</sup>Баҳадырова С., Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ халық прозасы. // Қарақалпақ аңызлары, эпсаналары хәм шешенлик сөзлери. Нөкис: Қарақалпақстан. 1992. 4-б. //Баспаға таярлаған С.Баҳадырова, Қ.Мәмбетназаров.

<sup>73</sup>Баҳадырова С., Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ халық прозасы. // Қарақалпақ аңызлары, эпсаналары хәм шешенлик сөзлери. Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. 5-б. //Баспаға таярлаған С.Баҳадырова, Қ.Мәмбетназаров.



## 2.1. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ПРОЗАСЫ БОЙЫНША 1920-1950-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ИЗЕРТЛЕУЛЕР АНАЛИЗИ

Қарақалпақ халық ауызеки дәретпелери халықтың неше әсирлер бойы жыйнаған көркем сөз байлығы, оның миллий руўхый дүньясының, философиялық-даналық ойларының көриниси сәўлеленген көркем-поэтикалық ойларының жыйынтығы есапланады.

Бизге белгили, қарақалпақ фольклорының жанрлары толық түрде үйренилип, оған бүгинги күннің көзқарасынан ҳақыйқый баға берилмеди. Усындай фольклор жанрларына қарақалпақ халық ауыз әдебиятының ең бай үлгиси – халық прозасы киреди. Қарақалпақ халық прозасы - ертеклер, аңыз, әпсана, рәўият, миф, мысал сөз, ауызеки гүрриңлерди өз ишине алады. Бул жанрлық түрлер идея-тематикасы, көркемлиги формалық рәңбәренлиги менен фольклордың басқа жанрларына салыстырғанда өзгешеленип турады. Ал, халық прозасына киретуғын бул жанрлардың мазмуны, атқаратуғын хызмети, жасаў жоллары ҳәр түрли. Халық прозасының бир топар жанрлары ертеқлер (ертеклер ҳаққында изертлеў жумыслары исленди)<sup>74</sup> эстетикалық функциясы жағынан фольклордың барлық қәсийетлерин сақлап келсе, ал екинши топардағы жанрлар ертеқлерден пүтинлей өзгеше, тыңлаўшыға тарийхый шынлықты жеткизиўди ҳәм илим ушын күтә баҳалы мәселе тарийхый шынлыққа халықтың баҳасын, көзқарасын бериўди мақсет еткен фольклордың айырықша жанрлары: миф, әпсана, аңыз, рәўият, ауызеки гүрриңлерден ибарат болды. Енди усы екинши топардағы жанрлардың поэтикасын изертлеў, классификация жасаў ҳәзирги күндеги қарақалпақ фольклористика илимининң алдында турған актуаль мәселелердин биринен есапланады.

Бул жанрлардың теориясы, жанрлық айырмашылықлары тек қарақалпақ фольклористикасында ғана емес, дүнья фольклористика илиминде (рус, украин, өзбек, қазақ, түркмен, башқурт, татар) толық шешилген жоқ. Бул

<sup>74</sup> Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеқлери ҳаққында. — Нөкис, 1981. 119-б.

жанрлардың изертлениу тарийхы жүдә жас болып, ХХ әсирдин 1960-жылларынан баслап арнаулы изертлеу жумыслары жүзеге шықты.

Фольклористика илиминде халық прозасы бойынша В.Я.Пропп, В.Е.Гусев, С.Н.Азбелев, Л.Э.Элиасов, Л.И.Емельянов, К.И.Чистов, Н.И.Кравцов, С.Г.Лазутин, В.П.Аникин сыяклы илимпазлар изертлеу жумысларын алып барды<sup>75</sup>.

Түркий халықлар фольклористика илиминде де халық прозасы ҳаққында аз изертлеу жумысы алып барылмады. Халық прозасын арнаулы түрде изертлеу жумысы өзбек фольклористика илиминде К.Имомов, М.Жўраев, М.И.Афзалов, Б.Каримов, қазақ фольклористикасында С.Қасқабасов, түркмен фольклористикасында А.Баймырадов, башқұрт фольклористикасында Ф.Назершинаның ҳәм т.б.<sup>76</sup> мийнетлери жарық көрди.

Халық аўызеки прозасы (ертеклерден басқасы - А.Б.) фольклордың барлық жанрларының ишинде бүгинги күнге шекем тартыслы және белгили бир анықламаға ийе болмай киятырған жанрлардан есапланады. Буны гейбир

<sup>75</sup>Пропп Я. Фольклор и действительность. — М., 1976; Гусев В.Е. Эстетика фольклора. Л., 1967; Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. // Русский фольклор. Т. 10. М.-Л., 1966; Емельянов Л.И. Проблемы художественности устного рассказа. // Русский фольклор. М.-Л., 1960. Т.5; Чистов К.В. К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы. — М.: Наука, 1964; Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. М.: Просвещение, 1977; Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. Л.: «Просвещение», 1983. — С. 416; Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., 1976. — С. 406.

<sup>76</sup>Имамов К. Ўзбек халқ прозаси. — Ташкент: «ФАН», 1981. 103-б.; Имамов К. Генезис и поэтическая трансформация жанров узбекской устной прозы. АДД. Ташкент, 1986. с. 392; Имомов К., Мирзоев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Тошкент: Укитувчи, 1990. — 304-б.; Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. — Ташкент: «ФАН» 1995. 108-б.; Сол автор. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари. АДД. — Ташкент, 1996. 57-б.; Сатторов У.Ф. Ўзбек халқ топонимик ривоятлари. АКД. Тошкент, 2001. 23-б.; Рахмонова М.Р. Ўзбек халқ тарихий афсоналарининг узига хос хусиси-ялари, генезиси ва таснифи. АКД, — Тошкент, 2004. 21-б.; Жумаев З.Х. Ўзбек халқ тарихий ривоятлари. АКД, Тошкент, 2005. 21-б.; Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. Алматы: Ғылым; 1984. 272-б.; Қасқабасов С. Казахская сказочная проза. Алматы: Наука, 1990. — с. 240; А.Баймырадов. Туркмен фольклор прозасынын тарихы эволюциясы. — Ашхабад: Ылым, 1982. — 164-б.; Назершина Ф. Халық катере. Офе: Башк. китап. нашр. 1986.



фольклордың теориясына арналған мийнетлерде «аўызеки проза»<sup>77</sup> деп атаса, гейде оны «халық прозасы»<sup>78</sup>; деген термин менен атайды. Араб фольклорын изертлеўши Ш.Г.Шамусаров араб фольклорында қара сөз бенен айтыўға арналған жанрларға ертеқ, легенда, аңыз, рәўият, анекдот, лапты киргизеди. Легенда деген термин менен аңызды «хабар», «хадис» деп ал, ертеқти «хикайа» термини менен береді. «Хабар» термини IX әсирден бери белгили тарийхый ўақыя, атаклы адамлар ҳақында гүрриң деген мәнини аңлатады<sup>79</sup>. Ал Европа халықларында, солардан немецлерде «sage» деп, ал ангичан тилиндеги халықларда «legend»<sup>80</sup> деп қабыл етилген.

Фольклористлер халық прозасына «ертеқлик проза» хәм «ертеқлик емес проза», «на эртақлик» деген терминлер менен де айырып береді<sup>81</sup>. Ал, өзбек фольклористи М.Жўраев: «бадий наср жанрлари - эртақ, нақл ва лоф; маърифий наср жанрлари - миф, афсона, ривоят ва оғзаки хикоя, афсона, ривоят ва оғзаки хикоя эса тарийхий шахслар, диний эътиқодлар ва турли туман халқ қарашлари туғрисида маълумот бериш мақсадида айтилади, бадий насрга таълуқли бўлмаган ва тингловчига ахборот етказиш мақсадида айтиладиган оғзаки хикояларни «ноэртақ жанрлар» деп атамасдан, «маърифий наср» номи билан туркумлаштиришни маъкул курган»<sup>82</sup> деп жазады. К.Имомовтың мийнетлеринде ертеқлер менен бирге афсона (легенда), ривоят (предание), нақл (пригча), лоф, латифа (анекдот), қисса (сказание) деп бөледі<sup>83</sup>. Жанрдың бул топарын «халық прозасы» (В.Аникин, С.Қасқабасов), «аўызеки проза» (К.Имомов), «ертеқлик емес проза» (Азбелев, Аникин, С.Қасқабасов), «аңызлық проза» (С.Қасқабасов), «маърифий проза» (М.Жўраев) деп атаў ҳақында илимий концепциялар болды.

<sup>77</sup> Аникин А.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. — Л.: Просвещение, 1983. с.134; К.Имамов. Генезис и поэтическая трансформация жанров узбекской устной прозы. АДД, —Ташкент, 1986. с.19.

<sup>78</sup> Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. Алматы: Ғылым; 1984. 272-б.

<sup>79</sup> Шамусаров Ш.Г. Арабский фольклор. Краткий очерк. —Ташкент: «ФАН», 1992. с. 65.

<sup>80</sup> Чистов К.В. Прозаические жанры в системе фольклора. //Прозаические жанры фольклора народов СССР. Минск. 1974. с. 18.

<sup>81</sup> Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. —Алматы: Ғылым; 1984. 272 б.

<sup>82</sup> Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари. АДД. —Ташкент. 1996. 11-б.

<sup>83</sup> Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. —Ташкент: «Фан» 1981. 103-б.

«Айызеки проза», «халық прозасы» (екеуі бір түсиник) дегенде халық айызынан жыйналған қара сөз бенен айтылатуғын жанрларды түсинеміз, ал көркем сөз өнерін түрлерге («лирика», «эпика», «драма») бөлгенде, ол эпикалық түрге, ал түрдің ишіндегі жанрларға бөлгенде ертек пенен теңдей аңыз, эпсаналар, миф, рәуиятлардың аты қатарда турады. Усы жерде «халық прозасы», «айызеки проза» термини тек ғана түрлерге бөлгенде керек болыуы мүмкін, ал жанрларға бөлген жерде бұл терминнің керегі болмайды. Фольклористика илиминде «халық прозасы» деген термин қара сөз бенен атқарылатуғын шығармаларды атау сыпатында қабыл етилип кеткен. Биз усы фольклористика илиминдегі «халық прозасы» дегенде ертектерди де түсиніу кереклигинің илимий жақтан гүмилжи, сол терминнің мазмунын толық аша алмайтуғынын айтқымыз келеди. Ал, халық айыз әдебиятында қара сөз бенен атқарылғаны менен ертектерден пүткіллей басқаша жанрдың түрлеринің бар екенлиги, дүнья фольклористлерин қызықтырып келди, ол илимий конференциялардың, совещаниелердің актуаль мәселеси етип қойылды, оны «ертеклик емес проза»<sup>84</sup> деп атау илимий жақтан қолайлы термин емес деген пикирлер айтылды<sup>85</sup>. Бизден алдын изертленген илимий мийнеттердің жуумақларына тийкарлана отырып, «ертеклик проза» хәм «ертеклик емес проза» деген терминлердің жанрды қалай атқарылатуғынын көзде тутқанда ғана түсиникли екенлигин, ал жанрды толық мазмунында түсингенде бұл термин жууап бере алмайтуғынын анықлады. Илимде «халық прозасы» деген терминнің еки түрли мазмуны барлығын, биринши мазмунында ол улыуа халық айыз әдебиятындағы наср (қара сөз) менен айтылатуғын жанрдың бәрін өз ишине алатуғынлығы, ал екиншисинде, жанр мазмунында сол үлкен проза тарауынын ишінде ертектерден бөлек, мазмуны турмыста болған, ўақыя менен дерекке тийкарланған, тыңлаушыға болған ўақыяны жеткизиўди, оған исендириўди мақсет ететуғын түрин «халық прозасы» деп атау илимий жақтан дурыс деп

<sup>84</sup>Lutz Rohrich. Was soll und kan Sagenforschung leisten. "Probleme der Sagenforschung" Preiburg in Breisgau, 1973. – 13-33; Қараңыз: Прозаические жанры фольклора народов СССР. Материалы научной конференции. Минск, 1974. с. 18.

<sup>85</sup>Чистов К.В. Прозаические жанры в системе фольклора. //Прозаические жанры фольклора народов СССР. Материалы научной конференции. Минск, 1974. с. 18.



ойлаймыз. Халық прозасына киретуғын жанрлар атқарылыуы, мазмуны, функциясы бойынша бир бирине жақын келетугын жанрлар системасы болғанлықтан оларды бир системалық түсиник пенен берген макул деп ойлаймыз.

Түркий халықлар фольклористика илиминде халық прозасының жанрлары ҳаққында пикирлер, олардың атама-лары хәр түрли. Қазақ фольклористика илиминде халық прозасын изертлеген С.Қасқабасовтың мийнетлеринде қазақ халық прозасын ертеклер, эпсана, аңыз, хикаят (быличка) деп бөлип қарады<sup>86</sup>.

Уйғыр фольклорының тарийхын сөз еткен «Уйғыр халық егиз ижадийити» мийнетинде<sup>87</sup> халық прозасын ертеклер, ривайэт, эпсанә, болмишлар деп бөледі. Түркмен фолькло-ры бойынша А.Баймырадов «Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы»<sup>88</sup> мийнетинде халық про-засын миф, легенда, хикаят, ревоят деп бөледі.

Қарақалпақ халқының эпсана, аңыз, легенда, миф, сыяқты жанрлары өз алдына изертлеген илимий жұмыс исленбегени менен бул жанрлар қарақалпақ халқының тарийхын, этникалық шығысын анықлауда тийкаргы дерек ретинде тарийхшылардың мийнетлеринде, қарақалпақ тилин, диалектин изертлеуге арналған тилши илимпазлардың изертлеу объекти болды<sup>89</sup>.

Ал, қарақалпақ фольклористика илиминде бул жанрлар өз алдына изертленбегени менен қарақалпақ фольклорының тарийхына арналған Н.Дәўқараев<sup>90</sup>, Қ.Айымбетов, О.Кожуров<sup>91</sup>, Қ.Мақсетов<sup>92</sup>, Ә.Тәжимуратов, Қ.Мақсетов<sup>93</sup>,

<sup>86</sup>Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. Алматы: Ғылым; 1984. 103-б.

<sup>87</sup>Уйғыр халық егиз ижадийити. —Алматы: Ғылым, 1983. 153-169-бб.

<sup>88</sup>Баймырадов А. Түркмен фольклор прозасының тарихы эволюциясы. Ашхабад: Ылым, 1982.

<sup>89</sup>Толстов С.П. Древний Хорезм. — М.: МГУ, 1948; Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. М.: Наука, 1984; Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. — М.-Л.: АН СССР, 1950; Есбергенов К., Хошаниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. Ташкент: Фан, 1988. с. 12; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. — М.: Наука, 1951; Бердиев Ж. Отражение в легендах и народных преданиях истории каракалпаков XIII-XVII вв. АКД. Нукус, 1996. — с. 23.

<sup>90</sup>Дәўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері. Ташкент: Фан, 1961.

<sup>91</sup>Айымбетов Қ., О.Кожуров. Қарақалпақ әдебиятының түрлері. // Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы. 1939, № 4-5; Қ.Айымбетов. Халық даналығы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1968; Қ.Айымбетов. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. 61-71-бб.

<sup>92</sup>Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының ауызеки дөретпелері. Нөкис:

Қ.Мәмбетназаров<sup>94</sup>, С.Ахметов, С.Бақадыровалардың<sup>95</sup> хәм т.б. мийнетлеринде сөз етилди.

Халық прозасының барлық жанрлары болмаған менен айырым жанрлары бойынша мағлыұмат берген дәслепки жумыслардың бири Қ.Айымбетов хәм О.Кожуровтың «Қарақалпақ әдебиятының түрлери» мийнетинде<sup>96</sup> ертеклер ғана көрсетиледи. Буннан соң қарақалпақ фольклорының прозалық жанрлары Н.А.Баскаковтың «Қарақалпақский язык» мийнетинде «тарихий эпикалық жанр» деп «Тарийхый қосықлар хәм легендалар» деп екиге бөлип алынып, бунда проза түрине тек ғана легендаларды киргизеди<sup>97</sup>. Буннан соң Н.Дәўқараевтың «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхы» мийнетинде эпикалық жанрдың бир<sup>98</sup> түри ретинде ертеклер, легендалар қарастырылады.

1970-жылларға келгенде қарақалпақ халық прозасының айырым жанрлары Қ.Айымбетовтың «Қарақалпақ фольклоры» мийнетинде<sup>99</sup> «легендалар» деп, Қ.Мақсетовтың Ә.Тәжимуратов пенен жазған «Қарақалпақ фольклоры» мийнетинде<sup>100</sup> халық прозасын «ертеклер», «легендалар», «тарийхый әпсаналар», «анекдотлар», «аўызеки гүрринлер» деп береди. Бул мийнетте халық прозасы ҳаққында бираз толық мағлыұмат бериледи.

Буннан соң рус тилинде жарық көрген «Қарақалпақ фольклоры тарийхының очерклери»<sup>101</sup> сыяқлы ири фундаменталь изертлеў жумысында да «легенда», «исторические предания» деген терминлерди ушыратамыз.

Билим, 1996; Сол автор. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1971. 112-б.

<sup>95</sup> Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. 69-б.

<sup>94</sup> Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳаққында. Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. 119-б.

<sup>95</sup> Ахметов С., Бақадырова С. Фольклорлық терминлердин қыскаша сөзлиги. Нөкис: Билим, 1992.

<sup>96</sup> Айымбетов Қ., Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлери. // Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы. 1939, № 4-5.

<sup>97</sup> Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М.: Наука, 1951. с. 7.

<sup>98</sup> Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Ташкент: Фан, 1959. с. 16-75.

<sup>99</sup> Айымбетов Қ. «Қарақалпақ фольклоры». Нөкис: «Қарақалпақстан». 1977. 61-71-бб.

<sup>100</sup> Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. 69-б.

<sup>101</sup> Очерки по истории каракалпакского фольклора.- Ташкент: Фан, 1977.



### **Қарақалпақ халық прозасының жыйналыуы.**

Қарақалпақ аңыз, әпсаналарын жыйнау буннан еки-үш әсир бурын қарақалпақ жерине келген Европа, Шығыс тарийхшылары, саяхатшылары тәрөпинен қолға алынды. Қарақалпақ халық прозасы ҳаққында мағлыұматты әййемги грек саяхатшылары менен тарийхшыларының мийнетлеринде, Орхон-Енисей тас жазыұларында, Х әсирлерде жазылған Махмуд Қашқарийдиң «Девони луғат-ат түрик», Абилқасым ибн Омар Замахшарийдиң «Муккадимат ал-араб», Жамаладдин ибн Муханнаның «Тил шеберлиги және оны баянлау», түркий халықлар жазба естеликлери болған «Оғузнама», «Деде Қорқыт» жазба естеликлеринен табамыз. Буған қосымша Шығыс фольклорының жазба дереклери «Тотынама», «Мың бир түн», Саадийдиң «Гүлистан», Рабғузийдиң «Қиссаи Рабғузий», Абылғазы Бахадурханның «Шежире-и-түрик», Қ.Жалайырийдиң «Жами-ат-тауарих», З.М.Бабырдың «Бабыр-наме», М.Х.Дулатидиң «Тарихи-и Рашиди», т.б. шығармалар қарақалпақлар арасына жазба ҳәм ауызеки түрде кең таралды. Түркий халықларына ортақ болған бул жазба дереклерден халықымыздың аңыз, әпсаналарының үлгилериниң табылыуы қарақалпақ халқының әййемги дәуирден усы халықлар менен бирге жасап, түби бир мийрастан суўсынланғанын көрсетеди. Бул бай мийраслардан өз тамырымызды излеу өз алдына изертлеуди талап ететуғын проблема болғанлықтан, биз олардың айырымларына ғана тоқтап өтемиз.

Қарақалпақлардың Шығыс пенен Батысты байланыстырып дүнья базарына шығатуғын «Жипек жолының» бас магистраль жолының үстинде жайласыуы, Орайлық Азияның қазылма байлықлары, жериндеги халқының материаллық, мәдений байлықларына қызыққан Европа еллериниң ҳәр түрли экспедицияларының келиуине себеп болды. Патша Россиясы өз территориясын кеңейтиу, дүньялық әхмийетке ийе болған кәрўан жоллары менен теңизлерде өз ҳүкимлигин жүргизиу, дүнья базарына қатнасатуғын жолларды излеу мақсетинде Орайлық Азияның жер, суў, қазылма байлықларын ийелеу ушын усы жерде жасап атырған халықлардың турмысын, мәдениятын үйрениу мәселеси менен қызықты. Усындай мақсет пенен XVIII әсирдиң орталарынан баслап рус илимпазлары, саяхатшылары, қарақалпақлардың тарийхын, фольклорын, этнографиясын изертлеуге терең киристи.

XVIII-XIX ғасырдың басында Россия патшасы, сондай-ақ Европаның ири мемлекеттері Сырдарья, Түркістан, Арал теңізі аймағын зертлеу мақсетінде илимпазларды жіберді. Олардың біразы Арал теңізі жағалауында жасаушы қарақалпақтар арасында болып, олардың тарихы, этнографиясы жөнінде зертлеу жұмысын жүргізді. Олардан Н.Муравин хәм Гладышев<sup>102</sup>, Риза-Кули-Мирза<sup>103</sup>, П.Рычков<sup>104</sup>, Н.Каразин<sup>105</sup>, А.Вамбери<sup>106</sup>, Ш.Уалиханов<sup>107</sup>, А.Л.Кун<sup>108</sup>, И.А.Беляев<sup>109</sup> т.б. илимпазлар қарақалпақ халықының тарихын, турмысын үйреніу үшін олардың аңыз әңгімелерін жазып алды. Мысалы, Н.Муравин Хийуа ханлығына шөлкемлестирген экспедициясында «Хожели», «Қоңырат» қалаларының тарихын, қарақалпақтардың урыулары хақында тарихый аңызларды жазып алды. Ал П.Рычков Оренбургқа барған қарақалпақтардан қарақалпақ аңызларын, Н.Каразин Қарақалпақстанның Шымбай қаласына келип «Хаял патша хақында ертеке»ти жазып алып, «Древняя и новая Россия» журналында бастырып шығарады. А.Л.Кун Шымбай, Қоңырат қалаларының тарихы хақында аңыз, әңгімелерді, И.А.Беляев «Қоблан» эпосы менен бирге Шыңғыс хан хақында аңызды, қарақалпақтардың өзлеринің келип шығыуы хақында «Шежирени» жазып алып бастырып шығарады.

XIX ғасырдың орталарында қарақалпақтарға қызыққан рус патшасы жіберген илимпазлардың арасында қазақ этнографы Шоқан Уалиханов (1837-1865) болды. Ол Түркістан, Қашқария, Сыр бойында жасаушы қарақалпақтардың ауызеки әдебиятын жыйнады. Сөйтип, ол өз

<sup>102</sup>Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 гг. поручиком Гладышевым и геодезистом Муравиным. //Географические известия. СПб, 1850.

<sup>103</sup>Риза-Кули-Мирза. Краткий очерк Амударьинской области. СПб, 1875.

<sup>104</sup>Рычков П. Топография Оренбургской губернии. Сочинения и переводы. Отд. Русского географ. об-ва. Оренбург, 1887.

<sup>105</sup>Каразин Н. Сказка о женском царстве.//Древняя и новая Россия, т. III. 1875.

<sup>106</sup>Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. М., 1874.

<sup>107</sup>Уалиханов Ч. Сочинения, записи Русского географического общества по отделению этнографии. Т. XXIX, СПб, 1904.

<sup>108</sup>Кун А.Л. Поездка по Хивинскому ханству в 1873 г. //Известия Русского географического общества. Т. X, СПб, 1874.

<sup>109</sup>Беляев И.А. Шежире. Сказание о Шынгызхане. //Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Вып. 1, Ашхабад, 1917.



шығармаларында қарақалпақтардың қосықты қалай сүйгенлигі хақында аңызды берді. Ол өзі экспедицияда жүрген жерлерінен қарақалпақтардың қосықты не ушын сүйген халық екенлигі хақында аңызды еситип, аңыздың мазмұны илимпазды қызықтырған болуы мүмкін. Соннан ол сол аңызды жазып алады. Онда былай жазылған: «Песня, путешествуя по миру, однажды осталась ночевать в стойбищах каракалпаков по той стороне реки Сыр. Весть о прибытии невиданной и неслыханной гостыи разнеслась быстрой стрелой во все стороны. Бесчисленное множество каракалпаков, собравшись в счастливом ауле, слушали дивную гостью с самого вечера и до самой утренней зари, пока, наконец, песня устала и легла спать. Тысяча рассказов, повестей, песен и историй голосистой гостыи сохранили в памяти бесчисленные каракалпаки... Поэтому-то каракалпаки почитаются в степях первыми поэтами и песенниками»<sup>110</sup>. Бул аңызда қарақалпақтардың ауыз әдебиятының не ушын байлығы хақында, Орайлық Азия халықтары халық ауызеки әдебиятына берген бахасы аңыз болып халық арасында таралып кеткен.

Қарақалпақтың «Ер Шора», «Ер Қосай», «Едиге» хақындағы аңызлары В.Радловтың «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Жунгарских степях» мийнетінде белгилі орынды алды. Оның «Средняя Зарафшанская долина»<sup>111</sup> деп аталған бөлімінде Бухара, Зарафшан, Самарқанд, Арал этирапында жасаушы қарақалпақтардың тарихый аңыз әңгімелері киргизілген.

Октябрь аударыспағынан соң қарақалпақ халық прозасын жыйнау ісі дәслепки мектептер ушын жазылған сабақлықтардан орын алды, оқыу куралларына халық аңыз, эпсаналары киргизиле баслады. Ең дәслепки қарақалпақ аңыз, әңгімелерін жыйнап мектеп сабақлықтарына киргизген С.Мәжійтов (1869-1938) болды. Ол мектептер ушын араб имласында «Егеделер сауаты», «Оқыу кітабы» сабақлықтарында бирінші рет қарақалпақ аңыздарының әдебий мийрас ретінде пайдаланады. «Егеделер сауаты»<sup>112</sup>

<sup>110</sup> Уалиханов Ш. Шығармалар жыйнағы. Т.1. Алматы, 1961. 196-б.

<sup>111</sup> Радлов. «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и в Жунгарских степях». Т. III. Санкт-Петербург, в типографии императорской Академии наук, 1870. с. 776.

<sup>112</sup> Мәжітов С. Оқыу кітабы. 1925; Сол автор. Егеделер сауаты. Төрткүл, 1925.

китабында өз алдына «прозалық шығармалар»-деп «Шымбай қаласының қурылыуы», «Шымбайдың атасы», «Дәуқара», «Маман бий», «Айдос бий менен Маман бий», «Өтепберген бай», «Өтепберген бай менен Қутлымурат бай», «Хатамтай жомарт», «Хатамтайдың иниси», «Молла менен қыз», «Адам минген адам» сыяқлы аңыз, әңгімелерди киргизген<sup>113</sup>. 1928-жылы араб имласы менен ол «Қарақалпақ әдебияты жыйынтығы» китабына аңыз, әңгімелерди өзи халық арасынан жыйнап киргизди.

1920-1930-жыллары тарийхшылар, этнографлар, археологлар, тилши илимпазлар Н.А.Баскаков<sup>114</sup>, С.Е.Малов<sup>115</sup>, Т.А.Жданко<sup>116</sup>, П.П.Иванов<sup>117</sup>, С.П.Толстов<sup>118</sup> т.б. қарақалпақ халқының тарийхын, тилин, этнографиясын жазыуда аңыз, әпсаналарын материал ретинде жыйнап, сол бойынша өзлериниң илимий жумысларын алып барды.

Усы материаллар тийкарында ол «Қаракалпакский язык» атлы 2 томлық фундаменталь жумысын баспадан шығарды. Усы еки томлықта 100 ден аслам қарақалпақ тарийхий аңызлары, әпсаналары киргизилди.

С.Е.Малов қарақалпақ тили бойынша илимий изертлеу жумысын халық аңыз, әпсаналарын жазып алыудан баслады. Ол Қарақалпақстанның Қоңырат, Қараөзек, Мойнақ, Шымбай районларында болып, қарақалпақ аңыз, миф, әпсаналарын жазып алды хәм усы тийкарда С.Е.Малов «Заметки о каракалпакском языке» мийнетин жазды.

Қарақалпақ аңыз, әпсаналарын тарийхий, археологиялық, этнографиялық изертлеулерде баслы дерек ретинде қараған белгили тарийхшылар С.П.Толстов, Т.А.Жданко, Л.С.Толстова, Андриановлар болды. 1940-жыллары Қарақалпақстан территориясына келген С.П.Толстов басшылығында Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы, буннан соң Т.А.Жданко, Л.С.Толстованың басшылығында этнографиялық экспедициялар қарақалпақ халқының бай қол тиймеген фольклорлық, этнографиялық материалларын жыйнауға арналды. Т.А.Жданко қарақалпақ

<sup>113</sup> Мәжитов С. Егеделер сауаты. —Төрткүл 1925; Байниязов Қ. С. Мәжитов. Нөкис, 1992. 161-174-66.

<sup>114</sup> Баскаков Н.А. Каракалпакский язык В 2-х томах. М., 1951-1952.

<sup>115</sup> Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. —Турткуль, 1931.

<sup>116</sup> Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.-Л., 1950.

<sup>117</sup> Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков. М.-Л., 1935.

<sup>118</sup> Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948.



урыуларының келип шығыу тарийхы, урыуларының генезисин жазып алды. Л.С.Толстова «Қырық қыз» эпосының пайда болыуы жөніндегі тарийхый Ақшолпан, Арыұхан әпсаналарын жазып алды хәм бул материалларды «Предание народов Приаралья» мийнетинде пайдаланды. Тарийхый адамлары, тарийхый жер атлары хаққында аңызларды жыйнап, қарақалпақлардың тарийхын, этнографиясын жазыуға пайдаланды.

1940-жыллардан баслап халық прозасы «Ертеклер»<sup>119</sup> деген ат пенен баспадан шықты, ертектери менен бирге аңыз, әпсаналары қосып басылған биринши мийнет еди. Буннан соң ертектер басылған топламлардың бәринде аңыз, әпсаналар, шешенлик сөзлер басылып турды<sup>120</sup>.

1960-жыллардан баслап аңыз, әпсана, шешенлик сөзлер ертектерден бөлип өз алдына баспадан шығарыла баслады. 1962-жылы Қ.Мақсетов, Н.Камалов, Қ.Мәмбетназаровтың баспаға таярлауында «Қарақалпақ легендалары менен анекдотлары»<sup>121</sup>, 1992-жылы С.Бахадырова, Қ.Мәмбетназаровлардың баспаға таярлауында «Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары хәм шешенлик сөзтери»<sup>122</sup> баспадан шықты.

Қарақалпақ халық прозасын изертлеу, фольклордың тарийхын, жанрларын классификация жасаған жумысларда болмаса, арнаулы түрде изертлеудің объекти болған емес.

<sup>119</sup>Ертектер. //Баспаға таярлаған Айымбетов Қ., Кожуров О. —Нөкис: ҚҚМБ, 1939; Қарақалпақ халық творчествосы. 1940; Қарақалпақ ертектери хәм қосықлары. //Баспаға таярлаған Н.Жапаков. —Төрткүл: ҚҚМБ, 1941; Қарақалпақ халық ертектери. //Баспаға таярлаған С.Бекназаров, Х.Тәжимуратов. Алғы сөзин жазған Қ.Айымбетов. Нөкис: ҚҚМБ. 1949; Қарақалпақ халық ертектери. //Баспаға таярлаған Қ.Айымбетов, Г.Есемуратов, А.Каримов. —Нөкис: ҚҚМБ, 1956; Қарақалпақ халық ертектери. //Баспаға таярлаған Қ.Мәмбетназаров. —Нөкис, 1965.

<sup>120</sup>Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 1-2 томлар. //Баспаға таярлаған Қ.Мәмбетназаров. —Нөкис: ҚҚМБ, 1977.

<sup>121</sup>Қарақалпақ легендалары менен анекдотлары. //Баспаға таярлаған Қ.Мақсетов, Н.Камалов, Қ.Мәмбетназаров. —Нөкис: ҚҚМБ. 1962.

<sup>122</sup>Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары хәм шешенлик сөзтери. //Баспаға таярлаған С.Бахадырова, Қ.Мәмбетназаров. —Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. 164-б.

### 3. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРІ БОЙЫНША ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕУЛЕРГЕ СЫПАТЛАМА

Ертек — фольклордың тийкарғы жанрларының бири. Бул жанр халық прозасының ең ерте дәуірлеринде пайда болғанлығы менен дараланып турады. Ертеклер туұралы билдирилген илимпазлардың пикирлериниң барлығы да дерлик оның ески жанр екенлигин тастыйықлаушы характерге ийе. Себеби, ондағы сөз етилетуғын ўақыялар болып өткен турмыслық фактлерди, енди болатуғын күнделикли тәшўишлерди оғада терең фантазиялық тапқырлық пенен, гиперболалық шешимлер менен баянлап бериў имканиятларына бай болады. Оларда фантастикалық пикирлеу усылы жийи қолланылады.

Демек, ертеклер ҳақыйқый турмыслық тәсирлердин ямаса зәрүрликтің нәтийжесинде пайда болса да, өзлериниң ең дәслепки дөрелиў басқышларында адамлардың ойлау, пикирлеу қәбилетине, дүньяға көзқарасларына байланыслы пайда болған жанр екенлигин тастыйықлайды. Белгили фольклортаныўшы илимпаз В.П.Аникин «Фольклорлық дәретпелердин ишинде ертеклер әсирлер өтип, дәуірлердин тарийхый-турмыслық кеширмелери менен байланысқан белгилерин жоғалтып, улыўма инсаныйлық мәнидеги ҳәм көркемлик тәрәптен бир-бирине байланыслы болған ўақыяларды қамтып алады»<sup>123</sup>, — деп жазып, тағы да ол «Ертеклерди үйрениў арқалы биз бул эпикалық жанрдың көркемлик-идеялық мәңгилик бийбахалығын, купыя сырын ашамыз. Ертеклер бизлерге Уатан сыяклы қәдирли, оның дәретиўшиси халық»<sup>124</sup>, деп атап өтеди. Бундай көзқарасты қарақалпақ илимпазлары да қоллап-қуўатлады. Н.Дәўқараев «Бурыннан киятырған ертеклер, жырлар соңғы ўақытлардағы түрли тарийхый-сиясий жағдайларға байланыслы ҳәм солардың тәсири астында дәретилип, өзгертилип қайта исленди»<sup>125</sup>, деп жазады. Қ.Мәмбетназаров «Ертеклер тематикасы ҳәм мазмунуның кеңлиги жағынан бай. Ертек-

<sup>123</sup> Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. — М., 1983. с. 141.

<sup>124</sup> Аникин В.П. Русская народная сказка. — М.: Просвещение, 1977. с. 6.

<sup>125</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 78-б.



лерде хәр қандай халықтың қыялынан тууған жақсы нәрселер, көркем сүўретлеў формалары бекем орын алған»<sup>126</sup>, деп атап өтеди. Ол «Қарақалпақские народные сказки» атлы илимий мийнетинде «Сказки – самая значительная часть устного поэтического наследия каракалпаков. В них полнее и глубже, чем в других жанрах, бытующих в народном творчестве (песни, загадки, пословицы, поговорки), проявились важнейшие стороны мировоззрения, психологии, быта, нравов, обычаев каракалпацкого народа»<sup>127</sup>, деп жазған еди. Илимпаз жанрдың миллий өзгешелигине, басқа фольклорлық жанрлардан айырмашылығына дыққат аударды.

Ертеклер бир неше дәўирдің көриниси болғанлығы себе-пли онда хәр қыйлы жәмийетлик формацияның өзгешеликлерин беретугын белгилери болыуы тәбийий. Ертеклердің генезисин, типологиясын үйрениў курамалы. Ертеклердің мазмуны бир неше дәўирди өз ишине қамтып алғанлығы ушын олардың пайда болыуын анықлауда дәслепки дереклери менен бирге олардың эволюциялық қатламларын үйренип шығыў зәрүрликлери туўылады. Ертек миф пенен қатар хәр қыйлы тотемлик, фетишлик, анимистлик ҳәм тағы басқа түсиниклердің синтезлениўинен қәлиплескен жанр болғанлықтан, ертеклик элементлер аңыз-әпсана, аўызеки гүррин, дәстан, анекдот ҳәм тағы басқа фольклорлық жанрларда оның сюжетлери, мотивлери орын алыуы мүмкин. Соның менен бирге, көплеген халық ертеклериниң бир-бирине мазмунлық, сюжетлик уқсаслығының себеплерин үйрениў де айрықша қызығыушылық туўдырады. Ертеклерди ишки жанрлық түрлерге бөлип үйрениў мәселеси еlege шекем изертлеўди талап ететуғын бас мәселелердің бири болыш келди.

Бул мәселеде қарақалпақ фольклортаныўшыларынан Н.Дәўқараев<sup>128</sup>, Қ.Айымбетов<sup>129</sup>, Қ.Мақсетов<sup>130</sup>, Қ.Мәмбетназаров<sup>131</sup> ҳәм басқалар ертеклерге байланыслы

<sup>126</sup> Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳақында. — Нөкис: Қарақалпақстан. 1981, 5-6.

<sup>127</sup> Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақские народные сказки. Нукус, 1967, с. 3.

<sup>128</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1977, 2-том. 356-б.; Шығармаларының толық жыйнағы, 3-том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1979, 360-б.

<sup>129</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1988, 492-б.

<sup>130</sup> Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1989, 336-б.

<sup>131</sup> Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳақында. Нөкис: Қарақалпақстан, 1981, 120-б.

айырым мәселелер бойынша өз пикирлерин билдирип өткен. Әсиресе, Қ.Мәмбетназаров қарақалпақ халық ертек-лерин топлау, баспадан шығару, жанрлық түрлері бойын-ша жумыстарды алып барды.

Әдебиетші ылымпазлар С.Ахметов, Ж.Есенов хәм Қ.Жәрімбетов «Ертек турмыс ықыяларын қысқа, ықшам сюжетлер арқалы қара сөз түрінде баянлап беріуші аўызекі шығармалардың бир түри. Ертеклер халық дәретпесиниң бир түри болғанлықтан да, онда улыўма халық массасы, арзыў-әрманлары, мақсетлери, дүньяға көзқараслары сәўлеленеди»<sup>132</sup>, - деген теориялық пикирлер-ди билдиреди. Олар буған қосымша ертеклердиң ҳәзирги күни де жәмийетлик турмысымызда әҳмийетин жойтпағанлығын, әсиресе, жас өспиримлердиң дүнья таны-мын өсириўде көркемликке, әдилликке, адамгершиликке ықласын күшейтиўде айрықша зәрүр жанрлық түрлериниң бири екенлигин атап өтти. Бул аўызекі дәретпениң мақсети – тыңлаўшыға ибрат, үлги аларлық ықыя-хәдийселерди усыныў менен бирге эстетикалық күш беріў. Ертектиң функциясы – сюжетти илажы барынша тартымлы етип, көркемлеп, шебер баянлаў. Ертек шынлыққа бағдарланбайды, бирақ, буның барлығын қыялый тоқыма деп те жуўмақ шығармаў керек. Бунда ертек айтыўшы да әңгемесин өмирде болған деп дәлиллеўге умтылмайды («Болған ба, болмаған ба..., бир бар екен, бир жоқ екен»). Композициясы бас қаҳарманды тәриплеўге қаратылып, бел-гили бир образ бойынша қурылып, сюжетлерге ямаса хәдийселерге идеялық, мазмунлық хәм көркемлилик бағышлайды. Булар композиция менен эстетикалық мақсеттиң бирлиги, турақлылығы, көркем шәртлиликтің миннетлиги, аўызекі сөйлеў тилине сәйкеслиги, турақлы көркем бояўлардың қолланылыўы хәм тағы басқалар. Ертектеги ықыя адамның күнделикли көрип жүрген турмыс тәшўишлерин саналы түрде гиперболизациялайды. Ондағы ықыялар, ис-хәрекетлердиң қаншелли тәсирли болыўы ер-текшиге де байланысly. Ертектеги факт пенен хәдийселер турмыслық мақсетте қолланылады. Бундай дәретпениң көркем баянланыўында сюжет пенен бирге композицияның роли айрықшаланады.

<sup>132</sup> Ахметов С., Есенов Ж., Жаримбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1994. 193-194-бб.



Ертекнің композициясы: басланыў—эпикалық баянлаў арқалы ўақыяларды раўажландырыў, ўақыяларды шийеленистириў ҳәм жуўмақлаў. Басланыў қосық ямаса уйқасқан проза түринде дәстүрий усылдағы турақлы басламалар менен бирге қахарманның ҳәзирги ҳәм келешек тәғдирлери менен байланыслы фактлерди сәўлелендиреди. Эпикалық баянлаў қахарманның мурат-мақсетлерин әмелге асырыў жолындағы кеширмелерин сүүретлейди. Жуўмақлаўда қахарманның өз алдына мақсет етип қойған арзыў-үмитлерине ерискенлиги эстетикалық ҳәм этикалық заўық пенен сөз етиледі. Ертеклердин басланыўы менен жуўмақланыўы бир-бирине уқсас, турақлы болып келеді.

Өзиниң пайда болыў, қәлиплесиў ҳәм раўажланыў басқышларында ертек жанры белгили дәрежеде ҳәр бир дәўирдин, елеўли белгилерин адамлардың сана-сезим түсиниклериниң, диний инанымларының ҳәр түрли излерин сақлап қалып, бүгинги дәўиримизге жеткерген бийбақа мийрасымыз болып табылады.

Ертекнің спецификасы, өзине тән белгилери басқа аўызеки дәретпелерден анық ажыралып турады. Мысалы, ҳайўанатлар ҳақындағы ертеклерде мақлуклар ақылға уғрас келмейтуғын дәрежеде адамлар сыяқлы сөйлеседи, досласады ҳәм бир-бирине қарсы да болады. Әжайып дәретпеде әжайыбат жоқары орынды ийелейди. Адам ушар гилем, сыйқырлы айна, шыпалы алма, сыйқырлы таяқ, ур тоқпақ, шоқмар ҳәм т.б. сыйқырлы предметлер менен, ҳайўанға, қусқа, көринбес адамға айланып, душпанларын жеңеди. Қахарман ҳәр түрли патшалыққа дус келеді. Ол айдарға ямаса басқа бир қатар унамсыз, қорқынышлы персонажлар менен гүреске түседі. Бир түнде үлкен сарайларды салдырады. Бас қахарман суймурық қус, қара қус сыяқлы қусларға минип, нур тезлиги менен мәнзилине жетип, мақсетине ериседи. Турмыстағы гез келген қыйыншылықты жеңиў қахарманның тийкарғы шәртли ўазыйпасы болып есапланады.

Қарақалпақ халық ертеклерин жыйнаў ҳәм баспа сөз бетинде жәриялаў жумыслары XVIII әсирдин 1740-жылларынан баслап-ақ қолға алынды. Сол дәўирлерде түркий тиллес халықларының, соның ишинде қарақалпақ халық аўызеки дәретпелерин, дәстанларын, ертеклерин, аңыз-әпсаналарын жыйнаў ислери әсте-ақырынлық пенен болса да алып барылған. Тилекке қарсы, халықтың бул руўхый мийрасларының көпшилиги тек ғана қол жазба

көринисінде, аз көлемде жыйналған, қалаберсе, бұл жұмыстар системалы арнаулы түрде үйренілмеген. Тарихқа нәзер салғанымызда, 1740-1741-жылдары Патша Россиясы әскерий администрациясының хызметкерлері Муравин хәм Гладышевлер Орскиден Хийұаға баратырған сапарында Сырдарьяның төменги жағасындағы қарақалпақтардан фольклорлық хәм этнографиялық материалларын жыйнайды<sup>133</sup>. Сол дәуірлерде П.Рычков бир қанша ертек хәм аңыз-эпсаналарды жазып алады<sup>134</sup>. Арадан бир әсир өткеннен кейин орыс әдебиетшісы Н.Каразин қарақалпақтар арасынан «Хаяллар патшалығы хаққындағы ертек» атамасындағы ертекти жазып, баспаға таярлаған<sup>135</sup>. А.Росикова Петро-Александровский (Төрткүл) қаласынан жазып алған бир неше ертеклерин орыс тилинде баспадан басып шығарған<sup>136</sup>. Соның менен бирге, қазақ илимпазы Ш.Уалиханов 1840-жылдары қарақалпақтардың арасында болып, халық аузынан халық қосықтары менен бирге басқа да фольклорлық дөретпелерди жазып алады<sup>137</sup>. Ал, және бир белгили илимпаз А.Л.Кун Шымбай хәм Қоңырат қалаларының пайда болуы тууралы қарақалпақ халық ертеклерин, аңыз-эпсаналарын<sup>138</sup>, Риза Кули-Мирза «Әмиүдәрья областының қысқа очерклері» атлы илимий мийнетинде ауызеки дөретпелерди жыйнап, баспада жәриялайды<sup>139</sup>. 1929-1946-жыллардың аралығында орыс илимпазы Н.А.Баскаков Қарақалпақстан Республикасының барлық районларында, қалаларында дөретіушилик сапарларда болып, орынлардағы жергиликли халықтардан ертек-аңызларды, эпсаналарды жыйнап, авторлығындағы «Қарақалпақский язык»<sup>140</sup> атлы китабында келтирип өтеди.

<sup>133</sup> Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741-гг. Гладышевым и Муравиным. Издана Ханыковым. СПб., 1851.

<sup>134</sup> Рычков П. «История Оренбургской губернии». //Сочинения и переводы, 1759, август.

<sup>135</sup> Древняя и новая Россия. 1875. т. III.

<sup>136</sup> Сборник материалов для статистики Сыр-дарьинской области. Изд. 1891.

<sup>137</sup> Валиханов Ч. «Сочинения, изданные под редакцией Н.И.Веселовского» в записках Русского географического общества по отделению этнографии. СПб., 1904. Том XXIX.

<sup>138</sup> Кун А.Л. Культурный оазис Хивинского ханства. Туркестанск. вед., 1874. №8 от Ходжейли до Кунграда, №9 (от Кунграда до Чимбая).

<sup>139</sup> Риза-Кули-Мирза. Краткий очерк Амударьинской области. СПб., 1875.

<sup>140</sup> Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. т. I. М., 1951.



Топламда «Жүз ауыз өтирик айтқан шопан», «Қорқақ шал», «Ақ сүйек», «Қарақан патша», «Байталдан туған», «Қойшы», «Ханның қызы», «Алтын тапқан дийхан», «Ақ тауық», «Байдың баласы», «Үш сырлас», «Төрт ағайын», «Жийреншениң үйлениуі», «Ханның қызына талас», «Бухара ханы менен Хорезм ханының әңгимеси», «Үйрек пенен бақа», «Жетим бала», «Шайтанды алдаған масқарапаз», «Жалғаншы кәл», «Алдар көсе», «Балықшы», «Үш қыз», «Әуезмурат қорқақ»<sup>141</sup> сыяқлы қарақалпақ халық ертектері жарық көрген. Бұл кітапта келтірілген ертектер басқа мақсеттер үшін пайдаланылса да қарақалпақ халық ертектерін жыйнаудағы хәм жәриялаудағы дәслепки тәжрийбелердің бири еди. Буннан тысқары, бұл топламда атамасы қойылмаған ертектер де бар. Бурынғы қарақалпақ халық ертектерінің классификациясынан келип шығатуғын болсақ, көпшилиги қыялай, турмыслық, хайуанатлар хақындағы ертектер болып табылады.

Қарақалпақ халық ертектерін жыйнауда, изертлеуде, баспаға таярлауда 1936-1946-жыллары аралығында Шымбайдағы педагогикалық техникумның студенттері Қ.Баймуратов, Р.Бабаназаров, Б.Ғайыпов, Қ.Тәжимуратов, Төрткүл музыкалық училищесінің оқытушысы Қ.Палымбетов, Шорахан ауыл хожалық техникумының студенттері О.Айтмағанбетов, М.Нурманов, Б.Байдашов, шайыр-әдебиетшілерден Қ.Айымбетов, О.Кожуров, С.Бекназаров, И.Юсупов хәм тағы басқалар Шымбай хәм Төрткүл территорияларынан 150 ден астам халық ертектерін жазып алған. 1946-1950-жыллары Қ.Бердимуратов, жазытушылардан Т.Сейтмамутов, С.Бекназаров Шымбай, Қоңырат, Тахтакөпір, Қараөзек, Кегейли районларының аймақтарынан жүзлеген халық ертектерін жыйнайды. Сол орындарда жыйналған халық ауызеки дөретпелерінің ишіндегі ертектердің қол жазба нұсқасының өзі мыңнан асатуғынлығы халқымыздың фольклорлық бай мийрасқа ийе екенлігінен дерек береді. Кейін ала усы жыйналған қолжазбалар баспа жүзин де көре баслады. Ертектердің көпшилиги Мойнақ, Шымбай, Хожели, Кегейли, Қоңырат, Қанлыкөл (бурынғы Ленинабад), Тахтакөпір, Төрткүл районларында жасаған тұрғындардан жазып алынғанлығын көреміз. Бұл жұмыстардың ең итибарлы тәрәпи сонда, халық арасында тек ауызеки түрде айтылып жүрген ертектер соңынан илимий излениулердің нәтижесінде жазба

<sup>141</sup>Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. т. I. М., 1951.

көринисінде кітапқумарлардың назарына ұсынылғанлығы болды. Соңынан елімізде ғұлым ізерттеу жұмыстары системалы түрде алып барыла бастайды. Жоғары және орта арнаулы оқыту орындарының студенттері, жас ғұлымдар, жазушы-шайырлар халқымыздың арасында болып, көпті көрген, турмыстық тәжірибесі мол, жасы үлкен қатықулақ адамдардан билген-есіткен ертектерін сорап, жазып алып, жыйнап баспаға таярлайды. Кейін ала бұл мийнеттер нәтижесін беріп, ертектер «Қарақалпақ фольклоры» көп томдықтарынан орын алып, баспа жүзінде жарияланып барылды. Қарақалпақ халық ертектері бірінші мәрте кең көлемде Қарақалпақстан ғұлым ізерттеу институтының әдебиетші қанігелері тәрәпинен 1940-жылы «Қарақалпақ халық ертектері»<sup>142</sup> деген атпен жарық көреді. Екінші жер жүзлік ұрыс дәуірінде, мың сан тәшәуірлерге қарамастан, 1941-жылы мәмлекетлік іскер, ғұлым ғайраткері Наурыз Жапақовтың басшылығында «Халық ертектері менен қосықтары»<sup>143</sup> атамасындағы топлам баспа жүзін көрді. Сол жылы белгілі жазушы, шайыр Әмет Шамұратовтың баспаға таярлауы менен, енді «Әліпбе»ні, хәріптерді оқыуды үйреніп атырған оқытушылар үшін «Халық ертектері»<sup>144</sup> атамасында ертектер топламы басып шығарылды. Қарақалпақ халық ертектерін жыйнау жұмыстарында профессор Н.А.Басаков белсенділік көрсетті. 1929-1946-жылдары ол Қарақалпақстанның барлық райондарында, ағыллық орындарында экспедиция сапарларында болып, бір неше халық ертектері менен аңыздарын жыйнап, орыс тіліне аударып, «Қарақалпақский язык»<sup>145</sup> атамасындағы кітабына таярлап, баспадан шығарды. Ғұлымдардың тәжірибелілігі менен барлық ертектердің айтылушысы, жыйнаушысы, сол ертекті айтылушы кімнен есіткенлігін, ұлыма соған ұқсас тәрәптері анық көрсетілген. Ертектерді жыйнау, жариялану жұмыстарында бір қатар ғұлымдарымыз мийнет етті. Атап айтқанда, фольклортанушы ғұлымдар, қарақалпақ халық фольклортанушы ғұлымының тийкарын салушыларының бірі Н.Дәуіраев бұл бағдарда салмақты мийнет етті. Оның ең белгілі «Очерки по истории дореволюционной каракал-

<sup>142</sup>Қарақалпақ халық ертектері. Төрткүл, 1940.

<sup>143</sup>Халық ертектері менен қосықтары. ҚМБ, Төрткүл, 1941.

<sup>144</sup>Халық ертектері (жаңа оқыт бастағанлар үшін). Төрткүл, 1941.

<sup>145</sup>Басаков Н.А. Каракалпакский язык. Т.І. М., 1951.



пакской литературы»<sup>146</sup> деген илимий топламында карақалпақ фольклорлық шығармаларының жыйналыуы хәм изертлениу жумыслары кең түрде сөз етилген. Бул соңынан Нөкисте де баспа жүзин көрди. Бул «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери»<sup>147</sup> атамасындағы көп жыллық илимий мийнети фольклористикада баҳалы дөретпе болды. Соңынан Н.Дәўқараевтың «Шығармаларының толық жыйнағы»<sup>148</sup> деп аталған топламында бир қатар баҳалы мағлыұматлар жәрияланды. Илимпаз келтирип өткениндей, карақалпақ ауызеки дөретпелерин, соның ишинде халық ертеклерин жыйнауда, изертлеуде белгили илимпазлардан XVIII-XIX әсирлерде мийнет еткен Гладышев, Муравин, П.Рычков, Н.Муравьев, Ш.Уалиханов, Березин, Н.Остроумов, А.Диваев, А.Россикова, И.Беляев кең көлемде мийнет еткен<sup>149</sup>. Автордың көрсетиуинше, системалы түрде алып барылған илимий жумыслардың нәтийжесинде карақалпақ халық ертеклерин жыйналып, изертленип баспадан да шыға баслады. Н.Дәўқараев эпикалық жанрлардан мифлерди, ертеклерди, аңыз-әпсаналарды, поэмаларды, дәстанларды кең түрде изертлейди. Ол карақалпақ халық ертеклериниң мазмунына, образларына, өзгешелигине, көркем тилине тоқтайды. Және де, мәмлекетлик искер, әдебиятшы илимпаз Н.Жапақов 1949-1956-жыллары басылып шыққан карақалпақ халық ертеклерине анализ ислепп, ертеклерди «...руўхый жақтан халықты тек тәсирлендирип қоймай, олардан халық өз турмысын, тарийхый ўақыяларды, турмысқа керекли тәжрийбелерди көреді»<sup>150</sup> деп тастыйықлауы «Тапқыш», «Билгир шопан», «Уры хәм жарлы», «Түлки менен қораз» ертеклерини менен дәлилленеди. Буннан тысқары, әдебиятшы илимпазлардан Қ.Мәмбетназаров, А.Каримов, Т.Нийетуллаев, Ө.Ерполатов, А.Алимов, А.Төреев хәм тағы басқалар елимиздин барлық районларында, ауыллық орынларда экспедицияларда болып,

<sup>146</sup> Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Ташкент: АН УзССР. 1959.

<sup>147</sup> Дәўқараев Н. Каракалпак әдебияты тарийхының очерклери. Нөкис: ӨзИАҚР филиалы, 1961.

<sup>148</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис: «Қаракалпакстан», 1977.

<sup>149</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис: «Қаракалпакстан», 1977. 26-30-бб.

<sup>150</sup> Жапақов Н. Революцияға шекемги карақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. Нөкис: «Қаракалпакстан», 1972. 12-б.

халық арасынан бір неше жүзлеген ертеклерди, аңыз-эпсаналарды жыйнап, қарақалпақ халық фольклорының дәлелі томықтарына таярлайды.

Көп томлық фольклорымыздың I хәм II томлығында жарық көрген бір қатар ертеклеримиздің кимнен, қалай, ким тәрәпинен жазып алынғаны хәм жыйналғаны тууралы қысқаша тоқтап өтсек.

«Абат батыр»<sup>151</sup>, «Қыран»<sup>152</sup> ертеклерин хожелиши Т.Алланиязовтан, «Аққуубай патша»<sup>153</sup>, «Машақатлы турмыс кеширген жигит»<sup>154</sup> ертеклерин мойнақшы Қ.Оразымбетовтан фольклоршы Қ.Мәмбетназаров, «Талас»<sup>155</sup>, «Алтын баслы әйдарха»<sup>156</sup> ертеклерин И.Юсупов жазып алған.

«Дузақшы ғарры» ертеги Қарақалпақстан Тил хәм әдебият илим изертлеу институты тәрәпинен басылған «Қарақалпақ халық ертеклері» (Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, ККМБ, Төрткүл, 1940), буннан кейин жаңа оқып баслағанлар ушын арналған «Халық ертеклері» атамасындағы китапта басып шығарылған. Бул китапты баспаға таярлаған жазыушы хәм шайыр Ә.Шамуратов (ҚКМБ, Төрткүл, 1941) болып табылады. «Арық мерген» ертегин 1947-жылы шайыр И.Юсупов жазып алған. Бул ертек те китапта жарық көрген. «Жансап» ертеги 1940-жылы шыққан «Қарақалпақ халық ертеклері» китабында жәрияланған хәм көп томлыққа киргизилген. «Қудабай мерген» ертегин 1960-жылы фольклоршы Қ.Мәмбетназаров жазып алған. Бул ертек 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертеклері» китабында орыс тилинде «Диковины Аму» китабында (Қарақалпақские народные сказки) «Добрый Қудабай стрелок» атамасында жарық көрген. Ертекти орыс тилине аударыуда жазыушы М.И.Шевердин хәм И.Шевердиналар

<sup>151</sup>Қарақалпақ фольклоры. I том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. 11-19-бб.

<sup>152</sup>Қарақалпақ фольклоры. I том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 19-27-бб.

<sup>153</sup>Қарақалпақ фольклоры. I том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 27-32-бб.

<sup>154</sup>Қарақалпақ фольклоры. I том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 32-39-бб.

<sup>155</sup>Қарақалпақ фольклоры. I том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 131-133-бб.

<sup>156</sup>Қарақалпақ фольклоры. I том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 157-160-бб.



салмаклы мийнет етти. Усы китаптың улыўма редакциясын М.И.Шевердин баскарган хэм 1959-жылы А.А.Волков пенен И.С.Майоров орысшаға аўдарып, баспаға таярлаған (Қарақалпақские народные сказки. Каракалпакское государственное издательство, Нукус, 1959). «Ақыллы қыз» ертеги 1956-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспаханасында баспадан шыққан. Қ.Айымбетов, Г.Есемуратов, А.Каримов китапты баспаға таярлаған. Ертекти шайыр хэм жазыўшы Б.Исмайлов жазып алған. Бул дөретпе 1959-жылы «Қарақалпақские народные сказки» атлы китапта «Умная девушка» атамасында орыс тилинде де баспадан шыққан. «Төрт Абдулла» ертеги 1956-жылы шыққан «Қарақалпақ халық ертеклери»нде, 1959-1968-жылы орыс тилинде шыққан ертек китапларында «Четыре Абдуллы» атамасында жәрияланған. «Талас» ертегин уллы шайыр И.Юсупов жазып, баспаға таярлаған. Дәслеп 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери»нде, 1959-жылы «Спор», 1968-жылы «Кто же прав?» атамаларында жарық көрди. «Үш ағайинли жигит» ертеги 1956-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында, 1959-1968-жыллары орыс тилинде шыққан ертек китапларда «Три брата» атамасы менен жәрияланды. «Асан генже» ертеги 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери»нде, 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги китапларда «Асан-последыш» атамасы менен баспадан шыққан. Бул ертекти илимпаз А.Каримов жазып алған. «Алтын таўық» ертеги 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери»нде, 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги ертек китапларда «Золотая птица» атамасы менен жәрияланған. Ертек илимпаз С.Нуржанов тәрәпинен жазып алынды. «Қорқынышты жеңген адам» ертеги жоқарыдағы аты аталған китапта жарық көрди. 1959-жылы орыс тилинде басылған ертек китапларда «Человек, переборовший трусость» атамасы менен жарық көрген. «Алтын баслы әйдарха» ертеги ертеде шыққан китапларда жәрияланған. 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги ертек китапларда «Златоглавая змея» атамасында баспадан шыққан. Бул ертекти шайыр И.Юсупов жазып, баспаға таярлаған. «Түлки менен шағал», «Сумлықлы шағал» ертеклерин 1960-жылы Қ.Мәмбетназаров қағазға түсирген. «Түлки менен қораз» ертеги жоқарыда аталған китапларда жәрияланды. 1959-жылы орыс тилиндеги ертекте «Лиса и петух» атамасында баспадан шықты. «Зоңғарға» ертеги 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» атлы, 1959-1968-жыллары

орыс тилиндеги ертеке китапларда «Длинноклювый ворон» атамасында жэрияланды. «Мақтаншақ тышқан» ертеги де жоқарыдағы ертекеклердей аты аталған ертеке китапларында жарық көргенлиги ҳаққында мағлыўматлар келтирилген. «Ешки, қой ҳэм өгиз» ертеги 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертекеклер» китабында басылған. «Арыслан менен қоян» атлы ертеке 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертекекли» китабында ҳэм 1959-1968-жыллары орыс тилинде жарық көрген китапларда «Тигр и хитрый заяц» атамасында орын алды. «Бери менен ийт» ертеги 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертекекли», 1959-жылы «Қарақалпақские народные сказки», 1968-жылы «Диковины Аму» китапларында «Волк и собака» атамасында жэрияланған. «Опа саўдегер» ертеги К.Әбибуллаевтың ертегинен алынған, 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертекекли» китабында басылған. «Үш ағайинли жигит» («Три брата»), «Күнликши», «Жетим қыз» ертекеклерин К.Әбибуллаев жазып тапсырған. Ертеке «Диковины Аму» китабында жарық көрди. «Қара атлы бала» атлы ертеке 1940-жылы Шымбай районынан К.Жумабаев тэрепинен жазып алынған. «Хэким улықпан» ертегин 1963-жылы илимпаз Ө.Ерполатов жазып алып, баспаға таярлаған. «Ақыллы қатын» атлы ертеке 1960-жылы Н.Қалниязов ақ қағазға түсирген. «Шешен бала», «Нан уллы ма, қуран уллы ма» ертекеклерин 1947-жылы шайыр И.Юсупов жазып алған. «Қырық өтирик айтқан шопан» ертегин илимпаз Ә.Алимов 1963-жылы жазып тапсырған. «Сорока-обманщица» атамасында жарық көрген. «Өгиз баққан үш жигит» ертегин Тахтакөпир районында турыўшы ертекеши Д.Қасымов жазып тапсырған. «Хаяллар патшалығы ҳаққындағы ертеке» атлы ертеке орыс саяхатшы-илимпазы Н.Каразин Шымбай қаласына базарлап келген бир кемпирден жазып алған. Бул ертеке хэр айда шығып туратуғын «Древняя и новая Россия» журналының 1875-жыл, 3-санында орыс тилинде, «Әмиўдэрья» журналының 1969-жыл 2-санында қарақалпақ тилинде жэрияланды. «Орынлы жуўап» атлы ертеке «Жеткиншек» газетасының 1960-жыл, 28-май санында жарық көрген. «Хийлелик пенен өлимнен қутылған ғарры» ертегин Қ.Гайпов жазып алған, «Жеткиншек» газетасының 1960-жыл, 9-апрель санында жэрияланды. «Жети саяқ ҳэм аш дийқан» ертеги «Жеткиншек» газетасында баспадан шықты. «Қырық ауыз өтирик айтқан бала» ертеги Н.А.Баскаковтың «Қарақалпақский язык» атамасындағы китабында басылған. «Қарақалпақ фольклоры»ның II томында сюжетлерге ҳэм мотивлерге бай бир қатар



қарақалпақ халық ертеклері орын алды.

Атап айтқанда, «Гүлзийба» ертегі дәслеп 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертеклері», 1959-жылы орыс тилиндегі «Қарақалпақские народные сказки», 1968-жылы «Диковины Аму» кітабында жәрияланды. Ертекті Н.А.Волков, И.С.Майоров, М.Шевердин, И.Шевердина орыс тилине аударған. «Тоғыз тоңқылдақ, бир шиңкилдек» ертегін Қ.Айымбетов пенен О.Кожуров жазып алған. 1940-1949-жыллары «Қарақалпақ халық ертеклері» кітабында, 1959-жылы орыс тилиндегі ертек кітапта «Девять болтунов и один пис-кун», 1968-жылы орыс тилиндегі ертек кітапта «Одинокий Шинкилдек и девять донкулдаков» атамасында жарық көрген. «Уста Шәмший хәм оның хаялы», «Шыбын патшасы» ертекле-рин С. Бекназаров жазып алған, 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертеклері» кітабында басылды. Сол жылы «Қарақалпақ халық ертеклері» кітабында, 1959-1968-жыллары орыс тилиндегі ертек кітаптарда «Царь Мух» атамасында баспадан шыққан.

Буннан басқа да қарақалпақ халық ертеклері республикалық, қалалық, районлық газеталарда да жиі-жиі жәрияланып барылды. Республика жас өспиримлері менен балаларының бирден-бир басылымы болған «Жеткиншек» газетасының 1932-жылдан хәзирги күнге шекемги санларында бир-биринен қызықлы ертеклер бери-лип барылды хәм еле де шығыұын дауам етип атырғанлығын атап өтиұимиз керек.

Биз жоқарыда келтирип өткен қарақалпақ халық ертекле-ринен басқа Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң илимий кітапханасының қолжазба фондында бир неше жүзлеген, еле баспаға шықпаған ертеклер бар. Қарақалпақ халық ертеклері басқа халықлардың фольклортаныұ илиминдеги сыяқлы улыұма түринде болса да изертленди хәм еле де тереңирек изертлеұди, үйрениұди талап етеди. Ертерекке нәзер тасласақ, қарақалпақ халық ертеклерин системалы түрде илимий жақтан тереңирек изертлеп, үйрениұде алымлары-мыздан Н.Дәұқараев<sup>157</sup>, Қ.Айымбетов<sup>158</sup>, Қ.Мақсетов<sup>159</sup>, Қ.Мәмбетназаров<sup>160</sup> хәм тағы басқа да илимпазларымыздың

<sup>157</sup> Дәұқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.

<sup>158</sup> Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.

<sup>159</sup> Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

<sup>160</sup> Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклері хақында. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.

илимий мақалалары, мийнетлери арқалы азлы-көп бағалы пикирлерин билдирип өткенлигин билемиз. Әсиресе, фольклортаныушы илимпаз Қ.Мәмбетназаров қарақалпақ халық ертеклерин арнаулы түрде көбірек изертлеуіге, кең түрде үйрениуіге илимий дәретиушилиқ өмирин бағышлады. Ол Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы, Тарийх, тил хәм әдебият институты қарақалпақ фольклоры бөлиминде ислеген пайытларында Қарақалпақстанның район-қалаларында, Өзбекстан, Қазақстан, Түркменстан республикаларында жасайтуғын қарақалпақлар арасында өткерилген илимий экспедицияларында болып, халық ертеклерин жыйнай баслаған. 1965-жылы Қ.Мәмбетназаров тәрөпинен басылған «Қарақалпақ халық ертеклери», 1981-жылы «Қарақалпақстан» баспасында жарық көрген «Қарақалпақ ертеклери ҳақында» атамасындағы илимий мийнетлеринде қарақалпақ халық ертеклериниң проблемалық мәселелери, оның характерли белгилери, идеялық мазмуны менен көркемлик өзгешелиги хәм тәрбиялық әҳмийети ашып берилген. Солай болса да, фольклорымызда елеули орны бар ертеклеримизди еле де терең изертлеу, заманагөй руұхта үйрениу кереклиги сезиледи. Себеби, қарақалпақ халық ертеклериниң генетикалық сыпатлары менен типологиялық өзгешеликлерин үйрениу жұмыслары еле қолға алынбаған, бирақ, ислениуи зәрүр болған мәселелердиң бири болып табылады. Қарақалпақ халық ертеклериниң мазмуны, сюжети, ондағы мотивлер қоңсылас туысқан халықлардың аўызеки дәрөтпелери менен генетикалық хәм типологиялық жақтан оғада уқсас болып келиуи оғада қызықлы. Бунда өз ара жақын халықлардың экономикалық, тарийхый-мәдений, жәмийетлик қарым-қатнасларын белгилеуши сюжетлик параллеллер, мотивлик сәйкесликлер, образлық уқсаслықлар жийи-жийи ушырасыуы олардың себеплерин анықлау зәрүрлигин келтирип шығарады. Дунья халық ертеклериниң бир-бирине сюжетлик жақтан уқсас болып келиу жағдайлары да фольклортаныушыларды көп ўақытлардан берли қызықтырып киятыр. Әсиресе, туысқан қарақалпақ, қазақ, қырғыз, өзбек, түркмен, эзербайжан, орыс халықларының ертеклери менен мазмунлық хәм сюжетлик жақтан жақын, уқсас болып келетуғынлығын, тәрөплерин сөз ететуғын бир қатар илимпазлардың илимий пикирлери орын алған мийнетлеринен оқыуымызға болады.

Қарақалпақ халық ертеклеринде әйемги жәмийетлик



бирлеспелерден баслап соңғы ўақытлары пайда болған тарихый қатламлардың дәуір шынлығы, ҳәр қыйлы үрп-әдетлер менен исенимлер, салт-дәстүрлер, турмыс кеширмелери эпикалық талапларға бойсынған халында еркин түрде баян етилген.

Қарақалпақ илимпазларынан Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетов, Қ.Мәмбетназаров, Ж.Хошниязов, К.Алламбергенов бир неше илимий жумысларында қарақалпақ халық ертектери бойынша баҳалы пикирлерди билдирип өткен.

Ж.Хошниязов «Қарақалпақ халық ертектери миллий аўызеки дәретпелеримиздин ишиндеги әйемги дәуірлерден-ақ пайда болып, қәлиплесип, ҳәр қыйлы жәмийетлик тәсирлерге байланыслы раўажланып киятырған ең ески түрлериниң бири»<sup>161</sup> деп жазды ҳәм сөз етилип атырған ўақыялардың басым бөлегинде дәуірлик талапларға муўапықласқан идеялардың тәсири күшли екенлигин белгилеп өтти.

К.Алламбергенов ертектиң миф ҳәм дәстанларда араласып жүриўи оның оғада ерте дәуірлерде пайда болғанлығынан дерек беретўынлығын жазды<sup>162</sup>. «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» атлы монографиясында бул дәстанның ертеқ вариантлары бар екенлигин атап өтиўи де ертектиң басқа жанрларға да тәсири күшли екенлигин көрсетеди»<sup>163</sup>.

Әзербайжан илимпазы Низами Мамедов «Қарақалпақская литература» атамасындағы мийнетинде «На протяжении веков каракалпаки создавали и развивали устное творчество. Они являются создателями героических дастанов, любовно-романтической поэмы, исторических песен, сказок, преданий, легенд, пословиц, поговорок, метких слов и изречений. Многие из этих образцов, благодаря искусной памяти и виртуозному исполнению жырау, баксы, акынов сохранились и дошли до нас и существуют в наше время в письменной форме»<sup>164</sup> деп қарақалпақ халық аўызеки дәретпелерине болған ата-бабалардың ықласын жоқары баҳалады ҳәм

<sup>161</sup>Қарақалпақ фольклоры. Қарақалпақ халық ертектери, 67-76-томлар - Нөкис: Илим, 2014, 4-б.

<sup>162</sup>Алламбергенов К., Аллаамбергенова Г. Миф, ертеқ ҳәм дәстан// Әмиўдәрья, 2015, №5, 61-76-бб.

<sup>163</sup>Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». – Нөкис: Билим, 1995, 16-б.

<sup>164</sup>Мамедов Н. Каракалпақская литература. Баку: Мутарджим, 2007. с.8.

ертеклерди сол жанрлардың бири қатарында түрки тиллес халықлардың ертеден киятырған баба мийрас мүлки екенлигин тастыйықлады.

Профессор Н.Мамедов «Qaraqalpaq xalq nagillari»<sup>165</sup> («Қарақалпақ халық ертекели») атамасындағы китабын әзербайжан тилинде Бакудың «Мутарджим» баспасында басып шығарып, бул бойынша бир неше мақалаларында пикирлерин билдирди. Илимпаздың 2015-жылы Баку қаласының «Елм вә тәхсил» баспасында басып шығарған «Qaraqalpaq adabiyyati»<sup>166</sup> атамасындағы мийнетинде қарақалпақ халық ертекелириниң жанрлық жақтан үш түрге: сыйқырлы ертекели (қыялы ертекели — П.Ө.), хайуанатлар хаққында хәм социал-турмыслық ертекели болып бөлинетуғынлығын атап өтти. Әлбетте, автор бунда қарақалпақ әдебиятшы, фольклортаныушы илимпазларының илимий пикирлерин есапқа алған халда классификациялаған. Илимпаз Н.Мамедовтың қарақалпақ халық ертекелирине, улығма, қарақалпақ әдебиятына, фольклорына деген ықласын айрықша атап өткен орынлы.

Қарақалпақ фольклорында сюжетлери миллий характерге ийе болған, халқымыздың өзине ғана тән ертекели, басқа халықлар менен ортақ сюжетке қурылған дәретпелер де көп. Булардың көбиси тарийхый-типологиялық жағдайда пайда болған, биразы бир-бирине тарийхый-генетикалық жақтан ортақ болса, гейбиреулер тарийхый-мәдени байланыстың нәтийжесинде қәлиплескен. Ертекели адамның мийнети, кәсиби, өнери, турмыс-тиришилигине байланыслы рауажланып барған. Онда халықтың ой-өриси, арзыу-әрманы, үрп-әдет дәстүрлери, муң-қайғысы, дәрти, қууанышы, мурат-мақсети баянланады.

Түркий тиллес халықлардың ертекели де өз ишки имканиятларынан, миллийлигинен келип шығып изертлеушилер тәрәпинен жанрлық түрлерге ажыратылып, үйреніп шығылған. Мысалы, Е.Турсунов<sup>167</sup> қазақ, Б.Велиев<sup>168</sup> М.А.Сакали<sup>169</sup> — түркмен, К.Имомов<sup>170</sup> хәм Ғ.Жалолов<sup>171</sup>

<sup>165</sup> Qaraqalpaq xalq nagillari. — Baki: Mutarcim, 2006, 212 b.

<sup>166</sup> Tagisoy-Nizami-Mammadov. Qaraqalpaq adabiyyati. — Baki: Elm va tahsil, 2015, 172-205-bb.

<sup>167</sup> Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. — Алма-Ата: Наука, 1973, 216 с.

<sup>168</sup> Велиев Б. Түркмен фольклорында дурмушы эртекилерин гелип чыкышы. — Ашгабат: Ылым, 1990.

<sup>169</sup> Сакали М.А. Туркменский сказочный эпос. — Ашгабат, 1956.

<sup>170</sup> Имомов К. Ўзбек халк насри поэтикаси. — Ташкент, 1971.

<sup>171</sup> Жалолов Ғ. Ўзбек эртақлари поэтикаси. — Ташкент, 1971.



өзбек халық ертеклерине миллий классификациялық сыпат-  
ламалар берген. Ал, Европаның илимпазлары  
тастыйыклаган ертеклердин жанрлық классификациясы хәр  
кыйлы. Түркмен фольклористи М.А.Сакали түркмен ертеклерин  
үш топарға бөлген: 1) хайуанатлар хақында ертеклер;  
2) сыйқырлы ямаса фантастикалық ертеклер; 3) турмыс  
ямаса новеллалық ертеклер<sup>172</sup>. Қазақ илимпазларынан  
Е.Турсунов, С.Каскабасов ертеклерди қыялы-әжайып,  
хайуанатлар туұралы хәм турмыс-салт ертеклери деп үлкен  
үш түрге бөлди<sup>173</sup>. Өзбек илимпазларының көрсетиуинше,  
ертек айрықша пүтин жанр болып, мотивлер системасы, об-  
раз хәм персонажлардың кәсийети, идеялық-көркем  
бағдары, конфликт характери, сюжет хәм композициясы,  
қыялдан дөрелген уақыялардың тәбияты хәм функциясы,  
тили хәм стилине қарай хайуанатлар хақында ертеклер,  
сыйқырлы ертеклер, турмыслық ертеклер деп үш түрге  
бөлинеди. Сыйқырлы-тилсимли ертеклер батырлық типин-  
деги ертеклер хәм сыйқырлы-бастан кеширген уақыялар  
(сехрли-саргузашт) типиндеги ертеклер деп ажыратылады.  
Турмыслық ертеклер сатиралық емес (ноҳажвий) хәм  
сатиралық (ҳажвий) ертеклерге, сатиралық емес ертеклер  
ышқый-ашықлық-бастан кешириу (ишқый саргузашт) хәм  
жумбақлы ертеклерге бөлинеди<sup>174</sup>. Т.Мирзаев өзбек халық  
ертеклерин хайуанатлар хақында, сыйқырлы-  
фантастикалық, реал-турмыслық, сатиралық ертеклер деп  
төрт топарға бөлип қарады<sup>175</sup>.

Өзбек фольклористи М.Афзаловтың ертеклерди  
классификациялауы қарақалпақ фольклортаныушысы, про-  
фессор Қ.Айымбетовтың классификациясына бир қанша  
жақын келеди. М.Афзалов өзбек халық ертеклерин шәртли  
түрде: фантастикалық ертеклер хәм реалистлик ертеклер деп  
еки группаға бөледі де, фантастикалық ертеклерге  
хайуанатлар хақындағы ертеклер менен сыйқырлы-  
фантастикалық ертеклерди, ал, реалистлик ертеклерге тур-  
мыс хәм сатиралық ертеклерди жатқарады<sup>176</sup>. Усылар менен  
қатар қарақалпақ ертеклерин классификациялау да түрлише  
болып киятыр. Мәселен, филология илимлеринин докторы,  
профессор Н.Дәўқараев ертеклерди төрт топарға бөлди: 1)

<sup>172</sup> Сакали М.А.. Туркменский сказочный эпос. – Ашгабад, 1956.

<sup>173</sup> Қазақ әдебиятының тарийхы. – Алматы, 1960.

<sup>174</sup> Өзбек фольклори очерклари. – Тошкент: Фан, 1989, 72-б.

<sup>175</sup> Мирзаев Т. Эпос и сказитель. – Ташкент: Фан, 2008.

<sup>176</sup> Афзалов М.И. Өзбек халқ эртаклари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1964.

қыяллы ертеклер 2) жәниұарлар жөниндеги ертеклер; 3) шынлықты көрсететуғын ертеклер; 4) легендалар<sup>177</sup>. Сондай-ақ, илимпаздың «Шығармаларының толық жыйнағы»нда<sup>178</sup> да усы классификация берилген.

Профессор Қ.Айымбетов ертеклерди қыяллы (фантастикалык) хәм реалистикалык характериндеги ертеклер деп еки топарға бөлген. Қыяллы ертеклерге сыйқырлы хәм хайұанатлар хаққындағы ертеклерди киргизген. Реалистлик ертеклерге турмыс ертеклери хәм сатиралық ертеклерди жатқарған. Соның менен бирге, ертеклердин ишинде шешенлер, лаққылар сөзи менен легендалар (аңыз сөз) қусаған түрлери де болады<sup>179</sup>, деп көрсетти.

«Қарақалпақ ертеклерин классификациялык жақтан хайұанатлар хаққында, қыяллы, реалистлик, легендалық ертеклер деп, бир неше түрге бөлиўимиз мүмкин. Әлбетте, қарақалпақ ертеклериниң буннан басқа да түрлериниң болыўы итимал»<sup>180</sup> деп жазған еди әдебиятшы илимпазлардан С.Ахметов хәм С.Бахадырова.

Н.Дәўқараев қарақалпақ халық ертеклериниң ишиндеги қыяллы ертеклерге айрықша тоқтап, «Ертектиң бул түри оғада ерте заманларда шыққан. Булардың бир қатарлары тарийхтан бурын пайда болған. Адамлар мәдениеттың ең төменги басқышында турған ўақларда, турмыс ушын гүресип жүрип, өзин қоршап турған кең тараўлы дүнья жөнинде көп ойланған»<sup>181</sup> деп жазған еди. Соның менен бирге, илимпаз ата-бабаларымыздың дүньяның сырларын ашпақшы болғанын, күн көриўин жақсылаў ушын тәбият кубылыслары, хайұанлар, түрли апатлар менен гүресип жүрип, буларды қалай жеңиўдин жолын ойлап, қыял еткенлигин атап өткен. Усылардың тийкарында қыяллы гүрриңлер, ертеклер дөрегенлигин, бундай гүрриң-ертеклерде мергенлер, батырлар, ерлердин адамзаттың душпаны қара күшлер: дәўлер, айдархалар, жалмаўыз кемпирлер, жуўхалар менен гүреслери сөз етилетуғынлығын

<sup>177</sup> Дәўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. Нөкис: Қарақалпақстан, 1964, 56-60-бб.

<sup>178</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1977, 178-184-бб.

<sup>179</sup> Қарақалпақ халық ертеклери, – Нөкис: Қарақалпақстан, 1949, 5-б.

<sup>180</sup> Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердин қысқаша сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1992.30-31-бб.

<sup>181</sup> Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977, 2-том, 178-б.



жазған.

Қ.Мәмбетназаров болса, «Қыялый ертеклерде усындай  
узақ жолларды келтертетугын әжайып затлар менен бирге,  
алыста болып атырған ўақыяны көре билетугын кәраматлы  
затлар да (сыйқырлы айна, кәраматлы дүрмин — П.Ө.)  
қатар сүүретленеди<sup>182</sup>. Олар өзлериниң усындай кәраматлы  
қәсийетлери менен ертектиң сюжетлик мазмунын  
толықтырып турады. Бундай ертеклердеги қәсийетли  
әжайып затлар ертектиң мазмунына тосыннан қосылып кел-  
местен, ал, геройдың (қахарманның) зәрүрлигине  
тийкарланған болып сүүретленеди» деп жазған еди. Бирақ,  
бизлердиң пикиримизше, қандай жағдайда да сыйқырлы  
күшке ийе буйымлар (жансыз предметлер) қыялый ертеклер  
ушын тийкарғы әхмийетке ийе емес. Олар тийисли орнында  
тек жәрдемшилиқ хызметлер атқарыуы мүмкин. Бул  
кәраматлы буйымлар сыйқырлы ертеклерге тән. Сыйқырлы  
ертеклерди изертлеу, ҳәр тәреплеме үйрениу гезек күтип  
турған мәселелердиң бири.

---

<sup>182</sup>Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳаққында. — Нөкис:  
Қарақалпақстан, 1981. 42-б.

### 3.1. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКДЕРІ ТУҰРАЛЫ 1920-1950-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕУЛЕР АНАЛИЗИ

Қарақалпақ халық ертеклеріне тийісli илимий изертлеулердің анализіне өтпестен алдын бул аўызеки дөретпелердің жазып алыныў, жыйналыў, баспадан шығарылыў жумысларына тоқтап өткен орынлы.

Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерин, соның ишинде ертеклерди жыйнаў хәм баспа сөз бетинде жәриялаў жумыслары Патша Россиясы тәрeпинен XVIII әсирдің 1740-жылларынан баслап-ақ қолға алынды. Сол дәуирлерде түркий тиллес халықларының, соның ишинде қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерин, дәстанларын, ертеклерин, аңыз-әпсаналарын жыйнаў ислери әсте-ақырынлық пенен болса да алып барылған. Тилекке қарсы, халықтың бул руўхый мйрасларының көпшилиги тек ғана қол жазба көринисинде, аз көлемде жыйналған, қалаберсе, бул жумыслар системалы арнаўлы түрде үйренилмеген.

В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Н.Ф.Катанов, Ч.Ұәлиханов, Н.П.Остроумов хәм басқа да илим ғайраткерлері Орта Азиядағы туўысқан түркий халықлардың аўызеки дөретіўшилигин дәслепки үйрениўшилерден саналады.

1740-1741-жыллары Патша Россиясы әскерий администрациясының хызметкерлері Муравин хәм Гладышевлер Орскиден Хийўаға баратырған сапарында Сырдарьяның төменги жағасындағы қарақалпақлардан фольклорлық хәм этнографиялық материалларын жыйнаған<sup>183</sup>. Сол дәуирлерде П.Рычковтың бир қанша ертеқ хәм аңыз-әпсаналарды жазып алғанлығы дәреклерде келтирилген<sup>184</sup>. Арадан бир әсир өткеннен кейин орыс әдебиятшысы Н.Каразин қарақалпақлар арасынан «Хаяллар патшалығы ҳаққындағы ертеқ» атамасындағы ертекти жазып, баспаға таярлаған<sup>185</sup>. А.Россикова Петро-

<sup>183</sup> Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741-гг. Гладышевым и Муравиным. Издана Ханыковым. СПб., 1851.

<sup>184</sup> Рычков П. «История Оренбургской губернии». //«Сочинения и переводы», 1759, август.

<sup>185</sup> Древняя и новая Россия. 1875. т. III.



Александровский (Төрткүл) қаласынан жазып алған бір неше ертеклерін орыс тилинде баспадан басып шығарған<sup>186</sup>. Қазақ илимпазы Ш.Уалиханов 1840-жыллары қарақалпақтардың арасында болып, халық аўзынан халық қосықлары менен бирге басқа да фольклорлық дөретпелерди жазып алды<sup>187</sup>. Ал, және бир белгили илимпаз А.Л.Кун Шымбай хәм Қоңырат қалаларының пайда болыуы туўралы қарақалпақ халық ертеклерин, аңыз-эпсаналарын<sup>188</sup>, Риза Кули-Мирза «Әмиўдәрья областының қысқа очерклери» атлы илимий мийнетине аўызеки дөретпелерди жыйнап, баспадан жәриялады<sup>189</sup>.

Бизге белгили болған «Шарқыпәлекли бала» атамасындағы ертекти Шорахан аўыл хожалық техникумының студенти Орал Айтмағанбетов 1939-жылы жазып алған. Кимнен, қай жерден жазып алғаны көрсетилмеген. Түп нұсқасы ӨзР ИА ҚБ кітапханасының қол жазба фондында 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» кітабында басылды.

«Мұрадына жеткен ашықлар» ертеги А.Каримов, А.Пахратдинов, А.Төреевлердин жыйнап тапсырған ертеклеринен алынды. Жазып алған А.Каримов. Бул ертек те кітапқа киргизилген. Ал, «Батыр бала» ертеги дәслеп 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» топламында «Үш ағайынли жигит» атамасы менен басылып шыққан. «Гүлзәмзе» ертегин болса, фольклоршы алым, Қ.Мақсетов өзиниң әкеси Мақсет Абдуллаевтан 1960-жылы жазып алған. Соңынан жоқарыда атап өтилген кітапқа киргизилген. «Жылан кепли жигит пенен кирпи кийимли қыз» атамасындағы ертекти Мойнақ районының Мәдели аўыл кеңесиниң турғыны Сақлапберген Патуллаевтан 1963-жылы фольклорлық экспедиция ўақтында илимпаз М.Низаматдинов тәрәпинен жазып алынған. Бул ертек 1965-жылы «Мұрадына жеткен жылан» атамасында жарық көрди.

«Нурқызарын» ертеги 1961-жылы фольклорлық экспеди-

<sup>186</sup>Сборник материалов для статистики Сыр-дарьинской области. Изд. 1891.

<sup>187</sup>Валиханов Ч. «Сочинения, изданные под редакцией Н.И.Веселовского» в записках Русского географического общества по отделению этнографии. СПб. 1904. Том XXIX.

<sup>188</sup>Кун А.Л. Культурный оазис Хивинского ханства. Туркестанск. вед., 1874. №8 от Ходжейли до Кунграда, №9 (от Кунграда до Чимбая).

<sup>189</sup>Риза-Кули-Мирза. Краткий очерк Аму-дарьинской области. СПб., 1875.

ция ўақтында Хожели қаласының турғыны Н.Сейткуловтан илимпаз Қ.Мәмбетназаров жазып алған. Бул ертек дәслеп «Қарақалпақ халық ертектери» китабында «Қәсийетли кус» атамасында басылған. «Егиз бала» ертеги 1963-жылы фольклорлық экспедиция ўақтында Қ.Мәмбетназаров Мойнақ районының турғыны Жумағали Таўназаровтан жазып алған. Бул ертек те жоқарыдағы китаптан орын алған. «Арпамадиян» ертеги 1960-жылы дәретиўшилиқ сапар пайығында Ленинабад (хәзирги Қанлықөл) районындағы Т.Г.Шевченко атындағы орта мектептин оқыўшысы Өмирзақ Жолдасовтан Қалбай Мәмбетназаров жазып алып, баспаға таярлаған. «Алтын кесе» ертеги 1961-жылы фольклорлық экспедиция пайығында хожелиши ертекши Тилеўнияз Алланиязовтан Қалбай Мәмбетназаров жазып, китапқа таярлаған. Бул ертек «Қарақалпақ фольклоры»ның I томында басылып шықты.

«Қуламет төре» ертеги де жоқарыдағы ертекшиден Қ.Мәмбетназаров жазып, баспаға таярлаған. Ал, «Дузақшы ғарры» ертеги Қарақалпақстан Тил хәм әдебият илим изертлеў институты тәрәпинен басылған «Қарақалпақ халық ертектери» (Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, КҚМБ, Төрткүл, 1940-жыл), буннан кейин жаңа оқый баслағанлар ушын арналған «Халық ертектери» атамасындағы китапта басып шығарылған. Бул китапқа, баспаға таярлаған жазыўшы хәм шайыр Өмет Шамуратов (КҚМБ, Төрткүл, 1941-жыл) болып табылады. «Арық мерген» ертеги 1947-жылы Шымбай районының турғыны Юсуп Әбдикәдировтан, классик шайырымыз И.Юсупов жазып алған. Бул ертек те китапта жарық көрген. «Жансап» ертеги 1940-жылы шыққан «Қарақалпақ халық ертектери» китабында жәрияланған хәм көп томлыққа киргизилген. «Қудабай мерген» ертеги 1960-жылы фольклоршы Қ.Мәмбетназаров тәрәпинен Ленинабад (хәзирги Қанлықөл) районының турғыны, мектеп оқыўшысы Әреп Сәрсенбаевтан жазып алған. Бул ертек 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында орыс тилинде «Диковины Аму» китабында (Қарақалпақские народные сказки) «Добрый Кудабай стрелок» атамасында жарық көрген. Ертекти орыс тилине аўдарыўда жазыўшы М.И.Шевердин хәм И.Шевердиналар салмақлы мийнет етти. Усы китаптың улыўма редакциясын М.И.Шевердин басқарған хәм 1959-жылы А.А.Волков пенен И.С.Майоров тәрәпинен аўдарылып басылып шыққан (Қарақалпақские



народные сказки. Каракалпакское государственное издательство. Нукус, 1959). «Ақыллы қыз» ертегі 1956-жылы Қаракалпак мәмлекетлік баспаханасында баспадан шыққан. Қ.Айымбетов, Г.Есемуратов, А.Каримовлар кітапты баспаға таярлаған. Ертекті шайыр хәм жазыушы Бабаши Исмаилов жазып алған. Бул дөретпе 1959-жылы «Қаракалпакские народные сказки» атлы кітапта «Умная девушка» атамасында орыс тилинде де баспадан шыққан. «Төрт Абдулла» ертегі 1956-жылы шыққан «Қаракалпак халық ертеклери»нде, 1959-1968-жылы орыс тилинде шыққан ертеқ кітапларында «Четыре Абдуллы» атамасында жәрияланған. «Талас» ертегін, Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Қаракалпакстан халық шайыры И.Юсупов жазып, баспаға таярлаған. Дәслеп 1956-жылы «Қаракалпак халық ертеклери»нде, 1959-жылы «Спор», 1968-жылы «Кто же прав?» атамаларында жарық көрди. «Үш ағайинли жигит» ертегі 1956-жылы баспадан шыққан «Қаракалпак халық ертеклери» кітабында, 1959-1968-жыллары орыс тилинде шыққан ертеқ кітапларда «Три брата» атамасы менен жәрияланды. «Асан генже» ертегі 1956-жылы «Қаракалпак халық ертеклери»нде, 1959-1968-жыллары орыс тилиндегі кітапларда «Асан-последыш» атамасы менен баспадан шыққан. Бул ертекті илимпаз А.Каримов жазып алған. «Алтын тауық» ертегі 1956-жылы «Қаракалпак халық ертеклери»нде, 1959-1968-жыллары орыс тилиндегі ертеқ кітапларда «Золотая птица» атамасы менен жәрияланған. Ертеқ илимпаз С.Нуржанов тәрeпинен жазып алынды.

«Қорқынышты жеңген адам» ертегі жоқарыдағы аты аталған кітапта жарық көрди. 1959-жылы орыс тилинде басылған ертеқ кітапларда «Человек, переборовший трусость» атамасы менен жарық көрген. «Алтын баслы әйдарха» ертегі ертеде шыққан кітапларда жәрияланған. 1959-1968-жыллары орыс тилиндегі ертеқ кітапларда «Златоглавая змея» атамасында баспадан шыққан. Бул ертекті шайыр Ибраһым Юсупов жазып, баспаға таярлаған. «Бүкір шал» ертегі 1964-жылы фольклорлық экспедиция пайытында илимпаз Қ.Мәмбетназаров Төрткүл районындағы орта мектептің оқыушысы Қутлыбийке Саидовадан жазып алған. Қутлыбийкенің айтыуына қарағанда, усы ертекті ауылласы, 1904-жылы тууылған Тәжигүл Турдымуратовадан еситкен. Бул ертеқ «Қаракалпак фольклоры»ның I томында жәрияланған. «Қуламерген» ертегін де илимпаз Қ.Мәмбетназаров 1964-жылы фольклорлық экспе-

диция ўақтында Төрткүл районындағы орта мектептин оқыўшысы Раўшан Ешназаровадан жазып алған. Раўшан бул ертекти 1925-жылы туўылған ағасы Жийемурат Ешназаровтан еситкен. Бул ертек те фольклорымыздың көп томлығынан орын алды. «Аюлы-алпан» («Айыўлы-Алпан») ертеги болса, илимпаз Ж.Атажанов тәрөпинен жазып алынған. «Муратқан» ертегин 1968-жылы фольклорлық экспедиция пайытында илимпаз Төребай Нийетуллаев Хожели районының турғыны, 1928-жылы туўылған Мәдияр Ещановтан жазып алған. «Ағаш ат» ертегин шайыр Т.Сейтмамүтов жазып алған. 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында, 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги ертек китапларда жәрияланған. «Шонтық түлки» ертегин 1960-жылы фольклорлық экспедиция ўақтында фольклоршы илимпаз Қ.Мәмбетназаров Ленинабад (хәзирги Қанлыкөл) районындағы орта мектептин оқыўшысы Жоллыбай Қудешовтан жазып алған. 1965-1968-жыллары баспадан шыққан қарақалпақ хәм орыс тилиндеги китаплардан орын алған. «Ҳийлекер қораз» ертегин 1959-жылы Тахтакөпир районындағы орта мектептин муғаллими Тәңирберген Хошжанов Нәжим Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебият институтына тапсырған. 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылып шыққан. «Түлки менен шағал» ертегин 1960-жылы Тахтакөпир районындағы фольклорлық экспедиция пайытында илимпаз Қ.Мәмбетназаров орта мектептин оқыўшысы Қатира Әбдирамановадан жазып алған. 1965-1968-жыллары «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында қарақалпақ тилинде, орыс тилиндеги ертек китапларда «Лиса и шакал» атамасында жәрияланған. «Сумлықлы шағал» ертегин 1960-жылы Қоңырат районындағы фольклорлық экспедиция ўақтында фольклоршы Қ.Мәмбетназаров усы райондағы орта мектептин оқыўшысы Б.Әбдимүратовтан жазып алған. Бул ертек те 1965-жылғы басылған китапта, соңынан 1968-жылы орыс тилинде жарық көрген «Диковины Аму» атамасындағы китапта орын алған. «Мақтаншақ қасқыр» ертеги 1965-1968-жыллары жәрияланған китапларда қарақалпақ хәм орыс («Жадный волк») тиллеринде оқыўшылардың нәзерине усынылды. «Түлки менен қораз» ертеги жокарыда аталған китапларда жәрияланды. 1959-жылы орыс тилиндеги ертекте «Лиса и петух» атамасында баспадан шықты. Ал, «Зоңғарға» ертеги 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» атлы, 1959-1968-жыллары



орыс тилиндеги ертек китаптарда «Длинноклювый ворон» атамасында жәрияланды. «Мақтаншақ тышқан» ертеги де жоқарыдағы ертектердей аты аталған ертек китаптарында жарық көргенлиги ҳаққында мағлыұматлар келтирилген. «Ешки, қой хәм өгиз» ертеги 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклер» китабында басылған. «Арыслан менен қоян» атлы ертек 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында хәм 1959-1968-жыллары орыс тилинде жарық көрген китаптарда «Тигр и хитрый заяц» китабынан орын алды. «Бәри менен ийт» ертеги 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертектери», 1959-жылы «Қарақалпақские народные сказки», 1968-жылы «Диковины Аму» китаптарында «Волк и собака» атамасында жәрияланған. «Опа саўдегер» ертеги Шымбай районының турғыны, халық аўызеки дәрәтпелерин жыйнаўда мийнет еткен ертекши Камал Әбибуллаевтың ертегинен алынған. Ертек 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында басылған. «Шайхы-Аббаз» атлы ертекти илимпаз Қ.Мәмбетназаров 1961-жылы фольклорлық экспедиция пайытында Хожели районының турғыны, ертекши Тилеўнияз Алланиязовтан жазып алған. 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында жарық көрди. «Жақсылық қылсаң өзиңе, жаманлық қылсаң өзиңе» хәм «Әдил патша» ертектерин 1963-жылы илимпаз Ө.Ерполатов фольклорлық экспедиция ўақтында Мойнақ районының турғыны 75 жасар жасы үлкен Мүйтенбай Мырзабаевтан жазып алған. Бул ертектер де 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында жәрияланған. «Бекимбет бақыл» атлы ертекти 1958-жылы Тахтакөпир районындағы әдебияттаныў экспедициясы ўақтында усы районның турғыны Әбдиламит Пахратдиновтан илимпаз Әбдисаит Пахратдинов жазып алған. Ертек 1965-жылғы ертек китапта баспадан шыққан. «Сәлимжан» ертегин фольклоршы Қ.Мәмбетназаров Мойнақ районындағы фольклорлық экспедиция ўақтында район турғыны Назар Сейткуловтан жазып алды.

«Жарлының қызы» ертегин де жоқарыдағы илимпаз жазып алып, баспаға таярлаған. «Ақ кеўилли жигит» атлы ертекти 1960-жылы Хожели районындағы орта мектептин оқыўшысы Мәдирейим Турсымуратов районның турғыны 70 жасар Арзыхан Хожаметовадан жазып алған. «Үш ағайинли жигит» («Три брата»), «Күнликши», «Жетим қыз» ертектерин Камал Әбибуллаев жазып тапсырған. 1965-жылғы китаптан тысқары орыс тилиндеги «Диковины Аму»

китабында жарық көрді. «Қара атлы бала» атлы ертеке 1940-жылы Шымбай районынан Кенжебай Жумабаев тәрeпинен жазып алынған. 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында баспадан шыққан. «Хәким улықпан» ертегин 1963-жылы фольклорлық экспедиция пайытында илимпаз Ө.Ерполатов Мойнақ районындағы Қазақдәрья аўыл кеңесиниң турғыны 72 жасар Халмурат Қалниязовтан жазып алып, баспаға таярлаған. Бул ертеке те 1965-жылғы китаптан орын алды.

«Ақыллы қатын» атлы ертекти 1960-жылы Нарбай Қалниязов Қоңырат районының турғыны Абат Қалбаевтан жазып алған. Ертеке жоқарыда аты аталған китапта баспадан шықты. «Шешен бала» ертегин 1947-жылы шайыр Ибрайым Юсупов Шымбай районындағы Тельман атындағы колхоздың мийнеткеш азаматы 54 жасар Бекжан Мийирхановтан жазып алған. 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери»нде жәрияланды. «Қырық өтирик айтқан шопан» ертегин илимпаз Ә.Алимов 1963-жылы Мойнақ районындағы Мәдели аўыл кеңесинде турыўшы 73 жасар Ырысназар Нурназаровтан жазып алған. 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында, 1968-жылы орыс тилинде «Диковины Аму» китабында «Сорока-обманщица» атама-сында жарық көрген. «Өгиз баққан үш жигит» ертегин Тахтакөпир районында турыўшы ертекти Дәўлетияр Қасымов жазып тапсырған. 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында баспадан шықты. «Нан уллы ма, куран уллы ма» атлы ертекти 1947-жылы шайыр Ибрайым Юсупов Шымбай районының турғыны Мурат Нийетуллаевтан жазып алған. Ертеке 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылған. «Ақылсыз бала» ертегин фольклоршы алым Қалбай Мәмбетназаров 1961-жылы фольклорлық экспедиция ўақтында ертекти Тилеўнияз Алланиязовтан жазып алған. 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында жәрияланды. «Аңқаў ғарры» атлы ертекти 1960-жылы Ленинабад (хәзирги Қанлыкөл) районында турыўшы Кеңесбай Тәжимуратов жазып алған. Кимнен жазып алынғаны көрсетилмеген. Ертеке 1965-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабынан орын алған. «Байлардан ҳақысын алған бала» ертегин ертекти Камал Әбибуллаев айтқан хәм өзи усы ертекти жазып тапсырған. Бул ертеке те «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында жарық көрди. «Хаяллар патшалығы ҳаққындағы ертеке» атлы ертекти орыс саяхатшы-илимпазы Н.Каразин Шымбай



қаласына базарлап келген бір кемпирден жазып алған. Н.Каразин ертектің алғы сөзінде келтірілгеніндей, ертектің кемпирдің жасы шама менен сексеннен өткен екен. Бірақ, тилекке қарсы, оның аты-фамилиясы жазылмаған. Бул ертек хәр айда шығып туратуғын «Древняя и новая Россия» журналының 1875-жыл, 3-санында орыс тилинде, «Әмиўдәрья» журналының 1969-жыл 2-санында қарақалпақ тилинде жәрияланды. Ертекті орыс тилинен Қ. Мәмбетназаров аударған. Ертек атамасынан белгили болғанындай, матриархат дәуириндеги ўақыя-хәдийселерди сөз етеди. «Адам өмири» ертегин илимпаз А.Каримов жазып алған. Бул ертек «Қарақалпақ фольклоры»ның I томынан орын алды. «Жалғыз қойлы шопан хәм саўдегер» атлы ертекті шайыр, әдебиятшы илимпаз Б.Исмайлов жазып алған. 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» кітабында «Аманат аман сақлайды» атамасында, 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги кітапларда «Пожелашь чужого добра – своим поплатишься» атамасында баспадан шықты. «Еки дос» ертегин илимпаз, шайыр Б.Исмайлов жазып алып, баспаға таярлаған. Ертек 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» кітабында, 1959-жылғы орыс тилиндеги кітапларда «Два друга» атамасында жәрияланды. «Ақыллы арымайды, алтын ширимейди» атлы ертекті шайыр Г.Есемуратов жазып алған. 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» кітабында, 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги кітапларда «Умный не пропадет, золото не гинет» атамасында басылған. «Ақыллы бала» ертегин шайыр И.Юсупов жазып баспаға таярлаған. 1956-жылғы «Қарақалпақ халық ертеклери», 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги кітапларда «Послушный сын» атамасында баспадан шыққан. «Билгиш шопан» атлы ертек 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» кітабында, 1959-жылы орыс тилинде шыққан ертек кітапларда «Умный пастух» атамасында жәрияланды. «Алдар көсениң хийлеси» атлы ертек 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» кітабында, 1959-1968-жыллары жарық көрген ертек кітапларда «Хитрость Алдара косе» атамасында орын алған. «Зийба менен Зийнеп» ертегин илимпаз Искендер Пирназаров жазып алған. 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери», 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги ертек кітапларында «Зийба и Зийнеп» атамасында жарық көрди. «Гереңлер» ертегин илимпаз Ә.Пахратдинов жазып алған. 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» кітабында, 1959-жылы орыс тилиндеги ертек кітапта «Глухие» ата-

масы менен басылған. «Рустем» атлы ертекти шайыр Г.Есемуратов жазып алған. 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» кітабында жәрияланды. «Мәсләхәт» ертегин Т.Сейтмамутов жазып тапсырған. 1956-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери», 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги ертек кітаптарда «Совет» атамасында баспадан шықты. «Ақыллы ғарры» ертегин 1963-жылы фольклорлық экспедиция ўақтында фольклоршы Қ.Мәмбетназаров Мойнақ районындағы орта мектептің оқыўшысы Б.Тилеўишовтан жазып алған. «Нәсийхат сатып алған бала» ертегин фольклоршы Қалбай Мәмбетназаров Мойнақ районында жасаўшы 68 жасар Алламберген Реймовтан жазып алған. «Қырық кәл» ертегин 1964-жылы фольклоршы алым Қалбай Мәмбетназаров Беруний районында жасаўшы 93 жасар Разия Жуманиязовадан жазып алған. «Орынлы жуўап» атлы ертек «Жеткиншек» газетасының 1960-жыл, 28-май санында жарық көрген. «Хийлелик пенен өлимнен қутылған ғарры» ертегин Қ.Гайпов жазып алған. «Жеткиншек» газетасының 1960-жыл, 9-апрель санында жәрияланды. «Жети саяқ хәм аш дийқан» ертеги «Жеткиншек» газетасында баспадан шықты. Қырық аўыз өтирик айтқан бала» ертеги Н.А.Баскаковтың «Қарақалпақский язык» атамасындағы кітабында басылған.

«Қарақалпақ фольклоры»ның II томында төмендеги қарақалпақ халық ертеклери орын алды: «Қубылы батыр», «Жартыбас батыр», «Орал батыр», «Гүлбилбил», «Тазабай патша», «Хансаят» ертеклерди Нөкис қаласының тұрғыны, 1932-жылы туўылған ертекиши Зайт Бекжанов жазып тапсырған. Ертекишиниң айтыўына қарағанда, бул ертеклерди әкеси Бекжан Қулақметовтан он бес жас бала пайытында еситкен. Әкеси оғада әңгимешил, қатықулақ, ертекиши адам болған. Бекжанның әкеси Қулақмет болса, бир неше ертектәстанларды, халық қосықларын билетуғын өз дәўириниң бақсысы болған. «Гүлзийба» атлы ертекти илимпаз Сейткамал Бекназаров жазып алған. Бул ертек бурын 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» ертек кітабында жәрияланды. Ертекти баспаға таярлаўда С.Бекназаров, Х.Тәжимуратов, Қ.Айымбетов хәм тағы басқалар мийнет еткен. Бул ертек 1959-жылы орыс тилиндеги «Қарақалпақские народные сказки» кітабында, соңынан 1968-жылы орыс тилидеги «Диковины Аму» кітабында жәрияланды. Ертеклерди орыс тилине аўдарыўда илимпазлардан Н.А.Волков, И.С.Майоров, М.Шевердин,



И.Шевердина салмақлы үлес қосты.

«Бала менен жылан» ертегин Сайыпназар Бекназаров жазып алған. 1940-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында жарық көрген. «Ғарры менен хәкке» ертегин Х.Тәжимуратов жазып алған хәм баспаға таярлаған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында, «Звезда Востока» журналының 1956-жыл, 12-санында хәм 1959-жылы орыс тилиндеги ертек китапта «Благодушный старик и сорока-воровка» атамасында жәрияланды. «Табылмас дослық» ертегин Сейткамал Бекназаров жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери», 1959-жылы орыс тилиндеги китапта «Истинная дружба» атамасында баспадан шыққан. «Өгей ана» ертегин С.Бекназаров жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында, 1958-жылы орыс тилиндеги ертек китапта «Мачеха» атамасында жарық көрген. «Хан қызын алған бала» атлы ертекти Х.Тәжимуратов жазып алды. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери», 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги ертек китапларда «Изворотливый джигит» атамасында жәрияланды. «Етикши» ертегин Х.Тәжимуратов жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында баспа жүзин көрди. «Арық мерген» ертегинин екинши варианты (биринши варианты «Қарақалпақ фольклоры»ның 1-томында шықты) Х.Тәжимуратов жазып алған. Бул ертек дәслеп 1940-жылы «Қарақалпақ халық ертектери», 1941-жылы «Халық ертектери», 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китапларында баспадан шықты. Ал, «Бай баласы менен жарлы баласы» атлы ертекти Х.Тәжимуратов жазып алып, баспаға таярлаған. Бул ертек 1940-1949-жыллары «Қарақалпақ халық ертектери», 1941-жылы «Халық ертектери», 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги ертек китапларда «Батрацкий сын и байский сын» атамасында жәрияланды. «Қылыш шабақ» ертегин Х.Тәжимуратов жазып алған. 1940-1949-жыллары «Қарақалпақ халық ертектери», 1959-жылғы орыс тилиндеги китапта «Ерш», 1968-жылғы орыс тилиндеги китапта «Волшебный ерш» атамасында жарық көрди. «Мүсәпир менен жалатай» атлы ертек 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында баспадан шыққан. «Хан қәдирлеген киши күйеу» атлы ертекти Х.Тәжимуратов жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында «Жәдигөй», 1959-1968-жыллардағы орыс тилиндеги ертек китапларда «Колдун» атамаларында басылған. «Бала тәуип» ертегин

Х.Тәжимуратов жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» кітабында, 1968-жылы орыс тіліндегі ертек кітапта «Неразговорчивая принцесса» атамасында жарияланды. «Тийын» ертегіні Х.Тәжимуратов жазып алды. Ертек 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» кітабында, 1959-жылы орыс тілінде «Тиын», 1968-жылы орыс тіліндегі кітапта «Птица и тиын» атамасында жарық көрді. «Гүл гүлге ашық, ақырысында мәнісінен қашық» атты ертек 1961-жылы фольклоршы Өтеп Ерполатов тәрпіннен Тақыятас қаласының жұмысшысы Өтеген Дәуеновтан жазып алған. «Нанбайдың баласы» ертегіні 1961-жылы Өтеп Ерполатов өзінің анасы, 1910-жылы туылған Жума Алланиязовадан жазып алған. «Адам жаманы» атты ертекті 1968-жылы фольклоршы Қ.Мәмбетназаров Хожели районындағы Күнхожа көшесінің тұрғыны 1936-жылы туылған Құлжағұл Султановтан фольклорлық экспедиция ұақтында жазып алған.

«Генже бала» ертегіні 1961-жылы фольклорлық экспедиция пайытында фольклоршы Өтеп Ерполатов Хожели районының тұрғыны 1926-жылы туылған Бектурған Мамаевтен жазып алған. «Бір қысым топырақ» ертегінің жыйналыуы, жазып алыныуы хаққында анық бір мағлыұмат келтирилмеген. «Қәпестеги қусты тапқан бала» атты ертекті 1968-жылы фольклорлық экспедиция ұақтында Хожели районы Победа көшесінің тұрғыны 1910-жылы туылған Исмайыл Досановтан фольклоршы Т.Нийетуллаев жазып алған. «Бәхиұатдиннің жалғыз баласы» атты ертектің де басылыуы жоқарыдағы дәретиұшилерге тийісли. «Баяұлы арыс» хәм «Әжимбай» атты ертектерди 1964-жылы Беруний районында болып өткен фольклорлық экспедиция ұақтында илимпаз Т.Нийетуллаев 1911-жылы туылған Мәмет Хожаевтан жазып алған. «Ақ қус» ертегіні 1963-жылы фольклорлық экспедиция ұақтында илимпаз Қалбай Мәмбетназаров Мойнақ районының тұрғыны 1910-жылы туылған Разбек Қыдырбаевтан жазып алған. «Ким кушли» атты ертекті илим ғайраткерлеринен Қаллы Айымбетов пенен Орынбай Кожуров жазып баспаға таярлаған. Бул ертек 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» кітабында «Ертектің басланыуы» атамасында жарияланды. «Жүз ауыз өтирик айтқан шопан» ертегіні илимпаз Сейткамал Пирназаров болып табылады. Ертек 1940, 1941, 1949-жыллары шығарылған ертек кітапларында, 1959-1968-жыллары орыс



тилиндеги шыққан кітаптарында «Пастух, солгавший сто раз подряд» атамасында баспадан шықты. «Бүрге менен гүрес» атлы ертекті илимпазлардан Қаллы Айымбетов пенен Орынбай Кожуров жазып алған. Бул дәретпе 1941-1949-жылғы «Қарақалпақ халық ертеклери»нде «Өтирик ертек» атамасында жарық көрді. «Қайсысы үлкен, қайсысы киши» ертегин шайыр Г.Есемуратов жазып алған. «Бөдене хәм түлки» атлы ертекті халқымыздың үрп-әдет дәстүрлерин, аўызеки әдебиятын изертлеўге өмирин бағышлаган илим пидайысы Қаллы Айымбетов жазып алған. 1940-1949-жыллары «Қарақалпақ халық ертеклери», 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги ертек кітапларда, «Звезда Востока» журналының 1956-жыл 12-санында «Перепелка и лиса» атамасында жәрияланған. «Ешек пенен өгиз» ертегин де Қаллы Айымбетов жазып, баспаға таярлаган. Бул ертек 1940-1941-1949-жыллардағы ертек кітапларда, 1959-1968-жыллардағы орыс тилиндеги ертек кітапларда «Осел и бык» атамасында баспадан шықты. «Сум ешек пенен аңқаў түйе», «Ғарры менен өгиз», «Қурбақа менен тышқан» атлы ертеклерди 1971-жылы фольклоршы илимпаз Қ.Мақсетов 1898-жылы туўылған әкеси Мақсет Абдуллаевтан жазып алған. «Еки түлки» ертегин 1949-жылы илимий искер Қаллы Айымбетов жазып баспаға таярлаган. Сол жылы усы ертек «Қарақалпақ халық ертеклери» кітабында жарық көрді. «Сум ешек» атлы ертекті илимпаз Сайыпназар Бекназаров жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» кітабында, 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги ертек кітапларда «Ослиная хитрость» атамасында баспадан шыққан. «Аш қасқыр» ертегин Х.Тәжимуратов тәрәпинен жазып алынған. 1940-1949-жыллары «Қарақалпақ халық ертеклери» кітабында, 1959-1968-жыллары орыс тилиндеги ертек кітапларда жәрияланған. «Қудайды алдаған түлки» атлы ертекті Қаллы Айымбетов жазып алған. Бул ертек 1940-жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» кітабында, 1941-жылы «Халық ертеклери» хәм сол жылы «Халық ертеклери менен қосықлары» (Төрткүл, 1941-жыл, Топлаган Наўрыз Жапақов), 1959-жылы орыс тилиндеги ертек кітапта басылды. «Жолбарыс пенен ешек» атлы ертекті 1963-жылы фольклорлық экспедиция пайытында илимпаз Өтеп Ерполатов Мойнақ районының Тик өзек аўыл кеңесиниң турғыны 1910-жылы туўылған Асан Есемуратовтан жазып алған. «Инта пәрий» хәм «Қуў гәлле таққан кемпир туўралы» ертеклерин ертекши Зайт Бекжанов айтқан хәм өзи жазып

алып келип тапсырған. «Ақылдәне хәм ақылкәмал» атлы ертекти 1961-жылы фольклорлық экспедиция пайытында Хожели районының турғыны (кейин Нөкис қаласында турған) ертекти Тилеўнияз Алланиязовтан илимпаз Қалбай Мәмбетназаров жазып алған. «Үш жигиттің дауы, ақыллы қыздың төрелиги» ертегин Тахтакөпір районының турғыны, ертекти Дәулетияр Қасымов жазып тапсырған. «Есим бойрашы» атлы ертект 1940-1949-жыллары «Қарақалпақ халық ертектери» кітабында баспадан шықты. «Тоғыз тоңқылдақ, бир шінкілдек» ертегин Қаллы Айымбетов пенен Орынбай Кожуров жазып алған. 1940-1949-жыллары «Қарақалпақ халық ертектери» кітабында, 1959-жылы орыс тилиндеги ертект кітапта «Девять болтунов и один пискун» атамасында, 1968-жылы орыс тилиндеги ертект кітапта «Одинокий Шинкилдек и девять донкулдаков» атамасында жарық көрген. «Уста Шәмший хәм оның хаялы» ертегин Сайыпназар Бекназаров жазып алып, тапсырған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» кітабында басылды. «Шыбын патшасы» атлы ертекти де Сайыпназар Бекназаров жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» кітабында, 1959-1968-жыллары жәрияланған орыс тилиндеги ертект кітаптарда «Царь Мух» атамасында баспадан шыққан.

«Бәңгилер» ертегин де Сайыпназар Бекназаров жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» кітабында басылған. «Алдар көсе, Мухтар көсе хәм Духтар көсе» атлы ертекти Қаллы Айымбетов пенен Орынбай Кожуров жазып алған. Бул ертект дәслепп 1940-жылы Төрткүл қаласында «Қарақалпақ халық творчествосы» деген кітапта, 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» кітабында жәрияланған. «Алдар көсениң Иран патшасының қызына үйлениуі» ертегин 1964-жылы фольклорлық экспедиция пайытында илимпаз Т.Нийетуллаев Беруний районының турғыны Мәмет Хожаевтан жазып алды. «Ақыллы ғарры» атлы ертекти Сайыпназар Бекназаров жазып алған. Бул ертект 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» кітабында «Ақылсыз адам» атамасында баспадан шықты.

«Отыншы баба» атлы ертекти Х.Тәжимуратов жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» кітабында басылған. «Еки ағайинли жигит» ертегин илимпазлар Қаллы Айымбетов пенен Орынбай Кожуров жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» кітабында жарық көрди. «Түс көргиш адам», «Ақыллы хаял хәм ақмақ



патша» атлы ертеклерди илимпаз Сайыпназар Бекназаров жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында баспадан шыққан. «Тазша» атлы ертекти илимпаз Сайыпназар Бекназаров жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында, 1969-жылы орыс тилиндеги ертек китапта «Плешивый» атамасында басылған. «Үш балалы молла» ертекти илимпаз Х.Тәжимуратов жазып алған. 1949-жылы «Қарақалпақ халық ертектери» китабында жәрияланған «Шопанның қызы» атлы ертекти 1968-жылы фольклорлық экспедиция пайытында фольклоршы Қалбай Мәмбетназаров Хожели районының Күнхожа көшесиниң турғыны 1932-жылы туўылған Айтгүл Әлиевадан жазып алған. «Жетим қыз хәм өгей ана» ертегин 1968-жылы фольклорлық экспедиция пайытында илимпаз Қ.Мәмбетназаров Хожели районының турғыны Исмайыл Доспановтан жазып алған. «Дыйқан» атлы ертекти 1968-жылы фольклорлық экспедиция пайытында илимпаз Қалбай Мәмбетназаров Хожели районы, Күнхожа көшеси, 1-жайының турғыны 1932-жылы туўылған Құлжағул Султановтан жазып алған. «Еки пазна», «Дәўмен ўайымшы», «Тазша балаға табылған қыз», «Бәңгиниң бос сөзи» атлы ертектерди шайыр Генжемурат Есемуратов жазып алған хәм баспаға таярлаған. «Түс көрип куўылған бала» атлы ертекти 1963-жылы фольклорлық экспедиция пайытында илимпаз М.Низаматдинов Мойнақ районындағы Мәдели аўыл кеңесинде жасаған, 1880-жылы туўылған Қосымбет Доспановтан жазып алып, баспаға таярлаған.

Н.Дәўкараев «Бурыннан киятырған ертектер, жырлар соңғы ўақытлардағы түрли тарийхый-сиясий жағдайларға байланыслы хәм солардың тәсири астында дәретилип, өзгертилип қайта исленди»<sup>190</sup> деп жазды. Ал, филология илимлериниң кандидаты, фольклортаныўшы Қ.Мәмбетназаров «Ертектер тематикасы хәм мазмунының кеңлиги жағынан бай. Ертектерде хәр қандай халықтың қыялынан туўған жақсы нәрселер, көркем сүүретлеў формалары бекем орын алған»<sup>191</sup> деп атап өтти. Ол «Қарақалпақские народные сказки» атлы илимий мийнетинде «Сказки – самая значительная часть устного поэтического наследия каракалпаков. В них полнее и глубже, чем в

<sup>190</sup> Дәўкараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977, 2-том. 78-б.

<sup>191</sup> Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертектери ҳаққында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981, 5-б.

других жанрах, бытующих в народном творчестве (песни, загадки, пословицы, поговорки), проявились важнейшие стороны мировоззрения, психологии, быта, нравов, обычаев каракалпакского народа»<sup>192</sup> деп жазған еді. Илимпаз жанрдың миллий өзгешелигине, басқа фольклорлық жанрлардан айырмашылығына дыққат аударды. Ғақыйқатында да, ертеклердің өзине тән тәреплерине итибар бермей туып, бул ауызеки дөретпелер туұралы белгили баслы илимий бағдардағы жумыслар алып барыу мумкин емес.

Орыс халық ертеклериниң пайда болыуы хәм басқа халықлардың ертеклери менен мазмунлық, тематикалық жақтан уқаслығы, генетикасы хәм типологиясы бойынша фольклортаныушы илимпазлар В.П.Аникин<sup>193</sup>, В.Я.Пропп<sup>194</sup>, В.М.Жирмунский<sup>195</sup>, Н.А.Баскаков<sup>196</sup>, Е.М.Мелетинский<sup>197</sup>, Э.В.Померанцева<sup>198</sup> хәм тағы басқалар дүнья халықларының үрп-әдет, дәстүрлери, жәмийетлик-сиясий, экономикалық турмысы, қарым-қатнасы жақын халықлардың ертеклериниң де мазмунлық, сюжетлик жақтан уқаслығына айрықша дыққат аударды. Тууысқан қазақ, өзбек, түркмен халық ертеклери бойынша илимпазлардан Е.Д.Турсунов<sup>199</sup>, К.Имомов<sup>200</sup>, Ғ.Жалолов<sup>201</sup>, Б.Велиев<sup>202</sup> мазмунлық жақтан уқаслық тәреплерин изертлеу жумысларын алып барған. Ал, қаракалпак халық ертеклериниң жыйналыуы хәм изертлениуи бойынша, жоқарыда атап өткенимиздей, фольклоршы илимпазымыз Қалбай Мәмбетназаров көплеген мағлұматларды илимий мақалаларында, мийнетлеринде келтирип өткен. Бирақ, халық ертеклеримиздің изертлениу, жыйналыу мәселелери, соның менен бирге, ертеклеримиздің генезиси менен типологиясы мәселелери еле де тереңирек үйрениуи,

<sup>192</sup>Мамбетназаров К. Каракалпакские народные сказки. – Нукус, 1967, с.3.

<sup>193</sup>Русские сказки. М.: «Художественная литература», 1987.

<sup>194</sup>Пропп В.Я. Народные русские сказки А.Н.Афанасьева. Т.3. М., 1958.

<sup>195</sup>Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка.

<sup>196</sup>Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, т. I. М., 1951.

<sup>197</sup>Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. М., 1958.

<sup>198</sup>Померанцева Э.В. Русская народная сказка. М., 1963.

<sup>199</sup>Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. Алма-Ата, 1973.

<sup>200</sup>Имомов К. Ўзбек халқ настри поэтикаси. Ташкент, 1971.

<sup>201</sup>Жалолов Ғ. Ўзбек эртақлари поэтикаси. Ташкент, 1971.

<sup>202</sup>Велиев Б. Түркмен фольклорында дурмушы эртекилеринң гелип чыкышы. Ашгабат: «Ылым», 1990.



изертлеўди талап етеди.

«Қарақалпақ фольклоры» көп томлығы, 67-76-томларында («Илим», 2014) бурын баспада жәрияланған хәм жәрияланбаған қарақалпақ халық ертеклери баспадан шықты. Томлықта ертек жанрының он түрине жууап беретугын ертеклер бар. Усы дәретпелерди терең үйренип, қарақалпақ халық ертеклерин жанрлық жақтан төмендегише классификациялаўды уйғардық:

1. Қыялый ертеклер.
2. Сыйқырлы ертеклер.
3. Хайуанатлар ҳаққында ертеклер.
4. Тымсал-ертеклер.
5. Батырлық ертеклер.
6. Турмыслық ертеклер.
7. Дидактикалық ертеклер.
8. Балалар ертеклери.
9. Юмор-сатиралық ертеклер.
10. Жумбақ-ертеклер<sup>203</sup>.

Биз тийкарынан қарақалпақ халық ертеклерин түрлерге ажыратыўда олардың критерияларына айрықша дыққат аўдарыўды макул көрдик. Себеби, ҳәр қандай ертектің өзине тән атқаратуғын хызмети, қаҳарманлары, персонажлары, көркемлик хәм идеялық өзгешеликлери айрықша дараланып турады. Ертеклердиң ҳәр бир түринде жанрға байланыслы барлық түрлериниң элементлери болыўы мүмкин. Бирақ, усылардың ишинде бир түри басымырақ сәўлеленетуғынлығын есапқа алып, жанрды сол түрине байланыслы атаймыз. Фольклортаныўшы Ж.Хошниязов «Қарақалпақ фольклоры», 67-76-томлығының алғы сөзинде «Ертеклердиң ҳәр бир түринде жанрға байланыслы барлық түрлери де қатнасыўы мүмкин. Сонлықтан да, биз усылардың ишинде бир түри басым сәўлеленетуғын, ўақиялардың раўажланыўында, кульминациялық шешимлеринде тийкаргы әҳмийетке ийе болған түриң есапқа алып, оны сол түрдиң аты менен атаўды уйғардық»<sup>204</sup> деп жазды. Ертеклердиң мазмунында биз атап өткен ертек түрлериниң белгилери сезиледи. Мысалы, «Абат батыр» ертегинде қыялый хәм сыйқырлы, батырлық ертеклердиң элементлери бар. Онда Абаттың мәртлиги, дәўжүреклиги батырлық

<sup>203</sup>Хошниязов Ж., Өтениязов П. Қарақалпақ халық ертеклериниң классификациясы мәселелери. //Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан белими «Хабаршысы». Нөкис, 2012. №4, 81-84-бб.

<sup>204</sup>Қарақалпақ фольклоры, 67-76-томлар, —Нөкис: Илим, 2014, 8-б.

ертеклериниң бири екенлигин аңлатса, екинши тәрәптен оның бир өзи патшаның қырық мың ләшкерине күши жетиуи, оларды өлтириуи қыялай ертекти еслетеди. Онда сөз етилген төрт жолдастың биреуи жети жыллық өликке жан беретугын сыйқырға ийе болыуы сыйқырлы ертектің белгилерин де көрсетеди. Онда бул қайсы ертек түрине жатады? Бунда ертектің контексти, мазмуны, ўақыя-хәдийселердиң конфликти хәм кульминациясы, ўақыялардың шешилиуи есапқа алыныуы керек. Усы тәрәплерин есапқа алғанда ертекте батырлық темасы көбирек сөз етилген. Бул ауызеки дәрәтпе батырлық ертеклердиң талапларына жуўап береді. Биз усы көзқарастан ҳәр бир ертек түрин өз алдына илимий басқыштан үйренип шығыуды басшылыққа алдық. Себеби, ертеклердиң түрлерин анықламай турып, олардың генетикалық хәм типологиялық өзгешеликлери ҳаққында сөз етиу мүмкин емес.

Қарақалпақ халық ертеклерине тийисли илимий ислер анализин ислегенде туўысқан хәм дүнья жүзи халықларының ертеклери менен салыстырып, олардағы сюжетлик хәм мазмунлық уқсаслықларды салыстырыу арқалы генетикалық хәм типологиялық сыпатларын анықлау, ертеклердиң жыйналыу, изертлениу мәселелерин үйрениу оғада зәрүр деп ойлаймыз.



#### 4. ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ КИШИ ЖАНРЛАРЫ БОЙЫНША 1930-1950-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ИЗЕРТЛЕУЛЕРДИҢ АНАЛИЗИ

Қарақалпақ фольклоры үлгілеринин жобалы түрде үйрениле баслау уақты ХХ ғасырдың отызыншы жылдарына туура келеді. Бұның басты себебі, бұл іске мемлекеттік деңгейде қаратылуы болды. 1930-жылы Бұрынғы Аўқам Илимлер академиясының хабаршы-ағзасы, атақты тилші алым С.Е.Маловтың басшылығында Қарақалпақстанға арнаулы илимий экспедиция жибериледи. Экспедиция ағзалары Қарақалпақстанның Шымбай, Кегейли, Тақтакөпір, Қараөзек, Қоңырат хәм Тамды районларына сапарға шығып, қарақалпақ тили диалектологиясы менен бир қатарда, халық аўызеки дәретиўшилиги бойынша да материаллар жыйнайды<sup>205</sup>.

Ал, 1931-жылы Төрткүл қаласында туңғыш мәрте Қарақалпақ комплексли илим-изертлеу институты дүзилди. Жаңадан шөлкемлескен усы институттың қурамындағы этнология-лингвистика секциясы қарақалпақ тилин, этнографиясын изертлеу менен бирге, халықтың аўызеки хәм жазба әдебияты үлгілерин үйрениўди жобаластырды хәм бул бағдарда дәслепки изертлеу жумысларын алып барды. Институттың миллий мәдениет секторының меңгериўшиси, проф. А.А.Соколов Қарақалпақстанның арқа аймақларына экспедициялар шөлкемлестирип, этнография, тил, әдебият, фольклор бойынша бай материаллар жыйнап, өзиниң бирнеше мийнетлерин жазды: «Основные этапы истории каракалпаков. По данным народных преданий каракалпаков и других памятников «Живая старина» (1933), «От разведки к проверке» (1934), «Материалы по каракалпакскому языку, литературе и истории» (1934). Бул мийнетлер хәзир Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Фундаменталь китапханасының қолжазбалар қорында сақланбақта<sup>206</sup>.

<sup>205</sup>Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткуль, 1930. с. 4-5.

<sup>206</sup>Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система.— Нукус-Казань: Каракалпакстан, 1976. с. 25-26.

1932-жылы Пүткилаўқамлық Коммунистлик Партия (ВКП) Орайлық комитетинин «Әдебий көркем мәкемелерди қайта қурыў ҳаққында»ғы қарарына байланыслы бурынғы Қарақалпақ пролетар жазыўшылары бирлеспеси (КарАПП) 1932-жылдың 19-21-июль күнлери Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамы болып қайтадан шөлкемлестириледі. Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамы: миллий шайыр-жазыўшылардың жаңа қурамын қәлиплестириў, аўқамға жаңа ағзалар тартыў менен бирге, қарақалпақ әдебияты хәм фольклоры үлгилерин жыйнаў исине де белсене киристи. Бул мәселеде көрнекли зиялылар А.Бегимов, С.Мәжитов, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, Ә.Шамуратов, Н.Жапақов, Т.Сафиев, К.Убайдуллаев хәм т.б. да әдебият ықласбентлери айрықша белсендилик көрсетти<sup>207</sup>.

1933-1934-жыллардан баслап Н.А.Баскаков басшылығында бирнеше мәрте фольклорлық-диалектологиялық экспедициялар шөлкемлестирилип, олар қарақалпақ фольклорының барлық үлгилерин жыйнаўға киристи. Усының нәтийжесинде халық аўызеки әдебиятының түрли жанрларынан үлгилер топланды. Н.А.Баскаков топланған фольклорлық үлгилерди жанрлық қурамына қарай дүркимлерге бөлди<sup>208</sup>.

1934-жылы Төрткүлде Муғаллимлер институтының ашылығына байланыслы республикаға шақырылған миллий кадр, миллет пидайысы Н.Дәўқараев жаңа илим-билим дәрғайына жұмысқа тартылып, қарақалпақ тили хәм әдебияты кафедрасын басқарады хәм халық аўызеки әдебиятын үгит-нәсиятлаўға белсене кириседи. Усы жылларда илимпаздың «Қарақалпақ поэзиясы ҳаққында»<sup>209</sup>, «Қарақалпақ фольклоры»<sup>210</sup> т.б. да көлемли мақалалары баспасөз бетлеринде жарық көрди.

1936-жылы Қарақалпақ комплексли илим-изертлеў институтының сапластырылығына байланыслы, халық аўызеки мийрасларын изертлеў мәселелери Қарақалпақстан (ҚҚАССР) Халық билимлендириў комиссариатының тил

<sup>207</sup>Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы, Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. 94-104-бб.

<sup>208</sup>Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. I. – М.: АН СССР, 1951.

<sup>209</sup>Dəwqara ul' N. Qaraqalpaq poeziyası haqqında. // Qyzy Qaraqalpağystan, – Törtkyl, 1936, №301, №302.

<sup>210</sup>Dəwqara ul' N. Qaraqalpaq folklorı // Kenes múyallimi, – Törtkyl, 1936, №115, №116.



хәм әдебият секторы тәрәпинен қолға алынады<sup>211</sup>. Бул ийгиликли иске халық аўызеки дәретиўшилигиниң шын жана-шырлары болған бирқатар миллий кадрлар, миллет пидайылары Қ.Айымбетов, О.Кожуров, Ш.Хожаниязов, С.Мәўленов, С.Бекмуратов, К.Бердимуратов хәм т.б. тартылды. Усы топланған материаллар тийкарында қарақалпақ халық дәрәтпелери хәм олардың түрлери бойынша илимий мақалалар дүркини жарық көре баслады<sup>212</sup>. Солардан Қ.Айымбетов хәм О.Кожуровлардың изертлеўлеринде қарақалпақ фольклорының хәрқыйлы жанрларынан үлгилер берилди хәм олар түрлерге ажыратылды<sup>213</sup>. Қ.Айымбетов хәм О.Кожуровлардың топлаған мийнетлери 1940-жылы «Қарақалпақ халық творчествосы» атамасы менен жеке китап болып баспадан шықты<sup>214</sup>.

Әлбетте, хәрқандай тыңнан басланған истиң кемшиликлери болғанындай, буның барлығы шолыў түриндеги хәм улыўмалық сыпаттағы мийнетлер еди. Сонлықтан да Н.Дәўқараев: «Ең алды менен бул мийнетлер ҳақыйқат мәнисинде жүргизилген терең изертлеўдиң жуўмағы емес... Булардың ҳешқайсысы қарақалпақ аўыз әдебияты жөнинде жыйнақлы, толық мағлыўмат бере алмайды», - деп жазады<sup>215</sup>.

Сол дәўирде жарық көрген Қ.Айымбетов пенен О.Кожуровтың «Қарақалпақ әдебиятының түрлери» деген мийнети қарақалпақ фольклоры жанрлары ҳаққындағы да дәслепки дәстиярлы изертлеў жумысы болды. Мийнет авторлары туңғыш тәжирийбе сыпатында «қарақалпақ фольклорына мыналар жатады» деп топланған үлгилердиң халық арасында белгили атамаларын атайды:

1. Ертеке (фольклордың ертедеги түри);
2. Нақыл (жыраў термелери менен аралас);
3. Жумбақ;
4. Жаңылтпаш;

<sup>211</sup>Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. 97-98-бб.

<sup>212</sup>Aimbetov Q. Qaraqalpaq folklor. //Qaraqalpaqstan әdebiatъ hәм iskusstvoshъ. – Tөrtkyl, 1939. -№3. 85-96-бб.

<sup>213</sup>Aimbetov Q., Koçurov O. Qaraqalpaq әdebiatъның tyrlerj // Qaraqalpaqstan әdebiatъ hәм iskusstvoshъ. – Tөrtkyl, 1939. №4, №5, №6, №7, №8, №9; Aimbetov Q., Koçurov O. Qaraqalpaq әdebiatъның tyrlerj //

<sup>214</sup>Qaraqalpaqstan әdebiatъ hәм iskusstvoshъ. – Tөrtkyl, 1940. -№2.

<sup>215</sup>Qaraqalpaq халық tvorçestvoshъ. – Tөrtkyl: Qaraqalpaq мәmleket vaspashъ, 1940.

5. Жуўап;
6. Өтирик өлең;
7. Беташар;
8. Жоклаў;
9. Толғаў;
10. Бәдик, гүләпсан;
11. Жайдары қосықлар;
12. Ярамазан;
13. Дәстанлар<sup>216</sup>.

Изертлеушілердің бұл мийнетінде Қ.Айымбетовтың буннан бұрынғы «Қарақалпақ фольклоры» атлы мақаласында белгилеп өтилген хәм үлгилери берилген «аңыз сөз», «бала жубатыў» («айдырмаш») хәм т.б. жанрлар дыққаттан шетте қалған<sup>217</sup>. Соны да еслетип өтиўимиз лазым, изертлеушілер қарақалпақ фольклоры жанрларының атамаларын таңлаўда улыўмалық принципти нәзерде тутқаны байқалады. Сонлықтан да бул дизимде аты келтирилген фольклорлық үлгилердің айырымлары жанр атамасы емес, ал олардың ишки түрлери болса (мысалы: *бәдик, гүләпсан* ямаса *жайдары қосықлар* хәм т.б.), гейпаралары уқсас жанрлар қурамында берилген: *термелер, айтыслар...*

Қарақалпақ фольклоры үлгилерин жанрлық қурамына қарай жиклеўдеги бирқанша дурыс классификация Н.А.Баскаковтың жумысында көринеди. Изертлеуші бул мәселеде қарақалпақ фольклорының формалық өзгешелигин инабатқа алған ҳалда оларды улыўмаластырып жиклейди:

I. Шаңарақлық турмыс хәм салт фольклоры (*Семейно-бытовой и обрядовый фольклор*);

II. Тарийхый эпикалық жанрлар (*Историко-этические жанры*). Усының ишинде I бөлим өз алдына бөлип қарастырылады.

I. Шаңарақлық турмыс хәм салт фольклоры.

1. **Дарымлар хәм қосықлар** (*заговоры и песни*):

1.1. Кеселликти емлеў ушын айтылатуғын ески дәуірлерден қалған дарымлар (*заговоры*): бәдик хәм гүләпсан, қурт шақырыў хәм т.б.

1.2. Зикирши ямаса порқан қосықлары (*сарынлар*);

1.3. Мусылманшылық сыйыныў айтымлары: айт-қурбан (*қурбан айты*), айт-руза (*ораза айты*) хәм йа-рамазан (*рамазан баяты*);

<sup>216</sup> Aimbetov Q., Koçurov O. Qaraqalpaq әдебиятның тырлері. // Qaraqalpaqstan әдебият хәм искусствосы. – Төрткыл, 1939. -№4. 79-80 б.

<sup>217</sup> Aimbetov Q. Qaraqalpaq folklorı. //Qaraqalpaqstan әдебият хәм искусствосы. – Төрткыл, 1939. -№3. 86-88 б.



## 2. Халық дәретиўшилигиниң турмыслық жанрлары (бытовые жанры народного творчества):

2.1. Бала жасына байланыслы қосықлар: хаййа (хәйийү), балалар қосықлары;

2.2. Қызлар қосықлары, жигит қосықлары; айтыс ямаса жауап (жууап);

2.3. Той қосықлары: хәўжар, беташар, алғыс сөз (нәтия);

2.4. Қаралы қосықлар: жоқлау, жылау;

2.5. Қосық: дослық, лирикалық, мухаббат, хәзил, сатиралық хәм т.б.;

2.6. Ертек: қыялй хәм хайуанатлар дүркиминен;

2.7. Бәйит;

2.8. Халық дәретиўшилигиниң шағын жанрлары: мақал яки нақыл (нақыл-мақаллар), жумбақ, жаңылтпас (жаңылтпас), күлки сөз (келемишлер, дегішпелер).

## II. Тарийхый эпикалық жанрлар.

1. Тарийхый қосықлар хәм әпсаналар (исторические песни и легенды):

1.1. Қосық: тарийхый қосықлар;

1.2. Толғау: тарийхый жырлар;

1.3. Терме;

1.4. Аңыс сөз (аңызлар).

2. Қахарманлық эпос (героический эпос):

2.1. Дәстан: домбыра (дуутар) әсбабында атқарылатуғын қахарманлық поэмалар;

2.2. Жыр: қобыз бенен атқарылатуғын тарийхый-эпикалық дәретпелер<sup>218</sup>.

Н.А.Баскаковтың бул мийнети арадан онлаған жыл өткеннен кейин (1951) жарық көрсе де, оның қолжазбасы тарауды изертлеуши кәнигелерге таныс болды.

1946-жылы Орта Азия халықлары әдебиаттаныу илиминде биринши болып кандидатлық диссертация жақлаған Н.Дәўқараевтың илимий мийнетлеринде ХХ әсирдин елиуинши жылларына шекемги жәрияланған жумысларға улыўма шолуў исленген болса, «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» атамасындағы докторлық диссертациясында олардың кемшиликлери де орынлы көрсетилип өтилди. Бул изертлеушиниң соң жарық көрген үш томлық мийнетинде де сәўлеленди<sup>219</sup>.

<sup>218</sup>Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. I. – М.: АН СССР, 1951. с. 7.

<sup>219</sup>Дәўқараев Н. Шығармалары толық жыйнағы. II том. – Нөкис: Қаракалпақстан, 1977. 34-44-66.

XX ғасырдың 1930-1950-жыллары аралығы – қарақалпақ халық ауызеки дәретіўшилигинин жыйналыў, тәртиплестирилиў дәўири болды. Сол себепли де қарақалпақ фольклоры жанрларын анықлаўда илимий метод ҳәм тәжирийбе жеткиликсиз еди. Сонлықтан да материаллар белгили бир жанр аты менен жыйнала берди. Мәселен, ол дәўирде еле миллий фольклортаныў тараўларында толық үйренилмеген ҳәм илимий атамасы ажыратылып айтылмаған мифлер менен рәўиятлар, аңызлар менен әпсаналар, ауызеки гүрриңлер, қорқынышлы гүрриңлер (*қорқытпашлар*), тилсимли ўақыялар (*болмышлар*) ҳәм т.б. да киши көлемли жанрлар «ертеклер» деген улыўма атама астында топланған болса, XX ғасыр басына шекем халық дәретіўшилигинде қолланылыўда болған логикалық сөз ойынлары (*жазбақлар*) менен жумбақ айтыслар (*жасырмалар*) – «жумбақлар», купыя сөзлер менен терис ибаралардан қуралған сөйлемелер (*туталлар*), ғабырыстырыўшы айтылмалар (*шалғытпашлар*), биргелки сеслерден гәп қураўшы баянлаўлар (*бәдиялар*) – «жаңылтпашлар» деген ортақ термин дөгерегинде жәмлестирилди ҳәм ҳәзирге шекем олар толық ҳалында үйренилип болынған жоқ. Халық медицинасы менен тығыз байланыслы болған емлеў айтымлары (*дарымлар*), порқан сарнаўлары (*сарынлар*) «қосықлар» деп аталған улыўмалық уғым қурамында қарастырылып келинди.

Н.Дәўқараев «қосық» деген терминнің шәртли түрде алынғанлығына дыққат аўдарып: «Жазба поэзия жарыққа шыққанға шекем намаға салып айтатуғын, поэзияның майда лирикалық шығармаларын қарақалпақ тилинде «қосық» деп атаған. Халық түсинигинде «қосық» деген сөзден шығарманы да, сол шығарманы айтатуғын наманы да аңлайды. Ҳәзирги ўақытта тек намаға салып айтыў ушын емес, поэзиялық шығармалардың барлығын да «қосық» деп атап кетти», - деп көрсетип өтеди<sup>220</sup>.

Ҳақыйқатында «песня» – «жыр», «пение» – «қосық», «стихотворение» – «ядлаў» ямаса «ядлама», «эпос» – «дәстан» ҳәм т.б. деп жүритилиў тийис. Өйткени, халық тилинде усы терминлердің қарақалпақша эквивалентлери усылай аталады. Мәселен, «колыбельная песня» – «бесик жыры», «традиционное пение» – «дәстүрий қосық»,

<sup>220</sup> Дәўқараев Н. Шығармалар. толық жыйнағы. II том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 128-б.



«тюркский эпос» – «түркий дәстан» болып қолланылып кия-тыр хәм бул ұғымлар көпшиликке түсиникли. Тилекке қарсы, усы терминлер миллий илимий терминологияның дәслепки қәлиплесіу дәуиринде де, хәзир де жоқарыдағыдай ғабырыс қолланылып келмекте. Усындай ғабырыс қолланылыулар жанрдың тәбиятын таныуда да шәлкем-шалыслықты пайда етеди.

Алайық, «порқан сарнаулары» (сарынлар), «қамшылау», «қурт шақырыу», «ушықлау» ямаса «сук шығарыулар» (дарымлар) хәм т.б. да ески поэзиялық үлгилер менен хәрқыйлы емлеу усылларында қолланылатуғын «тилсимли сөзлер» халық түсинигинде «қосық» деп айтылмайды, оларды хәттеки айтымларға да қоспайды. Хожели қаласы Қ.Әуезов көшеси 22-санлы жайда жасаушы айтымшы (информатор бизге өзін усылай таныстырды – С.Ә.) Базарбийе Мәтжан қызы: «Порқанның айтатуғын сөзин «сарын» дейди. Қушнаштың, тәуиптиң, тамырышының, дарымшының сөзин «дарым» дейди. Беташаршының сөзин «айтым» дейди. Пәлкердің, есапданның жорыуларын «жорым» дейди. Адамның уйқылы-ояу халатында көрген сырын «аян» ямаса «сәуе» дейди. Оны жорыған көзашықты «сәуегөй» дейди. Мениң арғы бабам Есберген бий де айтқаны дәл келетугын атақлы сәуегөй болған»<sup>221</sup>.

Халықтың ауызеки сөйлеу тилинде «мусылманша ем» деп аталып кеткен дәстүрий емлеу усыллары хақыйқатында мусылманшылықтан да бурын шыққан шаманизм исениминиң излери болып есапланады. Сол себепли де бурын халық арасында олардың арнаулы емлеушилери болған. Олар емлеу усылына қарай хәрқыйлы аталған. Солардың ишинде ең ески емлеу усылларын қолланыушылар «дарымшылар» деп жүритилген. Дарымшылар «ылаң» деп аталған кеселлик түрлериниң барлығын емлеген. Бул хаққында халық поэзиясында:

*Бир бәдик бар екен деп келди хабар,*

*Бәдиктиң дарымшылар емин табар,*

*Апарсаңыз бул бәдикти дарымшыға,*

*Ақ жауып, қамшы урып, жинин қазар,* - деген қатарлар сақланып қалған<sup>222</sup>. Қарақалпақ халқы арасында

<sup>221</sup>Изертлеушиниң дала жазыуларынан. 14.05.1996. Нәжимова Б.М. 1918 ж.т. қарақалпақ (қоңырат – тийекли).

<sup>222</sup>Дарымлар //ӨзР ИА ҚБ Фундаменталь китапханасының қолжазбалар қоры: Р-1325, Инв. №184150. 12-б.

ертеде дарымшылар көп болған. Солардан ең атаклылары: Ғайыпберген көреген (дарымшы), Қыдырмурат дарымшы, Мамыт дарымшы. Пидайы муғаллим, қайыр-сақауатлы инсан Алланияз Өтениязовтың айтыуынша, ол кисиниң арғы бабасы Мамытнияз халық арасында «Мамыт дарымшы» деген ат пенен кеңнен танымалы болған екен<sup>223</sup>.

Биз қысқаша болса да бул дәреклерге итибар аударуымыз — миллий фольклордың әйемги түрлерин курайтуғын сарынлар ямаса дарымлар XX әсирдин 1930-1950-жылларында «диний фольклорлық үлгилер» сыпатында жыйналмай қалса, оларға илимий көзқарас билдирилген дәуирдин өзінде де бундай дөретпелер хәрқыйлы улыұмалық атама менен аталып келди. Бул дөретпелер «фольклордың киши жанрлары» аталған түрлерине киреди.

Порқан сарынларында сарнау (дауыс салып шақырыу, хәрқыйлы гайры табийгый сес шығарыу) арқалы айтылатуғын сөзлер бар. Порқанлардың өзлери буны «эрұак шақырыу», «сар» ямаса «сарын» деп атаған. Қ.Айымбетов жазып алған текстлер арасында:

*Өзиң быйыл жигирма төрт жасыңда,  
Қара қундыз сотпасың бар басыңда,  
Бала перим, дана перим, келе көр,  
Қалем қаслы қырық қызың бар қасыңда.*

*Қолы, аяғы жоқ, думалақ пери,  
Неге келмей тұрсыз жумалап бери,  
Жаныңдағыларды өзиң көрмесең,  
Тезирек жиберсеңши қууалап бери.*

*Келе зой — келе зой, өкишесиз пери,  
Келдин бе, келдин бе, бөксесиз пери,  
Көрген менен билгениңди сөйлей бер,  
Көз ашық әулийе, өкпесиз пери...<sup>224</sup>*

Усы үлгидегидей пери шақырыушы сарынлар, жинлерди шақырыушы сарынлар «фольклордың киши жанры» деп ғана қаралмастан, «фольклордың әйемги жанрлары» деген жаңа термин менен атала баслады.

1930-1950-жыллар аралығында топланған хәм сол дәуирге сай классификация исленген халық ауызеки дөретпелери үлгилерин анализлейтуғын болсақ,

<sup>223</sup> Изертлеушиниң дала жазыулары. 5.05.1997. — Нөкис, Хожанауыл.

<sup>224</sup> Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 28-б.



«фольклордың киши жанры» деп аталатуғын дүркімге киретуғын дөретпелердің көп екенлігін көреміз. Бирақ, ол уақытлар халық ауызеки мийрасларының жыйналыу дәуири болғанлықтан да олар бойынша арнаулы изертлеулер жүргизилмеди. Бирқанша жанрлардың ишкі түрлери хәм жергиликли өзгешеликлери үйренилмеди. XX әсирдің 1930-1950-жылар аралығында жыйналған киши көлемли фольклорлық дөретпелер олардың поэтикалық тәбиятын таныўдағы, жанрлық өзгешеликлерин анықлаўдағы әхмийетли дәреклерден болып есапланады.

## 5. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫ ТУҰРАЛЫ ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕУЛЕРГЕ СЫПАТЛАМА

Қарақалпақ халқының миллий мәдениетінің рауажланыу басқышында халықтың көп әсирлик тарийхый турмысын, оның арзыу эрманларын өзінде сәулелендирген халық аўызеки әдебияты миллий мәдениеттің ажыралмас бөлеги есапланады. Усындай халық аўызеки дөретпелериниң ең ири бөлегин халық қосықлары курайды.

Қарақалпақ халық қосықларын халық арасынан жыйнау, оларды миллий мәдений естелик сыпатында илимий изертлеу ҳәм оның ең жақсы үлгилерин баспадан шығарыу арқалы келешек әўладқа жақыннан таныстырыу ислери өткен XX әсирдиң 1920-жылларынан басланған. Оны халық арасынан жыйнап алыу ҳәрекеті сол ўақытта Республикамызда қарақалпақ тилин изертлеу ҳәм халық аўызеки әдебияты үлгилерин жыйнау бойынша илимий экспедиция жұмысларын алып барған белгили тюрколог алым Н.А.Баскаков тәрәпинен әмелге асырылған. Баскаков сол дәўирде халық арасынан көплеген фольклор үлгилери, солардың арасында көплеген халық қосықлары үлгилерин де жыйнап алыуға ериседи. Оның усы алып барған жұмыслары 1951-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақский язык» мийнетинен орын алады. Қарақалпақ халық қосықларының дәслепки жанрлық классификациясы да усы алымға тийисли. Қарақалпақ халық қосықларын халық арасынан жыйнау ҳәм оны баспадан шығарыу бойынша жергиликли қәнийгелер тәрәпинен әмелге асырылған жұмыс белгили илимпаз, қарақалпақ фольклортаныу илиминиң тийкарын салыушы ұллы алым Қаллы Айымбетовтың аты менен байланысly. Қ.Айымбетов жергиликли қәнийге сыпатында рус алымы С.Соколовтың илимий экспедициясы курамында Қарақалпақстанның көплеген аймақларынан қарақалпақ аўызеки әдебиятына дерек шығармалар менен бир қатарда көплеген халық қосықлары үлгилерин халық арасынан жыйнап алыуға ериседи. Илимпаз тәрәпинен жыйнап алынған халық қосықларының бирқанша үлгилери сол дәўирде «Аўдарыспақ жалыны», «Альманах» журналларында жарық



көреді.

Қарақалпақстанда халық аңызеки әдебиятын халық арасынан жыйнау хәм оларды баспадан шығару ислериниң режели түрде әмелге асыру ислери тийкарынан өткен әсирдиң 1930-жылларында қолға алына баслайды. Әсиресе бул ислер республикамызда 1931-жылы Комплексли илим изертлеу институтының шөлкемлестирилиуи менен тикке-лей байланысly. Бул институтта сол дәуирде Россия мәмлекетинен жиберилген тюрколог, тарийхшы алымлар менен бир қатарда жергиликли қәнийгелер де хызмет көрсете баслайды. Сол институт тәрәпинен алып барылған илимий жумыслар менен жақсы таныс болған информаторлардың берген мағлыұматларына қарағанда, жергиликли қәнигелердиң халық арасынан халық қосықларын жыйнау бойынша алып барған жумыслары тәжирийбели рус алымларының жумысларынан кем болмаған. Хәр қандай илимий экспедиция олардың қатнасуысыз әмелге асырылмаған. Олар рус алымларының жергиликли халық пенен байланысын тәмийинлеген. Тилекке қарсы, бул дәуир ҳаққында мағлыұматлардың кемлиги себепли бул күнде олар ҳаққында мағлыұматлар дерлик жоқтың қасында.

1930-жылларында қарақалпақ аңызеки хәм жазба әдебияты үлгилерин халық арасынан жыйнау исинде белсене қатнасқан еки қәнийгениң, С.Мәуленов хәм Ш.Хожаниязовтың алып барған жумыслары қарақалпақ илиминде теңсиз жумыс сыпатында тарийхта из қалдырған. Сол дәуирде қарақалпақ фольклоры хәм жазба әдебияты үлгилерин жыйнау иси ғалабалық түрге айланып, оған сол ўақыттағы Қарақалпақстан жазыұшылар шөлкеми, билимлендириу мәкемелери, кең халық массасы да тартыла баслайды. Жазыұшылар шөлкеминиң сол ўақыттағы баслығы А. Бегимовтың тапсырмасы менен С.Мәуленов хәм Ш.Хожаниязовлар тийкарынан қарақалпақлардың миллий мәдениятының көрсеткишлери болған арқа аймақлардан қарақалпақ шайырларының дәретпелери менен бир қатарда көплеген фольклор үлгилерин, солардың арасында халық қосықларын жазып алады.

1937-жылы Комплексли илим изерлеу институты базыбир себеплерге байланысly жабылып, оның курамындағы секторлар хәр қыйлы шөлкемлерге бөлистирилип жибериледи. 1938-жылы жергиликли Республика басшыларының басламасы менен Халық билимлендириу комиссариаты

курамында Тил ҳам адабият илим-изертлеу секторы дүзилип, бир жылдан кейин, яғный 1939-жылы усы сектор базасында Тил ҳам адабият илим-изертлеу институты қайта шөлкемлестириледи. 1941-жылы екінші дүньяжүзлик урыстың басланыуы себепли институт ҳам оның курамындағы китапхана да ўақытша жабылады. 1943-жылы илим-изертлеу институты қайтадан ашылып, өз исин баслайды. 1947-жылы институт Өзбекстан Илимлер академиясы курамына өткериледи. Арадан көп ўақыт өтпей, усы илим – изертлеу институты Экономика ҳам мәденият комплексли илим – изертлеу институты болып қайта шөлкемлестириледи ҳам 1959-жылдың ақырында усы институт базасында Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы шөлкемлестириледи.

Республикамызда Қарақалпақстан филиалы шөлкемлестирилиуи Қарақалпақстанда илимнің тәбият ҳам гуманитар тараўларында илимий изертлеу жумысларының алып барыўда кең имканиятлар есигин ашады. Бул дәўирге келип усы тараўлар бойынша салмақлы илимий-изертлеулер алып бара алатуғын кәнийгелер жетилисип шығады.

Хәмме дәўирлерде усы илим-изертлеу орайынан ажыралмай, кәнигелердің баслы куралы болған илимий адабият пенен имканы болғанынша тәмийинлеп келген китапхананы илимий материаллар менен толықтырыў, оның курамында илимнің барлық тараўлары бойынша Республикамыз тәбияты ҳам оның тәбийий ресурслары, қарақалпақ халқының тарийхы, тили, фольклоры ҳам жазба адабиятына байланыслы материаллардан ибарат қолжазба фондын кеңейтиў жумысларын системалы түрде алып барыў мәселеси қолға алынады. Әсиресе, Қарақалпақстан филиалы курамында Тарийх, тил, адабият ҳам археология илим-изертлеу институтының шөлкемлестирилиуи менен үлкемизде қарақалпақ халқының тарийхы, этнографиясы, тили, фольклоры, жазба адабияты бойынша илимий мағлыұматларды жыйнаў бойынша белгиленген ҳам үзликсиз тәртипте илимий экспедиция жумысларын алып барыў жолға қойылады. 1959-жылдан баслап Республикамыздың аймақларында қарақалпақ фольклоры үлгилерин жыйнаўға бағдарланған илимий фольклорлық экспедиция арнаўлы ҳам режели түрде жумыс алып бара баслайды. Усы илимий экспедиция алып барған жумыслар нәтийжесинде көплеген фольклорлық үлгилер қатарында халық қосықлары да жыйнала баслайды ҳам усы жыйналған



нұсқалар тийкарында дәслепки илимий жумыслар жүзеге келеди.

Қарақалпақ халық қосықларын илимий көзқарастан изертлеу жумысларының сағасы халық қосықларының жанрлық хәм тематикалық классификациясын ислең шығыу менен байланыслы болған. Ең дәслепки классификация Қ.Айымбетов тәрeпинен ислең шығылған болып, илимпаз халық қосықларын «Салт дәстүр қосықлары» хәм «Жайдары қосықлар» деп еки үлкен тарауға бөледи. Дәслепки классификация сол дәуирдеги илимий изертлеулер ушын дәслепки қәдем есапланғанлығы ушын толығы менен халық қосықларының жанрлық хәм тематикалық шеңберин қамтый алмайды хәм ол кейинги классификациялардың жүзеге келиуине тийкар жаратып берди деп жуумақ шығарыу мүмкин. Кейинги классификация Н.Дәуқараевқа тийисли болып, ол өзиниң «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» мийнетинде қарақалпақ халық қосықларының бирқанша толықтырылған классификациясын илимге усынады. 1950-жылларда қарақалпақ халық қосықлары бойынша алып барылған жумыслардың тийкарғы өзгешелиги бул хәрбир илимпаз кәнийгениң өзиниң алып барып атырған илимий жумысларының материалларын халық арасынан өзи жыйнап алыу ислерин параллель тәртипте әмелге асырыу менен байланыслы болды. Халық қосықларын фольклордың басқа үлгилеринен ажыратып, оны өз алдына изертлеу тенденциясы жүзеге келеди. Қарақалпақ халық қосықлары менен сол дәуирде үш илимпаз, Ә.Тәжимуратов, Н.Камалов, М. Низаматдиновлар шуғыллана баслайды. Ә.Тәжимуратовтың илимий объекти «Дәстүр қосықлары», Н.Камаловтың илимий изертлеу объекти «Урыс дәуириндеги халық қосықлары», М.Низаматдиновтың изертлеу объекти «Урыстан кейинги халық қосықлары» деп аталады. Усы үш илимпаздың халық арасынан жыйнап алынған материаллары тийкарында халық қосықларының хронологиялық басқышы бойынша дәслепки илимий жумыслары пайда болады.

1960-1980-жылларда тийкарынан жоқарыда аты аталған үш илимпаздың қарақалпақ халық қосықлары бойынша алып барылған илимий жумысларының нәтийжеси болған илимий мақалалар илимде жетекши орынды тутады хәм усы нәтийжелер Республикамызда илимий мақалалар органы болған «Хабаршысы» хәм «Әмиўдәрәя» журналлары менен орайлық газеталарда жарық көре баслайды. Усы дәуирде

қарақалпақ илимпазларының көп жыллық мийнетлеринин жемиси болған 20 томнан ибарат «Қарақалпақ фольклоры» мийнети баспадан шығарылады хәм халық қосықлары усы мийнеттиң 5-11 томларында басылады.

Мәмлекетимизде 1991-жылларда жүз берген үлкен сиясий ўақыя – ғәрезсизликке ерисиўимиз бенен гуманитар илим тараўында миллий руўхый байлықларымызды қайта изертлеў, оны кең халық массасына таратыў машқалалары жүзеге келеди. Усы дәўирде қарақалпақ халық қосықлары бойынша илимий изертлеўлерге хәзирги дәўир қарақалпақ халық қосықлары бойынша илимий изертлеўлер келип қосылады. Бул жумыс С.Бәўетдиноваға тийисли болып, ол өз мийнетинде заманагөй қарақалпақ халық қосықларының қосық қурылысы, поэтикасы мәселелерине кеңнен анализ жасайды. Усы дәўирде әмелге асырылған және бир мийнет илимпаз С.Қазақбаевқа тийисли. Қарақалпақ халық қосықлары бойынша усы дәўирде алып барылған илимий жумысларға халық қосықларының және бир ири тараўының, яғный «Балалар фольклоры»ның илимий айланысқа түсиўине себепши болған жумыслар есапланып, бул мийнетлер тийкарынан С.Әмирлан хәм А.Қәлендероваларға тийисли.



## **5.1. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫ БОЙЫНША 1930-1950-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕУЛЕР АНАЛИЗИ**

Қарақалпақ халық поэзиясы қарақалпақ фольклорының ең ири тарауларының бири болып, оның эволюциясы усы халықтың көп әсирлик турмыс тәризи, дүнья танымы, миллет сыпатында қәлиплесіуіге дейинги хәм оннан кейинги сиясий тарийхы менен тығыз байланысly.

Бизге белгили, хәзирги қарақалпақлар деп аталыушы миллеттин этногенезинде әйіемги дәуірлерде Арал бойлары, Алтай, Кавказ, Иран, Монгол хәм Қытай мәмлекетлерине шегаралас аймақларда жасаған хәм хәр қыйлы дәуірлерде пайда болған урыулық бирлеспелер, мәмлекетлер қурамына кирген көплеген түркий қәуімлердин белгили орын тутқаны мәлим. Сонлықтан, қарақалпақлардың фольклорында, соның ишинде халық поэзиясында усы қатламлардың белгилери сақланған.

Қарақалпақ миллий фольклоры, соның менен бир қатарда оның белгили бир ири бөлегин тутатуғын халық поэзиясы үлгилерин жазып алыу ислери тийкарынан рус патшалығының Орта Азия жерлерин бағындырыу хәрекеті менен байланысly болды. Россия императоры Петр I өз режесин әмелге асырыу ушын усы аймақта жасаушы халықлардың тәбияты, тәбийғый хәм мийнет ресурслары, тили, үрп-әдетлери, тарийхы, сондай-ақ олардың рууый дүньясының айнасы болған фольклорлық дәретпелери ҳаққында мағлыұмат жыйнау ушын түрли географиялық, археологиялық шөлкемлер, кружоклар, экспедициялар шөлкемлестирип, усы аймақларға өз қәнийгелерин жибере баслайды. 1770-1771-жыллары Гладышев хәм Муравинлер усындай мақсетте Сырдарья бойында жасаушы қарақалпақлар арасынан, 1750-жылда П.Рычков, 1819-1820-жылларда Н.Муравьев, 1840-жылы Ч.Валиханов, 1862-жылы профессор Березин, 1891-жылы Н.Остроумовлар қарақалпақлар арасында болып, қарақалпақлар ҳаққында бирқанша этнографиялық хәм фольклорлық мағлыұматлар жыйнап алады. Бул мағлыұматлар сол дәуірдеги рус

илимпазларының айрықша дыққатын өзіне қаратқанлығы себеппи Орта Азия, солардың арасында қарақалпақтардың фольклорын үйрениуге белгили рус фольклорист алымлары кеуил бөле баслайды. 1890-жылда қарақалпақтар арасында болған А.Диваев қарақалпақтар арасынан бірқанша батырлық жырларын, профессор Мелиоранскийдің шәкирти И.А.Беляев дәстанлар менен бир қатарда көплеген фольклорлық материаллар жыйнайды. Бул материаллардың көпшилиги баспа сөзде жәрияланады.

Қарақалпақ фольклорын илимий аспектте изертлеу, оларды халық арасынан системалы түрде жыйнап алыу жумыслары тийкарынан XX әсирдің 1920-1930-жылларынан, аймақта бурынғы совет хукиметиниң орнауы менен байланыслы болды. 1926-1945-жыллар аралығында түркий тиллер бойынша белгили рус алымы Н.А.Баскаков сол дәуирдеги СССР Илимлер академиясының тапсырмасы менен Қарақалпақстанда болып, қарақалпақ халық ауызеки әдебияты үлгилери менен бир қатарда халық қосықларын, салт-дәстүр жырлары үлгилерин халық арасынан жазып алады. Баскаков тәрепинен жыйналған материаллар оның 1951-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақский язык» атлы еки томнан ибарат китабында диалектологиялық материал сыпатында бериледи. 1930-жылы С.Е.Малов, 1932-жылы А.А.Соколов басшылығында Қарақалпақстан аймағында жүргизилген лингвистикалық, фольклорлық экспедициялар барысында халық арасынан бірқанша салт-дәстүр қосықлары, балалар қосықлары, тарийхый қосықлар, мухаббат қосықлары, мийнет қосықлары үлгилери жазып алынады.

1931-жылы Қарақалпақстанда Комплексли илим изертлеу институтының шөлкемлестирилиуи менен халық ауызеки әдебияты үлгилерин халық арасынан жыйнау исин системалы түрде алып барыу хәм жергиликли илимий кадрларды таярлау исине тийкар салынады. Қарақалпақ фольклористика илиминде жергиликли халықтың арасынан шыққан, усы халықтың миллий менталитетин жақсы билетуғын илимий кадрлардың тәрбияланып шығыуы миллий фольклористика илиминиң қәлиплесиуине, оның объектив бағдарда рауажланыуына тийкар салды. 1930-1940-жылларда өзиниң қәлиплесиу басқышында турған қарақалпақ фольклористика илиминиң ири жетискенлиги жергиликли илимий кадрлар есапланған Қ.Айымбетов, Н.Дәуқараев, И.Сағитов, О.Кожуров, Н.Жапақов сыяқлы алымлардың қәнийге сыпа-



тында жетилисип шыгыуы, олардың жетик кәнийгелер менен илимий экспедицияларға қатнасып, көплеген фольклорлық материалдарды халық аўзынан жазып, жыйнап алыуы менен белгиленеди. Бул жетискенлик 1930-1940-жыллар аралығында-ақ өз жемисин бере баслайды. Усы жыллар аралығында шөлкемлестирілген газета хәм журналдарда («Қызыл Қарақалпақстан», «Кеңес муғаллими», «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы», «Аўдарыспақ жалыны» хәм т.б.) жергиликли илимпазлардың улыўма қарақалпақ фольклоры соның ишинде халық қосықлары ҳаққындағы дәслепки илимий пикирлери пайда бола баслайды. Солардың арасында қарақалпақ халық қосықлары ҳаққында да Н.Дәўқараевтың «Қарақалпақ фольклоры», «Қарақалпақ поэзиясы», «Қарақалпақ әдебиятының тарийхы жөнинде», Қ.Айымбетов хәм О.Кожуровтың «Қарақалпақ әдебиятының түрлери», Қ.Айымбетовтың «Қарақалпақ фольклоры ҳаққында», «Қарақалпақ фольклоры хәм ол жөниндеги изертлеўлер», С.Бекмуратовтың «Қарақалпақ әдебиятының тарийхый тамырлары хәм ўазыйпаларымыз» атлы мақалалары пайда болады. Жергиликли илимпазлар тәрәпинен халық арасынан жазып алынған халық қосықларының үлгилери мектеп оқыў программаларына киргизиле баслайды.

Дәслепки фольклорлық изерлеўлер дәўири есапланған бул басқыштың айрықша характерли және бир белгиси - бул баспасөзде халық поэзиясы үлгилери, сондай-ақ оның басқа фольклорлық үлгилер ҳаққындағы хәрбир илимий мақаланың сол дәўирдеги кәнийгелер арасында додаланыўы болады. Бул өз гезегинде илимий көзқараслардың тереңлесиўине белгили дәрежеде тәсир жасайды. Бизің усы, миллий фольклористика илиминің белгили дәрежеде раўажланған дәўирде бул илимий изленислерге бережақ пикиримиз сол дәўирдің өзінде-ақ, Н.Дәўқараев тәрәпинен оның 1950-жылларда дөреген «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» мийнетинде өз көринисин тапқан. Илимпаз бул мийнетлерге төмендегише сыпатлама береді: «Бул жумыслардың өз ўақтында үлкен әхмийетке ийе болыўына қарамастан, толып атырған кемшиликлериниң барлығын айтпай кетиўге болмайды. Ең алды менен бул мийнетлер ҳақыйқат мәнисиндеги жүргизилген терең изертлеўдің жуўмағы емес. Булардың көпшилиги дерлик газетаға ылайықлап жазылған улыўмалық материаллар». Н.Дәўқараевтың бул сол дәўирдеги илимий процесске берген сын баҳасына қосымша

соны айтыуымыз мүмкін, бұл мийнетлер миллий фольклористика илиминің дәслепки қәлипсесіу басқышы ушын тән болған кемшиликлер есапланады. Н.Дәўқараевтың жоқарыдағы дәслепки илимий изленислерге берген баҳасына қосыла отырып, бүгинги күнги фольклористика илиминің көзқарасынан келип шығып, сол дәўирдеги илимий процессте миллий фольклористиканың қандай теориялық мәселелерине әхмийет берилгенлигин сол дәўирде бизің пикиримиз бойынша бирқанша әхмийетли есапланылған О.Кожуровтың 1945-жылда илимий конференцияда жасаған доклады мысалында анализлеп көреміз. «Қарақалпақ фольклоры хәм оның изертлениуи» атамасындағы бұл докладта<sup>225</sup> биринши гезекте халық арасынан халық қосықларын жыйнаудағы сол дәўирдеги тийкарғы машқалалардың бири яғный, сол дәўирде халық қосықлары менен бир қатарда, халық арасынан көплеген қарақалпақ шайырларының шығармалары да қоса жазып алынғанлығы, бұл өз гезегинде фольклорлық текстти жеке автор текстинен айырып алыуда қыйыншылықларды келтирип шығарғанлығын айтып өтеди. Бұл мәселе сол дәўир дәрежесинде өз шешимин тапқаны сөзсиз, себеби илимпаз өзинің сол докладында: «Тек 1939-жылы қарақалпақ әдебияты классиклеринің хәр биринің стили, тили хәм көркемлик усыллары мәлим болды», - деп келтиреді<sup>226</sup>.

Бизге белгили, көп дәўирлер даўамында қарақалпақлар, сондай-ақ Орта Азияның басқа да түркий тиллес халықлары арасында көплеген шайырлардың шығармалары халық арасына ауызша таралған. Усындай шығармалардың көшилиги вариантласып халық қосықларына айланған. Информаторлар ушын оның авторлық текст екенлиги әхмийетке ийе болмағанлығы себепли олар өзлеринде жийи халларда тексттиң авторы хаққында мағлыұмат сақламаған. Бұл проблема өз гезегинде сол дәўирдеги изертлеушилерден фольклорлық стиль хәм авторлық стиль хәм олардың хәр биринің өзине тән спецификалық өзгешеликлери хаққында белгили дәрежеде теориялық билимге ийе болыуын талап еткен. Буның үстине сол дәўирде халық қосықларын, соның менен бирге қарақалпақ шайырларының қосықларын да халық арасынан жыйнап алыу, оларға илимий баҳа беріу ұазыйпасы биргеликте усы алымлардың ұазыйпасына кир-

<sup>225</sup>Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.

<sup>226</sup>Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – 22-б.



ген. Биз буннан сол дәүирдеги фольклористика илиминде фольклорлық стиль мәселеси фольклористика илиминин дәслепки машқалаларының бири болғанлығын аңлауымыз мүмкин. Докладта илимпаз сол дәүирдеги фольклористика илимине бүгинги көзқарастан бақа бериўде дыққаттан шетте қалдырыўға болмайтуғын бир фактти келтирип өтеди. «Қарақалпақ нақыл-мақаллары, айтыс, жуўап, шешенлер сөзи, суўырыш салма уйқасық сөзлер, лаққылар сөзи хәм жумбақлар сыяқлы жанрлардың ҳәр бири қарақалпақ фольклорында өз алдына жанр болғаны менен оларды шәртли түрде бириктириўге болады, өйткени олар бәрқулла бир бири менен биригеди, биринен екіншиси дөреледи»<sup>227</sup>, - деп келтирип өтип, мысал сыпатында жуўап жанры қурамында келген жумбақ жанрын келтирип өтеди. Бул жерде алым бириншиден, қарақалпақ фольклоры қурамындағы жанрлар шеңбери, екіншиден, жанрлардың диффузиясы ҳаққында сөз етеди. Алым тәрәпинен айтып өтилген жанрлардың көпшилиги тек белгили ўақыт өткеннен кейин ғана өз алдына жанр сыпатында қабыл етилгенлиги мәлим, ал қарақалпақ фольклористика илиминде фольклорлық жанрлар диффузиясы мәселеси елеге шекем басы ашық проблемалардан есапланады. Докладта фольклор теориясының айырым проблемалары оғада әпиўайы мысаллар менен түсиндирилгенлигине қарамастан, оларда илимий проблемалардың алға сүрилгенин аңлаў мүмкин. Мәселен, автор нақыл-мақаллардың функциясын рәуият мысалында түсиндиреди. Көркем сөздің қарақалпақ халқының руўхый турмысындағы ролин қарақалпақларға тән болған шешенлик сөзлер, импровизация арқалы, бәйит жанры арқалы өзбек хәм қарақалпақ этносларының фольклорлық қатнасы мәселелеринин басын ашады. Әлбетте, бир көзқарастан әпиўайы көринген бул илимий изленис ең алды менен сол дәүирдеги илимий тилдің өзинин дәўирине сай стиллик баянлаўына ийе болғанлығын көрсетеди. Екинши тәрәптен бул дәслепки илимий қараслар арқалы сол дәүирдеги илимий жумыслар алып барған алымлардың илимий процесстеги интеллектуаллық дәрежеси ҳаққында да мағлыўматқа ийе боламыз. 1930-жыллардың ақыры 1940-жыллардың басында Қ.Айымбетов хәм О.Кожуров тәрәпинен баспаға таярланған хәм баспадан шыққан «Қарақалпақ халық творчествосы» мийнети қарақалпақ әдебияты хәм фольклоры

<sup>227</sup> Кожуров О. Шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – 23-б.

тарийхындағы ең тунғыш баспа еди. Бул қысқа антологияда қарақалпақ классикалық әдебиятының ең ири ўәкиллери шығармалары менен бир қатарда қарақалпақ халық поэзиясының жетекши жанрларының нұсқалары да баспа жүзин көреді. Мийнеттеги айтыс үлгиси, жумбақлар, нақыллар, «Жеңгежан», «Бийкеш», «Жоқлаў», «Бәйит», «Хәўжар», «Бегашар», «Қайтып кел», «Бармекен» қосықларының текстлери тийкарынан Қ.Айымбетов хәм О.Кожуровтың илимий экспедиция даўамында халық арасынан жазып алған материаллар фондынан алып басылған.

1920-1930-жыллардағы қарақалпақ фольклористикасына байланыслы фактлерди анализлей отырып, бул дәўирди улыўма қарақалпақ миллий фольклористикасының туўылыў басқышы сыпатында баҳалай аламыз. Бул дәўир тийкарынан халық аўызеки дәретиўшилигине тийисли материаллардың халық арасынан жыйналыў, оларды сол дәўирдеги илимий база дәрежесинде системаластырыў, баспадан шығарыў хәм дәслепки илимий анализлеў жумыслары менен характерленеди. Бул жумыслар тиккелей Қ.Айымбетов, Н.Дәўқараев, О.Кожуровлардың мийнетлери арқалы жарыққа шыққанлығы себепли, оларды сөзсиз қарақалпақ миллий фольклористикасының тийкарын салыўшылар деп есаплаўға ҳақылымыз.

1941-1945-жыллардағы Уллы ўатандарлық урыс усы урысқа тартылған халықлар ушын уллы жоғалтыўлар дәўири болғанлығы мәлим. Бул дәўирдеги жоғалтыўлар илимди де шетлеп өтпегени мәлим. Урыс себепли илимий процессте елеўли дәрежедеги ўзиліс жүз береді. 1941-1945-жыллардағы Фашистлик Германияға қарсы урыс көплеген халықлар ушын уллы жоғалтыўлар дәўири болыўы менен бирге фашизмге қарсы гүрес руўхынан, фашизм инсаният басына салған азаплар нәтийжесинен туўылған «Уллы Уатандарлық урыс дәўириндеги халық поэзиясы» атамасындағы фольклорлық процесстин жүзеге келиўине түртки болады. Уллы Уатандарлық урыс темасы фольклорлық дәстүрде (традицияда) халықтың фронт хәм фронт арты жағдайларына тиккелей байланыслы хәм фольклорлық процессте белгили дәрежеде вариантласыўға мейил болған көплеген тематикалық майданларды пайда етти. Олардың ишинде ең динамикалық түрлери есапланған «Хошласыў», «Сәлемнама», «Айралық» тематикалық майданлары сол дәўирдин халық поэзиясының ҳақыйқый руўхын өзінде жәмлеген. Жеңиске болған исеними,



фронтқа кеткенлердің аман-есен елге қуысыуы, тыл артындағы ауыр жағдайлар, сағыныш, қаза тапқанларды жоқлау сыяқлы мотивтер жоқарыда көрсетіп өтілген тийкарғы тематикалық майданларды толықтырыушы хәм олардын вариантласыуын тәмийинлеуши тийкарғы белгилер болды. Бизге белгили, фольклорлық процессте бир көзқарастан жаңадан пайда болған деп есапланылған хәдийсе тийкарынан бурынғы поэтикалық дәстүрдің жаңа фактлер, элементлер тийкарында жаңаланып қайтадан пайда болыуы есапланады. Мәселен, «Хошласыу», «Сәлемнама», «Айралық» улыұма қарақалпақ халық поэзиясы ушын тән тематикалық майданлар есапланады. Олардың урыс дәуиринде айрықша рауажланыуы усы тематикалық майданларды стимулластырыушы - турмыста болып атырған реал жағдайлардың тәсири деп есаплауға болады. Халық арасынан жыйнап алынған хәм урыс дәуиринде дөрелген деп есапланылған халық қосықларының дерлик барлығын усы «Хошласыу», «Сәлемнама», «Айралық» тематикалық майданлары этирапына жәмлеп классификациялауға болады.

Урыс дәуиринде дөрелген халық қосықларына байланыс-лы бир айтып өтілетугын мәселе - бул олардың вариантласыуы. Урыс дәуиринде дөрелген деп есапланылған қосықлардың басым көпшилиги бурыннан киятырған қосық дәретіудің фольклорлық дәстүрлериниң трансформациясы болыуы менен бирге усы трансформацияланған текстлердің өзлери де фольклорлық традицияның сол дәуирдеги басқышында қайтадан вариантласып отырған. Ески фольклорлық дәстүр тийкарында пайда болған қосықлар өз гезегинде және жаңа вариантларды пайда еткен. Бундай динамика сол дәуирде халықтың руұхый турмысында қосық жанрының функциясының қаншелли жоқары дәрежедеги әхмийетке ийе болғанлығын көрсетеди. Бул фактты сол дәуирдеги тылдағы, фронт майданында халық тәрөпинен шөлкемлестирілген мәдений иләжларға байланыслы фактлер тийкарында да көрсетиу мүмкин.

Мағлыұматлар хәм еске түсириулерге қарағанда, урыстың дәслеппи күнлеринен баслап армия қатарына алынып атырғанларды фронтқа шығарып салыу ислери хәрбир аймақта үлкен мәдений иләжлар менен бирликте әмелге асырылған. Бул процеске фольклорлық коллективлер, артистлер, жырау хәм бақсылар, халық шайырлары актив қатнасқан. Бул тарийхий дәуирди белгили алымлардың би-

ри Қ.Мақсетов өз мийнетлериниң биринде төмендегише характерлейди: «Қарақалпақ жыраў-бақсылары, халық шайырлары тылдағы мийнеткешлерди жоқары мийнет табысына руўхландырып халықтың ақыл нәсият қосықлары, дәстанлары менен пропагандалаўы, халықты мәртликке, батырлыққа шақырыўы үлкен әҳмийетке ийе болды. Усы дәўирде Уллы Ұатандарлық урыс темасына арналған, мазмуны жағынан рәңбәрең массалық халық поэзиясы дөреди. Олардың тийкарғы идеясы – урыстың тезирек тамам болыўы, немис-фашист басқыншыларының ныпқырт етилиўи, айра түскен жаслардың бир-бирине аман-есен қосылыўы, парахатшылықта тыныш жасаўды аңсаў болды. Хәрбир урысқа перзентин жиберген ата-ана, күйеўин күткен келиншек, жигитин күткен қыз, фронтта урысып атырған солдат ушын бул поэзия ортақ хәм туўысқан еди»<sup>228</sup>.

1941-1945-жыллары қарақалпақ фольклористика илиминде илимий изертлеўлерде үзиліс дәўири болғаны менен бирге халық поэзиясының қарақалпақ фольклоры тарийхында ең раўажланған, өз функциясын рәңбәрең жанрлар, жаңа мазмун хәм формалар, көркемлик дәрежеси жоқары болған образлар системасы арқалы көрсете алған дәўир болғанлығы сөзсиз. Илимий кадрлар мәселесинде көплеген жоғалтыўларға ушыраған қарақалпақ фольклористика илими өзиниң бар илимий контингенти менен илимий изертлеўлерди даўам етеди.

Урыстан кейинги илим изерлеў жумысларына сыпатлама бериўде илимий материаллардың кемлиги бизге тек бир неше илимий мақалалардың көлеминде ғана пикир жүритиўимизге мәжбүр етеди. Усындай материаллардың бири О.Кожуровтың 1945-жылы Өзбекстан Илимлер академиясының Нөкис қаласында өткерилген көшпели сессиясында оқыған «Нәўбеттеги ўазыйпалар» доклады. Материал жүдә қысқа болыўына қарамастан, қарақалпақ фольклористика илиминиң урыстан кейинги жағдайы, оның алға қойған ўазыйпалары хаққында белгили дәрежеде мағлыўмат бере алады. Доклад фольклор үлгилерин халық арасынан жыйнаў жумысын тезлестириў, бул ислерди системалы түрде алып барыўға үндеў менен басланады. Буннан кейин бул ислердиң тиккелей филолог алымлардың басшылығында алып барылыўы хәм жыйнаўшылар ушын

<sup>228</sup>Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989. 105-б.



фольклорлық текстлерді жыйнауда басшылыққа алынуатынын арнаулы инструкцияны, эпидемиологияны транскрипцияны ісеп шығу зерттеуін белгілеп өтеді. Автор, әсіресе ұрыс дәуірінде дөретілген халық қосықтарының тексттерін жыйнап алу кешіктіріуге болмауын ұғайпалардан екендігін; фольклорлық қосықтың музыкалық тәрізіне байланысты мағлұматтардың да әдіс-тәсілге ие екендігін, сондай-ақ жазып алынып атырған материалдың информаторы жақсында толық мағлұмат алуы, айырықша мәселелер сыпатында атап өтеді. Жыйналған материалдарды ғылыми зерттеу объектіне тарту, баспадан шығару, олардың ең жақсы үлгілерін басқа тілдерге аудару мәселелеріне тоқтайды. Мақаланың және бір тәрізді тәрізі, онда ғылыми кадрлар, әсіресе «қарақалпақтардың өзіннен шыққан» кадрлардың көптеп жетілісіне ерісу керектігін сол дәуірдегі, енді тырнағы қаланып атырған фольклористика ылімінің баслы мәселесі екендігін тастырып өтеді. Ұсы орында алым бұл машқаланы тек филология, соның ішінде фольклористика қаніегілігі бойынша жоғары мағлұмат алу үшін жасларды көбірек сол дәуірдегі үлкен оқу орындарына жіберіу, аспирантура, докторантураларда олардың білімін жетілістіріу менен әмелге асыру менен шешіу мүмкіндігін айтып өтеді.

Материал қысқа болуына қарамастан онда сол дәуірдегі фольклористика ыліміндегі ең актуал мәселелері хәм оның шешімлері жақсындағы пікірлер алға сүрілген. Соның менен бірге мақалада қарақалпақ халық поэзиясының ылімді-теориялық мәселелері де аз болса да көрініс береді. Мәселен, автор халық қосықтарын жазып алуда хәм оны ылімді анализге тартуда оның музыкалық компоненті жақсында тек ғана сол дәуір емес, хәзіргі фольклористика ылімінде де баслы мәселелерден есепленатуын машқалаға тоқтап өтеді. Алымның пікірінше: «Фольклордың музыкалық тәрізін зерттеу мәселесі үлкен әдіс-тәсілге ие. Бунысыз фольклордың дәстан, терме, қосық тексттерін ылғый жазып ала беріу анау ямаса мынау фольклорлық шығарманы ылімді жақтан хәр тәрізге зерттеу үшін толық материал бола алмайды»<sup>229</sup>. Алым бунның менен сол дәуірдің өзінде-ақ хәтте бүгінгі күн қарақалпақ фольклористика ылімінде де еле басы ашылмаған теориялық мәселе – халық қосықтары текстінің

<sup>229</sup> Сонда, 45-б.

функциясының тексттен тысқарыдағы (бул жерде сол тексттиң атқарылыуына байланысly болған белгили бир мәресим, салт нәзерде тутылады) сол тексттиң ажралмас бөлеги болған реаллық пенен байланысы, тексттиң семантикалық жақтан сол реаллықтан ғәрезлилиги, олардың текст мазмунын, идеясын ашыуа өзара байланысы мәселесин, қысқаша айтқанда текст хәм контекст мәселеси алға сүриледи.

Қарақалпақ фольклоры оның усы дәуирге дейинги жағдайы, материаллар базасы ҳаққында мағлыұмат бериуши объект бул Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақстан бөлими Фундаменталь китапханасының Қолжазбалар бөлими есапланады. Бул жерде алымлардың өзлеринде сақланып атырған жеке архивлерди есапламағанда 1930-жыллардан баслап усы дәуирге дейинги халық арасынан жыйнап алынған илимий экспедиция, илимий сапарлар дауамында, сондай-ақ жеке жыйнаушылар тәрепинен халық арасынан жыйналған материаллар сақланады. Усы материалларға исленген анализ фольклорлық дөретпелер, солардың арасында халық қосықларын халық арасынан жыйнап алыу жумысларының 1945-жылдан баслап 1950-жыллардың басына шекем белгили дәрежеде үзилiske түскенин көрсетеди. Бирақ, баспасөзде жәрияланған илимий мийнетлердиң бағдары 1940-жыллардың ақыры 1950-жыллардың басында қарақалпақ фольклористикасының тийкарғы бағдары тийкарынан фольклордың ири жанры есапланған халық дәстанларын жырау хәм бақсылардан жазып алыу, баспадан шығару хәм илимий анализге тарту мәселесине бағдарланғанлығын көрсетеди. 1951-жылы Н.Дәуқараевтың Москвада Шығысты изертлеу институтының илимий кеңесинде жақлаған «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» докторлық диссертациясының биринши бабы қарақалпақ фольклорына соның ишинде қарақалпақ халық поэзиясына арналады. Бул мийнет илимпаздың 1930-жыллардың еккинши ярымынан баслап алып барған илимий жумысларының жууағы болып, онда қарақалпақ фольклорының генезиси, қәлиплесиуиниң тийкарғы баскышлары, қарақалпақ миллий фольклорының тууысқан түркий тиллес халықлары менен байланысы, фольклор атқарушылары, фольклорлық текстлердиң көркемлик өзгешеликлери, классификациясы ҳаққында сөз етиледи. Усы мийнетинде алым қарақалпақ халық қосықларын



фольклордың тийкаргы состав бөлегиниң бири сыпатында қарап, олардың кәлиплесийүндеги тийкаргы факторларды, (географиялық орталығы, турмыс тәризи, салт-дәстүрлері), поэзиялық жанрлардың идея-тематикалық өзгешеликлерин усы дәуирге дейинги изертлеулерге салыстырғанда белгили дәрежеде теориялық планда кең сөз етеди, ең баслысы, бул мийнетте халық поэзиясының дәслепки жанрлық классификациясы өз көринисин табады.

Н.Дәўқараевтың жоқарыда аты атап өтилген белгили дәрежеде фундаментал характерге ийе болған мийнетинен тысқары 1940-1950-жыллар аралығында халық қосықларының изертлениўине байланыслы бирқанша илимий мақалалар жарық көрип, оларда тийкарынан халық поэзиясын изертлеўдин сол дәуирдеги жағдайы, алда турған ұазыйпалар хәм оларды изертлеўдеги илимий аспектлер ҳаққында сөз болады. Бул илимий мийнетлер қатарына Ж.Аймурзаевтың «Халық ертеклері хәм қосықлары»<sup>230</sup>, Х.Батырбековтың «Қарақалпақ нақыл-мақаллары»<sup>231</sup>, Б.Исмаиловтың «Изучать устное народное творчество»<sup>232</sup>, И.Сағытовтың «Қарақалпақ халық творчествосын терең изертлейик», «Халық әдебиятын жыйнаўдағы ұазыйпаларымыз»<sup>233</sup> илимий мақалаларын жатқарыўға болады.

1930-1940-жыллардағы қарақалпақ фольклористика илиминде қарақалпақ халық қосықларын халық арасынан жыйнаў, оларды илимий изертлеў объектине тартыў бойынша алып барылған жумысларды бүгинги күнги миллий фольклористиканың көзқарасынан бахалағанда, бул дәуирди тийкарынан қарақалпақ фольклористикасының туўылыў дәўири деп бахалаўға болады. Бул дәуирдеги фольклористика илиминиң халық қосықлары үстинде алып барған жумыслары тийкарынан халық қосықларының халық арасынан жыйнап алыныўы, баспадан шығарылыўы, сол дәуир фольклористикасы илимий базасы тийкарында халық арасынан жазып алынған текстлерди системаға салыў хәм олар ҳаққында илимий пикир билдириўден ибарат болды. Бул дәуирде жергиликли изертлеўшилерде арнаўлы фольклорлық қәнигеликтиң болмаўына қарамастан, олар

<sup>230</sup> Аймурзаев Ж. //Жас Ленинши. 1941, №3.

<sup>231</sup> Батырбеков Х. «Қызыл Қарақалпақстан». 1950, 13-март.

<sup>232</sup> Исмаилов Б. «Советская Каракалпакия», 1954, №14.

<sup>233</sup> Сагитов И. «Қызыл Қарақалпақстан» 1955, №231; «Қызыл Қарақалпақстан», 1957, №162.

халық массасы арасынан белгили дәрежеде халық қосықтарының текстлерін жазып алуға миясар болып, дәслепки текстлик базаны жарата алған. Бул жетискенликте сол дәуірде түркий тиллес халықлар жасап атырған географиялық аймақларда кең көлемде жұмыс алып барған, жоқары маманлыққа ийе болған Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, П.П.Иванов, А.С.Морозова, Соколов сыяқлы алымлардың мийнети уллы болған. 1932-жылы Қарақалпақстанда арнаулы илим-изертлеу институтының ашылуы халық ауызеки әдебияты нұсқаларын халық арасынан системалы түрде жыйнап алу хәм баспадан шығару, олар үстінде илимий изертлеулер жүргизиу имканиятын жаратып береді. Нәтийжеде усы дәуірлерде арнаулы болмаса да басқа фольклорлық жанрлар қатарында қарақалпақ халық қосықтарының текстлери баспасөзде жарық көреді хәм оларды изертлеу бойынша дәслепки илимий көзқараслар қәлиплеседі.

Усы ўақытқа шекем баспадан шыққан халық қосықтарының ең толығы 1951-жылы Москвада басылған Н.Баскаковтың «Қарақалпақский язык» китабына диалектологиялық материал сыпатында киргизилген халық қосықлары жыйындысы есапланды. Усы топламға халық қосықлары сыпатында «Бозатау дегенің әжеп бир жайды», «Көше-көше көштен әрман қалмады», «Бар едим, жоқ едим камалға келдим», «Ақсүңгил», «Жауыт», «Нама басы», «Жеңгежан», «Қызларгүл», «Қызылгүл», «Әрман қалмасын», «Бәуен бала», «Көк өгизге», «Суўпыға», «Сен яр», «Арыўхан», «Қызлар билен», «Жигитке», «Дәрибийке», «Өтехан» қосықлары, «О ғәзелни кимге айтты», «Ақ қабақ үстінде көрдим бир хилалай қашыны», «Ол көшеден бул көшеге ашылып тур лалазар», «Қырмызы қалпақ ишинде», «Көккене кептер емеспен», «Жананға бардым бир кеше», «Ай сары, шашың сары» бәйитлери киритилген. Баскаков тәрәпинен «Қарақалпақский язык» мийнетине киргизилген қосықлардың бақалылығы бурынғы хәм кейинги баспалардан өзгешелиги, ең алды менен қосықлардың сол дәуірдің сиясый-идеологиясына анау ямаса мынау тәрәпи менен сай келиўине қарап емес, ал идея - тематикалық шеңбери миллий халық турмысын өзине кең қамтып алатуғын, миллий колорити басымлығы менен өлшенеді. Топламға киритилген қосықлар қарақалпақ халқының миллий өзгешелигин, дүнья танымын, турмыс тәризін, идеяларын, салт-дәстүрлерін өзінде толық қамтыған хәм әдебий



көркемліктің ең жоқары талаптарына жууап бере алатуғын шығармалар хәм илимий анализде халық турмысын өзінде кең планда сәулелендирген материаллар сыпатында кітап жүзінде қалған.

1950-жыллардағы қарақалпақ миллий фольклористика илиминің ең ири жетіскенлігі ең алды менен қарақалпақ фольклоры жанрларының классификациясы үстінде жұмыс алып баруы менен байланысly болды. Улыұма қарақалпақ фольклорының, ең дәслепки классификациясы Қ.Айымбетов хәм О.Кожуровқа тийисли болып, олар қолда бар мағлыұматлар тийкарында қарақалпақ фольклоры жанрларының классификациясын жаратыуға хәрекет етеди. 1939-жылы «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналында жәрияланған классификация төмендеги формаға ийе болады: 1. Ертеқ (фольклордың ертедеги түри); 2. Нақыл (термелер); 3. Жумбақ; 4. Жаңылтпаш; 5. Жууап (айтыс та усыған киреди); 6. Өтирик өлең; 7. Беташар; 8. Жоқлау; 9. Толғау; 10. Бәдик, Гүләпсан; 11. Жайдары қосықлар; 12. Ярамазан; 13. Дәстанлар<sup>234</sup>. Классификацияда көринип турғанындай, оның курамының басым бөлегин халық қосықлары ийелейди. Бул сол дәуирде халық қосықларының халық арасында басқа жанрлық үлгилерге салыстырғанда көбирек жыйналғанын, поэзияның халық турмысында тутқан орны басқа жанрларға қарағанда белгили дәрежеде басымырақ болғанын көрсетеди. Себеби бул дәслепки классификацияның сөзсиз, ең алды менен қолда бар жанрлық үлгилерди есапка алуы нәтийжесинде ислеп шығылған. Бир көзқарастан қолда бар үлгилерди санап өтиу формасында келтирилген бул классификация «тарау», «түр», «жанр»ларға бөлинип, хәрбир жанрдың жанрлық белгилери хәм басқа жанрлардан өзине тән өзгешеликлер белгиленбегенине қарамастан, өз дәуиринің фольклорлық пландағы изертлеулери ушын белгили дәрежеде жетіскенлик есапланады. Буның үстине сол дәуирлерде регионаллық миллий илимий изертлеулер тийкарынан рус фольклористикасында алып барылып атырған илимий изертлеулер методикасына бағдарланған болып, еле рус фольклористикасының өзінде де рус фольклорының массивин толық қамтыйтуғын анық классификация ислеп шығылған жоқ еди.

<sup>234</sup> Айымбетов Қ., Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлері. Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы», 1939. №4, 78-79-бб.

Қарақалпақ фольклоры жанрларының буннан алдыңғы классификацияға салыстырғанда толығырақ классификациясы Н.А.Баскаков тәрәпинен ислеп шығылады. Бул классификация алымның 1951-жылы Москвада басылған «Қарақалпақский язык» мийнетинде келтириледі. Қ.Айымбетов хәм О.Кожуров сыяқлы Н.А.Баскаков та 1926-жылдан баслап қарақалпақ тилин изертлеу ушын Қарақалпақстанға келип, көплеген илимий экспедициялардың шөлемлестиріушиси болады. Көп жыллар дауамында усы аймақта жасап қарақалпақ тилин изертлеу менен бир қатарда диалектологиялық материал сыпатында халық аузынан көплеген фольклор үлгилерин жазып алады. Н.А.Баскаков классификациясында барлық фольклорлық дөретпелер шәртли түрде 1. Семья – турмыс, дәстүр фольклоры. 2. Тарийхый эпикалық жанрлар деп екиге бөледі. Семья – турмыс, дәстүр фольклоры еки түрге бөлинип қаралады: 1. Айтымлар, 2. Қосықлар. Айтымлар: 1. Бәдик, Гүләпсан, қурт шақырыу. 2. Зикир салыу, 3. Ярамазан. Турмысқа байланысly қосық түрлерине 1. Хәйиу, балалар қосықлары, 2. Қыз-жигитлер қосықлары, Жигитлер қосықлары, Айтыс, Жууап, 3. Тойға байланысly қосықлар (Хәужар, Беташар), 4. Өлимге байланысly қосықлар: (Жоқлау, Жылау), 5. Қосықлар: дослық, лирикалық, мухабат, күлки хәм сатиралық қосықлар, 6. Ертеклер, 7. Бәйит, 8. Фольклордың киши жанрлары (нақыл-мақал, жумбақ, жаңылтпаш, күлки сөз).

Тарийхый эпикалық жанрлар да өз гезегинде тарийхый қосықлар хәм аңыз сөзлер деген атамада екиге бөлинип, тарийхый қосықлардың курамына қосықлар, толғаулар, термелер киритиледи. Н.А.Баскаковтың бул классификациясы Қ.Мақсетовтың атап өткениндей, «фольклорды өз алдына изертлеу мәнисинде ғана емес, усы топламға кирген материалларды дурыс илимий көзқарастан түсиниу жағдайында исленген»<sup>235</sup>. Н.А.Баскаковтың классификациясында жанрлар белгили дәрежеде шашыранды жайласып, жанрлық белгилерине қарай өзлерине қатнаслы топарларға бириктирилмеген. Илимпаз тийкарғы бөлиниуде дәстүрге байланысly деп анықлық киргизеди де дәстүр усы фольклорына тийисли қосықларды тийкарғы еки бөлимге тәртип пенен емес, аралас жайғастырады. Олардың арасында еки типтеги, яғный

<sup>235</sup>Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан». 1989. 202-б.



Тойға байланысly қосықлар хэм Өлимге байланысly қосықлар ғана бир топарға бирлескен. Бул классификацияны Қ.Мақсетовтың жоқарыда келтирип өткениндей, топламға кирген қосықларға ориентир сыпатында пайдаланған деген пикирге келемиз. Классификацияның бахалылығы—онда қарақалпақ фольклорына киретуғын дерлик көпшилик жанрлар орын алған.

Қарақалпақ фольклористика илиминде бир неше он жыллар даўамында жетекшилик еткен хэм сол дәўирде фольклорлық жанрларды изертлеўдиң баслы жетискенликлерине таянған ҳалда жүзеге келген классификация Н.Дәўқараев тәрeпинен исленип шығылады.

Н.Дәўқараев қарақалпақ халық творчествосын еки: 1. Лирикалық, 2. Эпикалық жанрларға бөледи. Лирикалық жанрлар өз гезегинде төмендеги үш топарға бөлинеди: 1. Қосықлар, 2. Салт әдебияты, 3. Аталар сөзи. Қосықлар а) жайдары қосықлар, б) айтыс хэм жуўап, в) балалар қосықлары, г) бәйит, д) жумбақ, е) бәдик, ж) ярамазан сыяқлы түрлерди өз ишине қамтыйды.

Салт әдебиятына а) хәййя (хәййиў), б) хәўжар, в) Бет ашар, в) сыңсыў, г) жоқлаў сыяқлы түрлер киритиледи. Өз гезегинде «Аталар сөзине» а) нақыллар, б) мақаллар, в) пәтия, г) толғаўлар, д) термелер жатқарылады<sup>236</sup>. Н.Дәўқараевтың классификациясының ең баслы жетискенлиги — классификацияның ең алды менен өзиниң кең жанрлар курамы менен қарақалпақ фольклорының массивин белгили дәрежеде толық қамтыуында. Илимпаз қарақалпақ фольклористика илиминде биринши болып, усы классификацияға кирген шығармаларға жанрлық характеристика береди: олардың жанрлық функциясы, тематикасы, формасы, атқарыушылары ҳақында белгили дәрежеде мағлыұмат береди, жанрлық критерияларын белгилейди.

Биз жоқарыда атап өткенимиздей, миллий фольклористиканың дәслепки басқышы рус фольклористикасының қәлиплесиў хэм раўажланыў этаплары менен тиккелей байланысly раўажланды хэм нызамлы түрде оның жетискенлик, сондай-ақ кемшиликлерин де өзинде сәўлелендирди. Сол себепли Н.Дәўқараев тәрeпинен ислеп шығылған қарақалпақ фольклорының классификациясын анализлеў өз гезегинде рус фольклористикасында рус

<sup>236</sup> Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Ташкент, 1959, с. 16-75.

фольклоры жанрларын классификациялауға бағдарланған илимий процессти де анализлеу арқалы да дурыс нәтижелерге ерисиу мүмкиншилигин көрсетеди.

Бизге белгили, рус фольклористика илими, анығырақ айтқанда улыума фольклористика илими сөз искусствосы илимининң бир тарауы сыпатында XIX әсирдин ақырына дейин оншелли белгили емес еди. Оны басқа тараулардан ажратып қараушы принципал қарас В.Лесевичке тийисли еди. Ол фольклор майданын «халық билген хәм өзинен кейингилерге қалдырған халық билимининң жыйынтығы»<sup>237</sup> сыпатында белгилейди. Ол этнографияны жәмийет ҳаққындағы илимининң бир тарауы сыпатында қарап фольклорды изертлеуди дүньяны таныудың бир бөлеги сыпатында этнографияның уазыйпасы деп есаплайды. Фольклорды этнографияның бир бөлеги сыпатында қарау оның келешекте «Фольклористика» деп аталыуына тийкар салған «халық дәретиушилиги» (народная словесность), «халық поэзиясы» (народная поэзия) деп аталыушы жәмлеуши түсиниклердин келип шығыуына тийкар салады. Буннан кейинги дәуирлерде филологиялық фольклористика ҳәр қыйлы жоллар менен этнография менен дусласты, бирақ оның курамына кирмеди. «Фольклор» термини хәм оның анализи илимде өзине тән, соның менен бирге этнографияға да тийисли материалларды өз ишине қамтыйтуғын арнаулы методологияны талап ететуғыны илимде белгили болды. XX әсирдеги рус илими усы жол менен рауажланды хәм өз жемисин бере баслады. 1926-жылы Ю.М.Соколов өзининң «Художественный фольклор» атамасында баспадан шыға баслаған мақаласында «халық дәретиушилиги», «халық поэзиясы» терминлерининң орнына «фольклор» терминин қолланыуды усыныс етеди. Ол өзининң бул усынысының тийкарламасы сыпатында фольклорлық шығармалардағы синкретизм: оның музыка, мимика, ҳәрекет пенен де байланысын хәм текстти ашып беріу ушын көркем сөздин жеткиликсиз экенин көрсетеди. Фольклор сферасы Ю.М.Соколовтың позициясы бойынша аўызеки поэзия хәм халық дәретиушилиги шеңберинен анағурлым кең хәм көркем фольклор оның тек бир бөлеги ғана. Соколовтың бул идеясы фольклористиканы теориялық майданда кеңликке

<sup>237</sup>Лесевич В. Фольклор и его изучение. //Памяти В.Г.Белинского: Литературный сборник, составленный из трудов русских литераторов. М., 1899.



алып шығады хэм оның мәденияттың курамалы хэм бай кубылысы сыпатында орнын белгилеўге алып келеди.

Бул жағдай сол ўақытта енди қәлиплесип киятырған миллий фольклористика илимлерине де өз тәсирин тийгизгени сол дәўирдеги қарақалпақ фольклористика илиминде алып барылған, сондай-ақ оның буннан кейинги раўажланыў басқышларында да өз көринисин тапқаны илимий изерлеўлерде анық көринди. 1940-1950-жылларда халық арасынан жыйналған фольклорлық материалларды, солардың арасында халық қосықларына тийисли материалларды көзден өткерий хэм оларды анализлеў нәтийжелери халық арасынан сол дәўирдеги илимде үстемлик еткен сиясат идеологиясына муўапық тек белгили бир класс-пролетариат класының мәплерин сөз ететуғын, еки қатлам арасындағы қарама-қарсылықлар сөз етилетуғын сюжетлер, коллизияларға ийе шығармаларды жазып алыўға бағдарланыўшылық көп ғана жетилискен фольклорлық дөретпелердің жыйнаўшылар дыққатынан шетте қалыўына алып келеди. Нәтийжеде сол дәўирлерде қарақалпақ халқының руўхый турмысын фольклорлық жанрлар арқалы өзінде сәўлелендирген пүтин бир система толық ҳалда бизге дейин жетип келе алмады.

## **6. ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫ БОЙЫНША ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕУЛЕРГЕ СЫПАТЛАМА**

Дүнья халықтарының фольклортаныуы илиминде балалар фольклорының барлығы, оны өз алдына изертлеудің зәрүрлиги хақындағы пикирлер ХІХ әсирдің орталарынан бастап пайда болды хәм балалар фольклоры өз алдына изертлене бастады. Соған қарамастан, совет хукиметі дәуиринде балалар фольклорына жетерли дәрежеде кеуил бөлінбеди. Оны жалпы фольклордың ишинде қарады. Бүгинги күни балалар фольклорын изертлеу фольклортаныу илиминің ең жас хәм жаңа тарауы есапланады.

Хәзирги дәуир қарақалпақ балалар фольклоры, өз алдына изертленген жоқ. Бирақ, қарақалпақ фольклоры жанрлары, қарақалпақ әдебияты қарақалпақ көркем өнеринің тарийхына арналған мийнетлерде ғана сөз етилип келинди. Хәзирги дәуир қарақалпақ балалар фольклоры да қарақалпақ фольклорына арналған оқыу қолланбаларда хәм басқа да ири фундаментал мийнетлерде сөз етилгени менен арнаулы түрде изертлеу объекти болған жоқ.

ХІХ әсирде фольклор изертлеушілери балалар фольклорына арнаулы кеуил бөлместен, оны фольклордың ишинде қарады (Беляев, Э.Диваев, Остроумов, хәм т.б.). ХХ әсирде совет хукиметинің орнауы сол дәуир ушын үлкен тарийхий уақыя болыуына қарамастан, хукиметлик басқарыу система-сы балалар фольклорына бир тәреплеме қарады. Балалар фольклорының барлық жанрларын жыйнау хәм оларға илимий көзқарастан баха беріу жумыслары қарақалпақ фольклортаныуы илиминде кешеуиллеп қалған мәселе болды.

Қарақалпақ балалар фольклоры өз алдына изертленбегени менен, бул мәселе қарақалпақ фольклорына арналған илимий-изертлеу жумысларында фольклордың бир жанры сыпатында сөз етилип келинди. Балалар фольклоры ХХ әсирдің дәслепки шерегинен бастап С.Мәжйитов, О.Кожуров, Қ.Айымбетов, Н.Дәуқараев, Қ.Мақсетов хәм Ә.Тәжимуратовлардың мақалалары менен илимий мийнет-



леринде өз алдына жанр сыпатында қарала бастады. Бул ҳаққында айырым илимий изертлеулер XX әсирдин 1940-жылларынан бастап баспа сөз бетинде жәрияланды.

1925-жылы баспадан шыққан С.Мәжйитовтың мектеп оқыўшылары ушын жазылған «Оқыў китабы» қолланбасында балалар фольклоры ҳаққында изертлеў жумысы жүргизилмегени менен де, бул китапқа балаларға арналған ертеклердин, гүрринлердин үлгилери киргизилди.

Қ.Айымбетов пенен О.Кожуров тәрәпинен 1939-жылы басылып шыққан «Қарақалпақ әдебиятының түрлери» деп аталған мақалада қарақалпақ фольклорының жанрлары илимий көзқарастан туңғыш мәрте классификацияланады. Изертлеўшилер бул классификацияда балалар фольклоры жанрларын тиккелей атап өтпесе де балаларға тийисли халық ойынлары менен ертеклери ҳаққында сөз етеди.

1941-жылы «Жас ленинши» газетасының бетлеринде Ж.Аймурзаевтың «Халық ертеклери хәм қосықлары», 1949-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында Н.Дәўқараевтың «Қарақалпақ фольклоры жөнинде изертлеўлер» деген мақалалары жәрияланды.

1926-жыллардан бастап Н.А.Баскаков Қарақалпақстанға келип, қарақалпақ фольклорын жыйнаў, изертлеў жумысы менен шуғылланды. Оның көп жыллық мийнети 1951-жылы «Қарақалпақский язык» деген атама менен Москвада басылып шықты. Усы мийнетинде Н.А.Баскаков барлық фольклорлық дәрәтпелерди шәртли түрде: 1. Семья – турмыс, дәстүр фольклоры. 2. Тарийхый эпикалық жанрлар деп екиге бөледі. Семья – турмыс, дәстүр фольклоры еки түрге бөлинип қаралады оларға: 1. Айтымлар, 2. Қосықлар. Айтымларға 1. Бәдик, Гүләпсан, қурт шақырыў. 2. Зикир салыў, 3. Ярамазан киргизиледи. Турмысқа байланысly қосық түрлерине 1. Хәйийў, балалар қосықлары, 2. Қыз-жигитлер қосықлары, Жигитлер қосықлары, Айтыс, Жуўап, 3. Тойға байланысly қосықлар (Хәўжар, Беташар), 4. Өлимге байланысly қосықлар: (Жоклаў, Жылаў), 5. Қосықлар: дослық, лирикалық, мухаббат, күлки хәм сатиралық қосықлар, 6. Ертеклер, 7. Бәйит, 8. Фольклордың киши жанрлары (нақыл-мақал, жумбақ, жаңылтпаш, күлки сөз).

Усы классификацияда «Турмысқа байланысly қосықлар» деген бөлиминде балалар қосықларын: Хәйийў-бесик жыры, балалар қосықлары деп екиге бөледі. Бул қарақалпақ балалар фольклорын өз алдына жанр сыпатында қараған

дәслепки классификацияның бири болды. Илимпаз «балалар қосықлары»н, яғный балалардың поэзиясын, «хәйиу-бесик жыры» деп бесик жырларын, соңынан «балалардың өзлериниң қосықлары» деп балалар тәрпинен шығарылған фольклорды өз алдына алып қараған. Бунда изертлеуши тек ғана балалар фольклорындағы поэзиялық шығармаларға дыққат аударып, балалар фольклорындағы прозалық шығармалар, ойын менен атқарылатуғын фольклорлық шығармалар дыққаттан шетте қалады.

1940-1950-жыллары қарақалпақ әдебиятының тарийхын жазыу жумыслары менен белгили алым Н.Дәуқараев шуғылланды. Ол қарақалпақ әдебияты тарийхы менен бирге қарақалпақ фольклорының тарийхын изертледі. Оның «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» деген темадағы докторлық диссертациясының биринши бөлими қарақалпақ фольклорының тарийхын изертлеуге арналды. Алымның бул изертлеулері 1977-жылы «Шығармаларының толық жыйнағы» деген мийнетиниң екінши томында жәрияланды. Илимпаз аты аталған мийнетинде қарақалпақ фольклорын «лирикалық хәм эпикалық» деп екиге бөледі. Соның лирикалық жанрына «балалар қосықлары»н киргизип, өз алдына жанр сыпатында қарайды. Ол балалар қосықларын жайдары қосықларға жатқызады. Соның менен бир қатарда, «жайдары қосықлар»дың көп таралған түриниң биреуи жас балалар, жас өспирим жигитлер айтатуғын қосықлар» деп балалар фольклорын жасына қарай екиге бөледі. «Бул қосықлардың, басқа қосықларға қарағанда өзине тән өзгешеликлери бар. Ол өзгешеликлер ең алды менен бул коллектив болып айтылады. Екінши қосық түри халық ойынларын ойнаған уақытларда аралас айтылады. Үшиншиден, сорау-жууап ретинде де айтылады, яғный драмалық характерге ийе болып келеді. «Мәселен, «Түлки-түлки-түлки-шек», «Әуелемен», «Айқулаш» хәм түрли жаңылытпашлар усыған жатады». Балалар қосықларын жас өзгешеликлерине қарай балалардың ойын қосықлары, сорау-жууап қосықлары деп ең биринши бөлип қараған илимпаз Н.Дәуқараев болды.

Балалар фольклорының қарақалпақ театрының пайда болыуындағы хызмети хаққында Т.Алланазаровтың «Қарақалпақский советский театр» мийнетинде сөз етилди. Автор балалар фольклорындағы балалар ойынларының қарақалпақ театрының тууылыуындағы атқарған хызметин изертлеген. Ол балалар ойынларын 4 топарға бөлип



қарайды: «Биринши топарға спорт хәм тәрбиялаушы характериндеги: «Тебиспек», «Илме тахыя», «Ат ойын», «Бәйги», «Ылақ», «Ешек жауырыны», «Топ», «Тикпе таяқ», «Аңғалақ», «Суу қалақ», «Суу серписпек», «Жүзбек», «Жасырынбақ».

Екинши топарға - булар, балаларды өнерге үйретиу максетиндеги ойынлар: «Қууыршақ соғу», «Қауын-қауын», «Үй-үй» хәм басқалар. Буларға және ылайдан ойыншықлар ямаса фигуралар жасау (адам, қус, хайуан, жыртқыш хайуанлардың, музыкалы әсбаплардың, үй әсбаплардың хәм т.б.) бул топарда балаларды тек өнерге үйрететуғын ойынларды ғана емес, ал дөретиуши характерине ийе ойынларды да есапқа алады.

Үшинши топарға — балалардың сана-сезимин, тилин, фантазиясын рауажландыру ойынларын киргизеди: «Маңлай шертпек», «Табыспақ», «Жаңылтпаш», «Түлкишек», «Қамыспа-қыйма», «Соқыр теке», «Айналма дүрре», «Жумбақ», «Әуелемен» хәм т.б. Булар шынығыу характериндеги ойынлар болып, бунда балалар отырып хәм түргелип турып ойнаған хәм жыл дауамында барлық мәусимде ойнайтуғын болған. Ал, төртинши топарға - бизлерге ең қызықлысы - бул турмыслық, массалық дәстүрий айрықша сюжети менен ойналатуғын ойынлар, қосықлар, гүрриңли текстлер, ярым аяқ ойын хәрекетли ойынлар киргизиледи. Бул топарға: «Хәкке қайда», «Айқулаш», «Қудағай», «Бәдик», «Хәужар», «Ярамазан», «Қырық жигит» хәм т.б.

Ойынлардың дизимин жуумақласақ хәмме ойынлар өзгеше өз алдына балалардың физикалық хәм ой-өрисин рауажландыратуғын мектеби болып табылған. Усы ойынлар себепли олар турмыста ушырасатуғын ең керекли өнерге деген уқыптарын рауажландырған. Изертлеуши қарақалпақ балалар ойынларын театрдың тууылыуында тийкарын салған миллий драма ретинде қарайды. Қарақалпақ балалар ойынларындағы драмалық элементлерди буган дәлийл етип алады хәм балалар ойынларының театрласқан көрсетиу ретиндеги хызметин анықлайды.

1968-жылы баспадан шыққан Қ.Айымбетовтың «Халық даналығы» (1968) мийнети (бул китап 1988-жылы екинши рет баспадан шықты) балалар фольклорын изертлеуде тыянақлы изертлеулердин бири болды. Илимпаз «Салт-дәстүр жырлары» деп аталған бөлимінде «Бесик жырын» өз алдына қарайды. «Жайдары қосықлар», «Мийнет жырлары»

деп аталған екінші бөлімінде «Балалар ойындары» деп ойын менен атқарылатуғын балалар қосықтарын өз алдына изерттейді. Фольклортаныушы Қ.Айымбетов өз дәуірінде хәм жыйнаушы хәм изертлеушы сыпатында балалар ойындарын, хәйиулерди жыйнап изертлеген. Жоқарыда аты атап өтилген мийнетинде балалардың коллектив болып ойнаған ойындардан, поэтикалық қосық қатарлары менен ойналатуғын ойындардан көплеген мысаллар келтиреді. «Хәкке қайда», «Түлкишек», «Әўелемен, дүўелемен», «Ғайың-ғайың», «Көйлегимди жуып бер», «Қуыршақ» хәм т.б. Мәселен:

*Қуыршағым еди жараған,  
Басын халахалап ораған,  
Қуыршағым шытақ тақтым,*

*Ойнайын деп үйден шықтым* – деген қатарлар қыз балаларға кийим тигиу мийнетлерин, қыз баланың этикалық, эстетикалық тәрбиясын арттыруға жәрдем береді.

Қарақалпақ балалар фольклоры бойынша терең изертлеу жұмыстарын И.Қурбанбаевтың мийнетлеринен көриуимізге болады. Ол 1974-жылы «Қарақалпақ балалар әдебияты тарихының очерки» мийнетин баспадан шығарды. Бул мийнет тиккелей қарақалпақ балалар әдебиятын изертлеуге арналса да, қарақалпақ балалар фольклоры хәкқында да кең түрде мағлыұматлар береді. Илимпаз қарақалпақ балалар әдебиятының сағаларын фольклордан излей отырып оған өз алдына бир бапты арнаған. Жұмыстың биринши бабы «Балалар әдебиятының фольклордағы үлгилери» деп аталған. Усы бабында автор қарақалпақ балалар фольклорын толық анализ жасаған. Балалар фольклорының жанрларын «Балалар қосықтары», «Жаңылытпашлар», «Нақыл хәм мақаллар», «Жумбақлар», «Ертеклер», «Эпослық шығармаларда балалар фольклорына дерек мийраслар», – деп балалар фольклорын бир неше бөлімлерге ажыратып үйренеді. Бунда «Эпослық шығармаларда балалар фольклорына дерек мийраслар» деген бөлімин есапқа алмағанда балалар фольклорының тийкарғы жанрларын изертлеген. Бул бөлім басқа фольклорды изертлеген илимпазлардың мийнетлеринде көринбейді. Автор бул бөлімінде эпослардағы балалар фольклорына тийисли мотивлер, сюжетлер хәкқында сөз етеді. Балалар фольклорының дереклерин қахарманлық дәстанлардан излестиреді. Усы тәрәпи менен И.Қурбанбаев балалар фольклорын изертлеуде үлкен



жаңалық ашты. «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз» дәстанларында батырдың туыылығы, оның тез өсиіуі, батырдың дәслепки көрсеткен ерлиги балалар үшін қызықлы, балалаларға арналған сюжетлер есапланады. Балалар фольклорын дәстанлардан ізлеуі фольклортаныу ілимінде жаңалық болды. Автор балалар фольклорындағы «Бесик жыры», ямаса «Хэйиу-хэйиу» қосығының өзгешелиги хәм бала туыылғаннан соң бесикке салыу дәстүриниң халқымызда бурыннан бар екенін сөз етеди. Бул дәстүр «бесик шабыу» деп аталып, автор «бесик шабыу»ға арналған қосықлардың қатарлары толық сақланбағанлығын дурыс атап көрсетеди. Изертлеуші аты аталған мийнетінде бул дәстүрдің не себептен сақланбағанлығына сорау қойып, бул сорауға: «халық бул дәстүрге оншелли итибар бермеген», деп өзи жууап қайтарады. Көп жыллық изертлеу тәжирийбесинен келип шығып, ески дәуірлерде бул дәстүр халық арасында болғанлығын, лекин көпшилик жағдайларда бесикти шабатуғын ересек аналар сийрек ушырасатуғын болған. Себеби, бесикти шабатуғын ана айтымларды «терип» айтып шапқан хәм сол ана бесикти шапқанлығы үшін ауылына сарпай алып қайтатуғын болған. Бүгинги күнде балалар фольклорын өз алдына изертлеулер жүргизиу барысында бул дәстүрдің халық арасында «терме» формасындағы (ең ески формасы) поэтикалық қатарлары менен хәзирги дәуір қосық қатарлары көплек ушырасатуғынлығының гүясы болдык.

И.Курбанбаевтың педучилище студентлери үшін 1988-жылы «Қарақалпақ балалар әдебияты» сабаклығы басылып шықты. Бул китапта автор балалар әдебияты бойынша изертлеулерин қайта ислеп, толықтырып шығарады. Автор «Балалар әдебиятының фольклордағы үлгилери» деген бөлімінде балалар фольклорын «Балалар фольклоры хаққында қысқаша түсиник», «Бесик жырларындағы эстетикалық идеал», «Тусау кесийдеги эстетикалық идеал», «Балалардың турмыс-салт қосықларындағы эстетика», «Балалардың айтыс, хәзил қосықларындағы эстетика», «Балаларды есап-санаққа үйретиу қосықлары», «Өтирик өлендеги эстетика», «Балалардың тилин өсирийдеги жаңылтпаштың тәрбиялық роли», «Нақыл-мақаллардың тәрбиялық роли», «Балалардың логикасын өсирийде жумбақлардың әхмийети», «Балаларды хәр тәреплеме тәрбиялауда ертеклердің тутқан орны» сыяқлы он бир

бөлімге бөліп анализ жасайды. Автордың бұл кітабындағы балалар фольклорын ұсылайынша ізерттеулері фольклористика илиминде өзгеше құбылыс болды.

Қ.Мақсетов пенен Ә.Тәжимуратовтың авторлығындағы «Қарақалпақ фольклоры» мийнетінде қарақалпақ фольклорын поэзия хәм проза деп екиге бөліп алып, поэзия жанрына халық қосықтарын киргизеди. «Қосықтар» деп аталған тарауында «Бесик жыры», «Балалар қосықтары» деп бесик жырынан балалар қосықтарын бөліп қарайды. Бесик жыры бөлімінде ананың баласына хәййиұ айтқан, бесик жырларына кең тоқтайды. Ал, «Балалар қосықтары» бөлімінде қарақалпақ балалар қосықтарын үшке бөліп қарайды: 1. Тақмақ қосықтары. 2. Ойын-зауық қосықтары. 3. Өтирик өлеңлер.

Балалар қосықтарының ишинде «тақмақ қосықтарын» биринши рет бөліп қараған Қ.Мақсетов пенен Ә.Тәжимуратов болды. Олар тақмақ қосықтарына «Хә түлкишек, түлкишек» қосығын жатқызады. Бұл қосықты Н.Дәуқараев сауал-жууап қосықтарына жатқызады. Бұл еки пикирди де бийкарлауға болмайды, олар бирин-бири толықтырады. Қосықтағы сауал-жууап формасында балалар бир-бирине сорау бериу арқалы қосық атқарылады. Қосық тақмақ сыяқлы хәр бир қатары күшли интонация менен айтылғаны менен қосықта сауал-жууаптың мазмұны күшли сезиледи. Балалар қосықтарының ұсы үш түри мысаллар менен анализ етиледі.

Балалар фольклорындағы жумбақтар бойынша Ә.Алымов «Қарақалпақ халық жумбақтары» темасында кандидатлық диссертация жаклады. Жұмыста жумбақтың идеясы хәм тематикасы, жумбақтың басқа жанрлар менен байланысы, жумбақтың жанрлық өзгешелигине тоқтаған. Жумбақ балалар фольклорының тийкарғы жанрларының бири болғанлықтан, бунда сөз етилген мәселелердің барлығы дерлик балалар фольклоры менен тығыз байланысly.

Ертеклер - балалар фольклорының ишинде жасайтуғын жанрлардың бири есапланады. Қарақалпақ ертеклери бойынша фольклоршы Қ.Мәмбетназаровтың «Қарақалпақ ертеклери хакқында» деген илимий жұмысы жарыққа шықты. Бұл мийнетте қарақалпақ ертеклериниң жанрлық белгилери, қыялый ертеклер, хайуанатлар хакқында ертеклер, турмыс ертеклери, турмыс ертеклериндеги халық сатиралары, қарақалпақ ертеклериниң көркемлик өзгешеликлери хакқында сөз етиледі. Бунда сөз етилген қыялый ертеклер



менен хайуанатлар хақындағы ертеклер балалар фольклоры менен тығыз байланысly. Автор бул изертлеуінде балаларға арналған ертеклерге арнаулы тоқтамағаны менен де, балалар фольклоры хақында сөз еткенде бул мийнетти есапқа алығу керек болады.

Х.Есбергенов хэм Ж.Хошаниязовтың «Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре» (Ташкент: «ФАН», 1988) мийнетінде каракалпак балалар қосықларындағы этнографиялық мотивлерге анализ жасалады. Олар усы анализінде «Түлкишек» қосығының келип шығу тарийхы бойынша халық аузындағы әнгимелерге тоқтайды. «Түлкишек» каракалпак балалар фольклорында бүгинги күнге сақланып киятырған балалардың ең жақсы көретуғын қосықларының бири. Бул мийнетте усы қосықтың келип шығу тарийхы бойынша еки информатордың берген мағлыұматына тоқтайды. Бириншиси, 1961-1963-жыллары Мойнақ районында жасаушы 73 жасар Ниетулла Еримбетовтан Т.Ниетуллаев тәрeпинен жазып алынған мағлыұмат. Оның берген мағлыұматы бойынша Түркистанда каракалпаклар жасап атырған уақтында Түлкишек атлы каракалпак бийлериниң бири болады, ол сыртқы душпанлардың топылысынан халықты қорғау ушын каракалпакларды көшириуди ойласуға мәсләхәт-төбеге түнде баратырғанда оның алдынан бир хаял шығады. Хаял кәуетерли жағдайды түсинип, Түлкишек пенен астарлы мәнисте сөйлеседи. Сонда усы қосық тууылған дейди. Екинши информатордың берген мағлыұматы бойынша Сырдерья каракалпакларының қазақ феодаллары менен тартысында каракалпак бийлери Маман бий менен ойласу ушын киятырғанда, бийлердиң алдынан шыққан хаялдың бийлердиң қаякқа баратырғанын сораған уақтында тууылған қосық деген мағлыұмат бериледи. «Уакыт өтиуи менен бул қосық каракалпак хаялларының хәйиуине айланады», - деп көрсетилген мийнетте. Бул жерде қосықтың келип шығу тарийхы усылай баянлаған. Енди қосықтың қандай жағдайда шығарылғаны хақында авторлардың пикирин мақуллағанымыз бенен қосықтың бесик жырына айналды деген пикирине қосылығу қыйын. Бесик жырынын мақсети, оның атқарылығуы «Түлкишек» қосығынан пүткиллей басқаша, бул қосық балалар қосықларының бири болып қалады деп ойлаймыз.

1990-жылы Қ.Мәмбетназаровтың таярлауында «Қаракалпак ауызеки халық дәрeтпелери» деген атама

менен Нөкіс мәмлекетлик университетинин филология факультети студентлери ушын хрестоматия баспадан шықты. Бул хрестоматияда «Қосықлар», «Нақыл-мақаллар», «Жумбақлар», «Жаңылтпашлар», «Ертеклер», «Аңызлар», «Шешенлик сөзлер», «Анекдотлар» деген бөлімлерінде балаларға тийисли аўызекі әдебиет үлгілери берілген. Буннан басқа да «Балалар қосықлары» деп аталған бөлімінде «Бесик жырлары», «Хә түйелер, түйелер», «Хәкке қайда», «Түлкишек», «Өтирик өлең», «Әуелемен» қосықлары берілген.

С.Қазақбаевтың «Қарақалпақ салт-дәстүр поэзиясы» атлы кандидатлық диссертациясында балалар фольклоры хақында мағлыұматлар бериледи.

Қәсіп-өнер колледжлери оқыўшылары ушын Қ.Жәрімбетов пенен Қ.Оразымбетовтың авторлығында басылып шыққан «Қарақалпақ әдебияты» сабақлығында балалар фольклоры өз алдына алып қаралады. Авторлар: «Халық дәретиўшилиги (фольклор) балалардан басланады», деп дурыс атап көрсетеди. Айырым шығармалардың пайда болыўына балалар да қатнасыўы мүмкін, бирақ балалар фольклорын көбинесе үлкен адамлар дәретеди. Балалар фольклорына тийисли ертеклер, аңызлар, әңгимелер қызықлы, сюжети, тили жеңил, түсиниўге аңсат, балалар қосықлары болса уйқаслары келискен, ядлаўға қолай болыўы керек. Балалар шығармалары мазмунлы, тәрбиялық қәсийетке ийе болып келеди. Олар балалардың ой-өрисин, сана-сезимин өсириўде, тәбият хәм жәмийет туўралы түсиниклерин тереңлестириўде, тилин жатлықтырып, адамгершиликке тәрбиялаўда үлкен әхмийетке ийе. Айырым қосықлардың пайда болыўы хәм тарқалыўы аналардың бөбекти бесикке бөлеп тербетип, оған арнаўлы айтымлар айтыўы менен байланыслы» деп балалар фольклорының тийкарғы авторлары иретинде үлкенлер шығармаларын алады. Буннан соң балалар фольклорын бесик жырлары, ойын фольклоры, сораў-жуўап, өтирик өлеңлер, ертеклер, аңыз, мифлерди, нақыл-мақалларды, жумбақ, жаңылтпашларды киргизеди. Хәзирги дәуирдеги балалар фольклорына «мектеплердеги, балалар бақшаларында хәр қыйлы хәрекетшен ойынлардың сценарийлери дүзилип, олар халық дәретиўшилиги усылына күтә жақын, мәселен, мектеплерде әлипбе байрамларында айтылатуғын қосықларды нағыз балалар қосықларына жатқарыўға болады», дейди. Усы жумьста биринши ирет балалар бақшаларының, мектеп



оқыушыларының фольклоры хақында сөз етеди. Бул мийнет балалар фольклорының жанрларын толық сөз еткен жумыслардың бири болды.

Қарақалпақ балалар фольклоры этнограф изертлеушилердин де дыққатынан шетте қалмады. 1990-жыллары жас илимпаз Т.Х.Есбергенова «Традиционное трудовое воспитание детей у каракалпаков» темасында кандидатлық диссертациясын жақлады. Бул жумыста XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ шаңарақларында пайдаланылып келинген дәстүрлик тәрбияның түрлери хақында сөз етиледі. Автор бала тәрбиясында қарақалпақ халқының фольклорды қалай пайдаланғанын изертлейді. Жумыс тарийх илиминин талабынан келип шығып, балалар тәрбиясын изертлегени менен балалар тәрбиясында фольклордың хызметин тийисли орынларда сөз етеди. Диссертациялық жумыстың «Отражение в традиционных играх и игрушках каракалпаков вопроса трудового воспитания детей и подростков» деп аталған биринши бабында киши жастағы балаларды мийнетке тәрбиялауда пайдаланатуғын семья-турмыс дәстүрлери сөз етилген. Жумыста қарақалпақ халқының балаларды мийнет сүйиушилик руўхында тәрбиялауда пайдаланған (дийханшылық, балықшылық, өнерментшилик, шаруашылық) барлық турмыс тәжирийбеси, дәстүрлери изертленген. Диссертацияда қарақалпақ балалар ойынларының 100 ге жақын түри сөз етиледі, оларды қандай жағдайда ойнағаны, түрлери көрсетип берилген. Диссертанттың қарақалпақ халқының бала тәрбиясында барлық тәжирийбеси фольклорда екенлиги хақында дурыс жуўмақ шығарған.

Соңғы ўақытлары балалар фольклоры хақында изертлеу жумысын алып барған жас илимпаз Сейдин Елсүйер улы Әмирлан болды. Ол Бухара қарақалпақларының балалар фольклорын Қарақалпақстан қарақалпақларының балалар фольклоры хәм өзбек, қазақ балалар фольклоры менен салыстырмалы түрде изертлеу жумысын алып барды.

Оның «Дәстүрий балалар фольклоры мәселеси Нәжим Дәўқараев нәзеринде» мақаласында қарақалпақ балалар фольклорындағы дәстүрли жанрлар хақында сөз етилген. Бул мақала балалар фольклоры хақында теориялық пикирлер айтқан дыққатқа ылайық жумыслардың бири есапланады. Мақалада балалар фольклоры хақында Н.Дәўқараевтың мийнетлерин сөз етип, автор өзиниң болжаўларын, балалар

фольклорының жанрлары бойынша өзі анықтаған терминдерді, балалар фольклорының жанрлары бойынша теориялық анықтамаларды биринши рет ортаға таслап, пикир айтады. Әлбетте, жаңа нәрсе тартысly келеди. С.Е.Әмирланның анықтаған жанрларының атамалары, оның пикирлері тартысly, еле жәмийетшиликке бийтаныс, қарақалпақ тилинің сөзлик қорында жоқ жаңа терминлер менен ушырасамыз. Автордың пикирлеринің жаңалығы, оның тапқан жанрларының атамалалары дыққатты бөледі.

С.Е.Әмирлан балалар фольклорын 4 түрге бөліп жиклейді:

1. Аялау поэзиясы. 2. Балалар турмыс-салт фольклоры. 3. Балалар ойын-зауық фольклоры. 4. Балалар ойын фольклоры.

Бул классификацияда «Аялау поэзиясы» менен «Балалар турмыс-салт фольклоры» түсиникли, баланы аялап айтылатуғын қосықлар менен балалардың турмыс-салт қосықлары, ал балалардың ойын-зауық фольклоры менен балалар ойын фольклоры арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ сыяқлы.

Автор аялау поэзиясы хақында Н.Дәуқараев изертлеулеринде «аялау поэзиясы» үлгилерин лирикалық жанрлар дүркинине киргизип, оның ишинде салт әдебияты түрлері қатарына қосып қарастырған», дейди.

Н.Дәуқараевтың мийнетлеринде «аялау поэзиясы» хақында сөз болмайды. Ол қарақалпақ фольклорын эпикалық хәм лирикалық жанр деп бөліп, соның лирикалық жанр деп аталған бөлімин «Қосықлар», «Салт әдебияты», «Аталар сөзі» деп үшке бөледі. Соның «Қосықлар» деп аталған бөліминде балалар фольклорын «Балалар қосығы» деп алған. Екинши «Салт әдебияты» деп аталған бөліминде балалар фольклорын Н.Дәуқараев «салт әдебиятының ескиден киятырған түринің биреуі «бесик жыры» ямаса «хәййя» деп бесик жыры менен хәййяны бир деп қарайды. «Хәййя жас балаларды жубатыу ушын айтылады», дейди. Ол бесик жыры менен хәййяның ўазыйпасы баланы жубатыу деп оның жанрлық шегарасын көрсетип береді. «Бесиктің қыймылына қарап оның арнаулы намасының барлығын», «дәслепки ўақытта хәййяны белгили бир шайыр шығарғанлығын», «баланы жубатыушы адам сол тайын текстти ядлап алып айтатуғынын», «гейпара ўақытлары аналар өз басындағы шадлығын, қайғысын, уўайымын, өткен өмирге өкинишин, келешектен күткен үмитлерин уйқасықлы сөз бенен намаға салып та айтады», дейди. Ол хәййяның мазмунының хәр түрлилигин, аналар хәййяны



айтқанда, оған хәййя айтқан адамның мақсетине, сол жәмийетлик жағдайға байланыстырып айтатуғынын көрсетеди. Бесик жырында ямаса хәййяның ұазыйпасы тек ғана баланы жубатыу ушын айтылмайды екен, онда баланың келешегі ушын ақыл-нәсият бериледи екен.

Н.Дәўқараев бесик жыры менен балалар қосықтарын бөліп қарайды, бірақ бесик жырын «Аялау поэзиясы» деп алмайды, және С.Е.Әмирлан сөз еткен «айдырмашлар», «сүймишлер», «термишлер» Н.Дәўқараев мийнетлерінде ушыраспайды.

Балалар фольклорының түрлері деп С.Е.Әмирлан «аталар жыры», «хәннай», «термишлер», «дарым», «шақшақ», «тарқалмалар», «қорқытпашлар», «ойынғаллар», «шақырма» деген терминдерді пайдаланған. Бул терминлер қарақалпақ тилине жақын емес, түсиниксиз екенлігін айтқымыз келеді.

Н.Дәўқараев айтқан «Аталар сөзін» С.Е.Әмирлан «Аталар жыры» деп алған. Аталар сөзі – бул фольклордың өз алдына жанр. Онда улыўма халық ушын ақыл-нәсият айтылады. Оны балалар фольклоры менен араластырыуға болмайды. Аталар сөзінің ишінде аталардың балаларға берген нәсияты болыуы мүмкін, солай да болса ол өзінің атқаратуғын хызметі бойынша аталар сөзінің ишінде жасайды.

С.Е.Әмирланның бул мақаласында балалар фольклорының жанрлары қарастырылған. Илимпаз балалар фольклорының жанрлары жөнінде жақсы пикирлерді айтқан, бірақ, сол жанрлардың атамаларын елге, халыққа түсиниксиз терминлер менен берген. Ал, терминлер жәмийетлик, улыўма халықлық ұазыйпаны алып жүретуғын тарийхый категория. Оның пайда болыуы тосыннан ямаса қалеген адам ойлап тауып, пайдалана беретуғын нәрсе емес, егер ондай болғанда халық тили түп тийкарынан бузылып кетеди. Термин улыўма халыққа түсиникли, жәмийетшилик тәрепинен мақуланған болыуы керек.

Қарақалпақ балалар фольклоры улыўма фольклортаныу илиминде поэтикалық қатарларының өзгешелигі менен, атқарылуы шеберлігі менен ажыралып турады. Көплеген мийнетлердің жуўмақтарын есапқа алып, көп жыллық тажирийбемізге сүйене отырып қарақалпақ балалар фольклоры келешекте үлкен изертлеу объектине тартылып, фольклортаныу илиминде өз орнына ийе бола алады деген пикирдемиз. Илимде жанрлық мәселе, фольклорлық тер-

миндер мәселелери халық тәрәпинен қабылланып, халық балаларына қолайлы, хәттеки балалардың өзлери ойлап тауып айта алатуғын терминлер менен аталады. Себеби балалар фольклоры — балалар дәрәтиүшилигиниң, балалар дүньясының ажыралмас бөлеги есапланады.



## **6.1. ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫ БОЙЫНША 1920-1950-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕУЛЕР АНАЛИЗИ**

Қарақалпақ фольклорының үлгилерін жыйнау және басып шығару 1930-жылдарда басланды. Усы жылдары фольклорды жыйнауға, басып шығаруға және илимий мақалалар жазуға Н.Дәуқараев, А.Бегимов, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, А.Шамуратов, Н.Жапақов және т.б.

XX ғасырдағы фольклор изерттеушілерінің мийнеттерінде балалар фольклорына арнаулы кеңірек бөлініс берілді, оны ұйымдастыруға қарақалпақ фольклорының ішінде қарады.

Бұл мәселе қарақалпақ фольклорына арналған айырым изерттеу жұмыстарында фольклордың бір жанры ретінде сөз етілгендігін көреміз. Олардан С.Мәжітов, О.Кожуров, Қ.Айымбетов, Н.Дәуқараев, Қ.Мақсетов, Ә.Тәжмуратов сыяқты белгілі әдебиетші және фольклортанушы ғалымдар балалар фольклорын өз алдына жанр сипатында қарады және XX ғасырдың 1940-жылдарынан бастап баспа сөз бетінде олар жазған мийнеттерде көріне бастады<sup>238</sup>.

О.Кожуров және Қ.Айымбетов «Қарақалпақ әдебиетінің түрлері» (1939-жылы) деген мақаласында қарақалпақ фольклорын жанрларға классификация еткен және бұл мийнет қарақалпақ фольклорының жанрлары хақында илимий көзқарастан изерттелген тұңғыш изерттеушілердің бірі болды. Бұл мийнетте де балалар фольклоры арнаулы үйренілмеген болса да, балалар фольклорының ойын және ертеке формалары хақында сөз етіледі.

Тарихтан мәлім, фольклордың бай үлгилерін халық аузынан жазып алып, илимий айналысқа түсіріп, баспадан шығаруда тюрколог ғалым профессор Н.А.Баскаковтың қызметтері айырықша болды.

Н.А.Баскаков 1926-1945-жылдар аралығында республикамыздың барлық районларында лингвистикалық, фольклорлық экспедицияларға қатысып көптеген халық ертекектерін, қосықтарын, салт-дәстүрлерін жыйнайды.

<sup>238</sup> Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкіс. 1989.

Жыйналған материалларды ол 1951-жылы өзинин «Қарақалпақский язык» атлы еки томлық мийнетинин биринши томында бастырып шығарады. Сол биринши томында барлық жыйнаған материалларының классификациясын ислеп шығады.

Илимпаз фольклорлық материалларды үлкен еки бөлімге бөліп қарайды. Биринши бөлімнің өзін еки топарға бөледі: 1. Айтым хәм қосықлар, ондағы магиялық күштин сақланып қалғанлығы астында тәсири: 1) аўырыўға байланыслы ески айтымлар (бәдик, гүлапсан, курт шақырыў усаған аўырыўларды емлегенде айтылатуғын айтымлар); 2) зикир салыў, айтымлар (порхан қосықлары). 3) мусылман культлық қосықлар (қурбан айт, руўза айт хәм ярамазан). 2. Халық дәретиўшилигинде дәстүр қосықлары, оларға: 1) балаларға арналған қосықлар (хәйий-бесик жырлары, балалардың өзлериинин қосықлары), 2) қыз-жигитлер қосықлары (қызлар қосықлары, жигитлер қосықлары) айтыс жуўаппар, 3) той қосықлары: хәўжар, бет ашар, алғыс сөз-қыздың ата-анасы менен хошласқанда айтылады, 4) өлим менен байланыслы қосықлар (жөклаў, жылаў), 5) лирикалық, ашықлық, сатиралық, ойын-дәлкек, 6) ертеклер: сыйқырлы хәм хайуанлар ҳаққында ертеклер, 7) бәйитлер-еки қатарлық, 8) халық дәретиўшилигинин майда формалары: нақыл хәм мақаллар, жумбақлар, жаңылтпашлар, күлки сөзлер.

Екинши бөлім - лиро-эпикалық жанрлар—олар да екиге бөлінеди: 1) Тарийхый қосықлар хәм әпсаналар: қосықлар-тарийхый қосықлар, 2) толғаўлар-тарийхый дәстанлар, 3) терме-тарийхый орынлар ямаса ўақыяларды сәулелендиреди, 4) аңыз сөзлер-әпсаналар. 2. Қахарманлық дәстанлар: 1) дәстан-қахарманлық поэмалар, домбыра әсбабында атқарылатуғын поэмалар, 2) жырлар-тарийхый-эпикалық дәстанлар, қобыз әсбабында атқарылатуғын жырлар деп классификациялайды.

1930-жыллары бурынғы СССР Илимлер академиясының хабаршы ағзасы С.Е.Малов басшылығында лингвистикалық, фольклорлық, этнографиялық экспедиция жұмыслары жүргизилген. Сол жыллары қарақалпақ балалар ойындары, нақыл хәм мақаллары көплег табылған хәм экспедиция материалларына таярланғанлығы ҳаққында мағлыұмат береді.

1930-жыллары қарақалпақ фольклорының раўажланыў жолына түскен ўақытлары болды. Бул дәўирде илимпазлар



фольклорлық материалларды тек жыйнау менен шекленбестен, оны жанрларға бөліп қарап, сиясий-жәмийетлик әхмийетин ашып беріуге арналған дәслепки илимий мақалаларын жәриялай баслайды. Мысалы, белгили фольклорист филология илимлериниң докторы, профессор Қ. Айымбетовтың 1939-жылы «Қарақалпақ фольклоры» атлы мақаласы «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы» журналында, хәм де сол журналдың келеси санында екінши «Қарақалпақ әдебиятының түрлери» атамасындағы мақаласы басылып шықты. Бул мақалалар 1930-жыллардан баслап ауызеки әдебиятымыз бенен халық дәретиушилигине илимий тийкарда баха берген дәслепки мийнетлердин бири болды. Қарақалпақ фольклоры түрлерге бөлинип, жанрлық өзгешеликleri ашып көрсетилген.

1940-жыллары қарақалпақ фольклортаныу илими әдеуир дәрежеде рауажлана баслады. Өзимиздин жергиликли жазыушы, шайырларымыздың хәм илимпазларымыз фольклор жанрларын жыйнауға хәм изертлеуге белсене қатнасады. Олардан Садық Нурымбетов, Сәрсен Қурбаниязов, Шамшет Хожаниязов, Сәдирбай Мәуленов, Дәли Назбергенов, Мырзағалий Дәрибаев, Жолмурза Аймурзаев, Артық Шамуратовлар өзлериниң қосықлары, гүрриндери хәм мақалалары менен жергиликли «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында жийи көрине баслады. Әсиресе, олардан С.Мәуленов пенен Ш.Хожаниязовлар қарақалпақ фольклоры хәм оны атқарыушылары ҳаққында мағлыұматларды жыйнау ислери менен қызғын шуғылланады. Бул мәселе бойынша Қ.Айымбетовтың 1941-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында «Халықтың жырау, бақсылары» атамасында илимий мақаласы басылып шығады. Ж.Аймурзаевтың «Халық ертекleri менен қосықлары» атамасында «Жас Ленинши» газетасында мақаласы жәрияланады.

Қарақалпақ фольклоры хәм әдебияты бойынша материаллар топлау барысында балаларға тийисли көплеген материаллар ажыратып алып жыйналмаған, ал халық арасында кеңнен таралып хәм дәретилип жүрген барлық материаллар жыйналып, 1940-жыллары Қ.Айымбетов, О.Кожуровлар тәрәпинен көлемли илим-изертлеу жұмысларына тийкар болған. Соның тийкарында миллий фольклор жанрлары бойынша дәслепки илимий классификация үлгисин Қ.Айымбетов пенен О.Кожуровлар ислеп шығады.

Қарақалпақ халқының тарийхын, этнографиясын

үйрениуде П.П.Иванов, С.П.Толстов, Т.А.Жданконың мийнетлери үлкен. Қ.Айымбетов тәрәпинен 1934-жылы Ерполат жыраудан «Едиге» дәстаны, Өгиз жыраудан «Алпамыс» дәстанының жазып алыныуы хәм 1937-жылы Москвада басылып шығыуы, Н.Жапақовтың Есемурат жыраудан «Қоблан» дәстанының жазып алыныуы хәм 1940-жылы бастырып шығарылыуы, 1939-жылы А.Шамуратовтың Қуламет жыраудан «Шәрьяр» дәстанын жазып алыуы, урысқа шекемги дәўирде-ақ «Еркосай», «Қурбанбек», «Дәўлетярбек», «Бозуғлан», «Юсуп-Ахмет», «Бозаман», «Шийрин-шекер», «Ерсайым» хәм т.б. дәстанлардың жыйналыуы, урыстан бурын жазыла баслаған «Қырық қыз» дәстанының 1949-жылы китап болып басылыуы фольклортаныу илиминде үлкен жаңалық болды.

Қарақалпақ фольклорының үлгилерин жыйнау хәм изертлеу жумыслары 1950-жыллардың ақырында басланады. 1930-1950-жыллары қарақалпақ ертеклери «Қарақалпақ халық творчествосы» (1940), «Қарақалпақ халық ертеклери» (1940), «Халық ертеклери менен қосықлары» (1941), «Қарақалпақ халық ертеклери» (1949) басылып шықты. 1928-1940-жылларға шекем С.Мәжитовтан баслап А.Бегимов, Қ.Айымбетов, Қ.Ерманов, Н.Дәўқараев, И.Сағытов хәм т.б. тәрәпинен мектеплерге сабақлықлар дүзилген. Солардың барлығында қарақалпақ фольклорының, әсиресе балаларға тийисли үлгилери киргизилген.

1940-1950-жыллардағы архивлик материаллардың мағлыұматлары бойынша урыс жыллары традициялық фольклордың халық арасында гейпара жанрлары қайта тикленген. Мысалы, дәстанды атқару жүдә жийилескен. Қарақалпақ бақсы-жыраулары халқымыздың әсирлер бойы дөреткен қахарманлық дәстанын тарийхый жағдай талабына ылайық жырлай баслады. Сол жыллары барлық материаллық хәм руұхый күш фронт ушын жумсалған. Қарақалпақ жырау-бақсылары, халық шайырлары тылдағы мийнеткешлерди жоқары мийнет табысына руұхландырып, халықты ақыл-нәсият қосықлары, дәстанлары менен пропагандалауы, халықты мәртликке, батырлыққа шақыруы үлкен әхмийетке ийе болды.

1945-жылдан баслап Т.А.Жданконың басшылығында Қарақалпақтанның барлық районларында археологиялық хәм этнографиялық экспедиция жумыслары алып барылады. Олар хәр бир районда хәр қыйлы информаторлардан қарақалпақлардың тарийхын, аңыз-әңгимелерин жазып ала-



ды. Усы экспедицияның жуўмағы «Қарақалпақи Хорезмско-го оазиса» атамасындағы кітапта 1950-жылы Москва қаласында басылып шығады.

Октябрь революциясына шекем қарақалпақтар турмысында балалар мекемелері болмағандықтан, балалар тәрбиясы менен аналар үйінде шұғылланған хәм бала тәрбиясы олардың ойындары менен бирге алып барылған.

Ең ески ойындар да, миллий ойындар өзінин традициялық қағыйдаларын жойтпаған. Қарақалпақ балалар ойындарын илимпазлар төрт топарға бөледі: спортқа байланыслы хәрәкетли ойындар, өнерге шақырыўшы ойындар, ой-өрисин өсириўши, тилин раўажландырыўшы ойындар, дәстүрий ойындар. Қарақалпақ театр өнери изертлеўшиси, драматург Т.Алланазаров қарақалпақ балалар ойындарында театрлық элементлериниң бар екенлигин хәм олардың 1930-1950-жыллары халық драмалық театрларында сахнада өз көринисине ийе болғанлығын атап өтеди.

1940-жылы Н.Дәўқараев «Алпамыс» музыкалы драмасында «Айқулаш» жаслар ойынын сахнада қойған. Драманы сол ойын тийкарында 1942-жылы балейтместер Тамара Ибрагимова сахналастырған. 1944-жылы сол «Айқулаш» массалық ойыны композитор В.Г.Шафранниковтың музыкасы тийкарында қойылған. Ал, 1939-жылы драматург Рахим Маджитов «Хәкке қайда?» ойынын «Қара жүреклер» музыкалы драмасында сахналастырған хәм 1945-жылы сол ойынды Ә.Шамуратов «Қырық қыз» музыкалы драмасында пайдаланған.

Көп жыллық тәжірийбемизге сүйене отырып топлаған материалларымыздан мысал келтирсек. Жасы үлкен аналардың балалық дәўирин еслегенде мына ойынды толығы менен айтып берген еди. Кишкене жас балалар, бир қаншасы есиктиң алдында, қуяшламада жыйналып, қамыстан ийип Түйе ойнайды. Сонда бир-бири түйениң түрли формасын көрсетеди, бармағын тарақлап, артына қайырып, түйеге минесен бе? - Минейик дейди. - Сен түйеден қорқасан ба? - Қудайдан қорқасан ба?,-дейди. Тағы биреўи балалардың бармақларын қайырып қошқаршақ қылады. Тағы биреўи бармақларын бүгіп, ортан бармағымды тап дейди. Усындай ойындарды ойнап отырып айтымларын айтады.

Бас бармақ,  
Балан үйрек,  
Ортан терек,

Шүлдир шумек,  
Кишкене бөбек, деп турғанда пық, хуқ, деп қолын  
жаздырып жибереді.

Тағы бир-бирине сауал береді.  
Бас бармақ не дейди, Урлық қылайық,  
Сук бармақ не дейди, Қылсақ қылайық,  
Ортан бармақ не дейди, Қудайды не қыласаң,  
Шүлдир шумек айтады, Қудай не қылады,  
Кишкене бөбек айтады,

Қудайдың ала танасын сойып жейік дейди – деп  
балалар бир-биринің Қубы, Қубы Қошқар бол деп, ойнап  
отырып, қамыстан соққан түйесін кәруан тартады.  
Биреулері Қауыс-Қауыс, Қайрақ-Қайрақ түйелер деп  
түйені ошақ тиреп қолын тарақлап турады.

Биреулері:

Түйе-түйе-түйелер,  
Дузың қайда түйелер,  
Балқан таудың басында,  
Балық ойнар тусында.  
Хә, Түйе-түйе түйелер  
Иймеңлеп жортып желебер,  
Шуұылдатып мурныңды,  
Дузды тартып келебер.  
Хә, түйе: Ийелері сасызақ,  
Балық шабақ тасыған,  
Өркешлерің қонақтай,  
Мурынсасы пурқыйды.  
Хә түйе: суўсыз жерде көліксең,  
Узақ жолға бериксең,  
Ала көлек жегенде,  
Сеспей қатып өлерсең.  
Хә, түйе: Қабағыңды үйесең,  
Артыңа қарап ийесең,  
Еринлерің салбырап,  
Ағаш жеген түйесең – деп балалар түйе көрсе изине

ерип, жууырысып жүрер еді<sup>239</sup>.

Қарақалпақ балалар фольклоры өзінің тарихына, жанр-  
ларына, поэтикалық, прозалық қатарларына ийе болып, өз  
дәстүрін сақлап келмекте. 1930-жыллардан бұрын да, ерте  
дәуірлерден бери халқымыз арасында кеңнен таралып,  
өзінің жанрлық өзгешелігіне ийе болып келді. Жоқарыда  
атап өткен балалар ойынлары, ертектері, жаңылпашлары,

<sup>239</sup> Автордың дала жазыуларынан.



накыл ҳам мақаллары, хэттеки хэйиулері өзінин түп нусқасы, мазмуну поэтикалық қатарлары менен балалар фольклорының тарийхыйлығынан дәрек береді.

Бүгинги күнде сөз болып атырған дәуірдеги фольклор материалларының көпшилиги өзимиздин Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими фундаменталь китапханасының қолжазбалар фондында сақланып келген.

## ЖУЎМАҚ

Қарақалпақ фольклортаныуына тийисли изертлеулерди анализлеу барысында биз өз алдымызға белгилеп қойған ўазыйпаларды толық әмелге асырдық деп белгилеуге имканиятларымыз бар. Мәселен, бизиң дыққат итибарымызда болған халық дәстанлары, халық прозасы жанрлары, халық қосықлары, халық ертеклери, қарақалпақ фольклорындағы киши жанрлар хәм балалар фольклорына тийисли изертлеулерди анализлей отырып тематикалық өзгешеликлери, изертлениў тарийхы дәўирлерге ажыратылып таярланды.

1. XVIII-XIX әсирдиң аяғына шекем XX әсирдиң дәслепки жылларына тийисли Ш.Ўәлийханов, А.Диваев, И.А.Беляев сыяқлы қарақалпақ фольклоры менен кызыққан алымлардың жыйнаған, жәриялаған, пикирлер билдирген мағлыўматларды үйрениў ислери әмелге асырылды.

2. XX әсирдиң 1920-жылларынан 1950-жылларға шекемги аралықтағы фольклорлық материаллардың жыйналыў, жәрияланыў, үйренилиў дәрежелерин анықлаў (буған Қ.Айымбетов, Н.Дәўқараев, С.Мәўленов, Ш.Хожаниязов, О.Кожуров, Ә.Тәжимуратов, Қ.Мақсетов, Қ.Мәмбетназаров хәм т.б. жергиликли қәнигелердиң мағлыўматлары тийкар болады).

3. Қ.Айымбетов, Н.Дәўқараев, О.Кожуровлардың фольклортаныў мәселелерине байланыслы илимий изертлеулери үйренилип шығылды. Олардың қарақалпақ фольклортаныуына тийисли изертлеу жумыслары хәм мақалалары, қол жазбалары аналитикалық басқыштан изертленип, теориялық хәм әмелий жетискенликлерин ҳәзирги күн көзқарасынан бақалаўға ерисилди.

4. Қарақалпақ халық прозасы хәм қарақалпақ халық ертеклериниң жыйналыў хәм жәриялаў, солардың тийкарында пайда болған илимий ой-пикирлердиң басланғыш басқышлары ҳаққында сөз етилип, тийкарынан миллий фольклорымыздағы прозалық дәретпелерди классификациялаў, бир-биринен ажыратып үйрениўге болған дәслепки илимий көзқараслар бойынша жүзеге кел-



ген машқалаларды бахалаў ислери әмелге асырылды.

5. Фольклорымыздан кең орын алған халық қосықлары, сондай-ақ балалар фольклорына тийисли туңғыш изертлеўлерге кеўил аўдарылып, олардың мәдений-әдебий орталығымыздан орын алып киятырған дыққат талап үлгилери бойынша сол дәўирдеги (1920-1950) излениўшилер тәрeпинен айтылған пикирлерге аналитикалық бақлаўлар жүргизилди.

## ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. 2017-жыл 3-август күни елимиздің дөретиўи зыялылары ўәкиллери менен ушырасыўындағы сөзи. Қараңыз: <http://kknews.uz/kk/1712.html>
2. Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. // Русский фольклор. Т. 10. М.-Л., 1966.
3. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. //ӨзР ИА ҚБ қол жазба фондында сақланады. Инв. №1108/39.
4. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
5. Aimbetov Q. Qaraqalpaq folklorь. //Qaraqalpaqstan әдебиять һәм iskusstvoь. — Tөrtkyl, 1939. -№3. 86-88-66.
6. Aimbetov Q., Koçurov O. Qaraqalpaq әдебиятьның tyrlerj // Qaraqalpaqstan әдебиять һәм iskusstvoь. — Tөrtkyl, 1939. №4, 5, 6, 1940. №1, 2.
7. Айымбетов Қ. Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхынан очерклер. —Нөкис: Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1963.
8. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
9. Алымов А. Каракалпакские народные загадки. АКД. Ташкент, 1969.
10. Аникин Ю.Г., Круглов. Русское народное поэтическое творчество. Л.: «Просвещение», 1983. с. 416.
11. Ахметов С. Уллы Ытандарлық урыска шекемги дәўирде қарақалпақ совет поэзиясы. —Нөкис: ҚМБ, 1959.
12. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы тарийхының очерклери. — Нөкис: ҚМБ, 1961.
13. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы (әдебий-критикалық изертлеў). Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
14. Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. — Нөкис: Билим, 1992.
15. Афзалов М.И. Ызбек халқ әртақлари ҳакида. Ташкент: Фан, 1964.
16. Байниязов Қ. Профессор Қ.Айымбетов. Илмий библиографиялық очерк. —Нөкис. 2006.
17. Байниязов Қ. Мәжитов С. —Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992.
18. Баймырадов А. Туркмен фольклор прозасының тарихы эволюциясы. Ашхабад: Ылым, 1982.
19. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. т. I. М., 1951.



20. Беляев И.А. Шежире. Сказание о Шынгызхане. //Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Вып. 1. Ашхабад, 1917.
21. Бердиев Ж. Отражение в легендах и народных преданиях истории каракалпаков XIII-XVII вв. АКД. Нукус, 1996.
22. Bausinger H. «Folklorismus» in Europa: eine Umfrage. Zeitschrift für Volkskunde. – 1969. – № 65. – S. 1-8.
23. Валиханов Ч. Сочинения, изданные под редакцией Н.И.Веселовского в записках Русского географического общества по отделению этнографии. СПб. 1904. Том XXIX.
24. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. М., 1874.
25. Валиханов Ч. Сочинения, записи Русского географического общества по отделению этнографии. Т. XXIX. СПб, 1904.
26. Велиев Б. Түркмен фольклорында дурмушы эртекилерин гелип чыкышы. Ашгабат: «Ылым», 1990.
27. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. - Л., 1967.
28. Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Ташкент: АН УзССР. 1959.
29. Дарымлар. //ӨзРИА ҚБ Фундаменталь китапханасының қолжазбалар қоры: Р-1325. Инв. №184150. 12-б.
30. Dəwqara ul' N. Qaraqalpaq poeziyası haqqında. //Qyzyl Qaraqalpağstan, – Törtkyl, 1936, -№301, -№302.
31. Dəwqara ul' N. Qaraqalpaq folklorı. //Keñes múyallımı, – Törtkyl, 1936, -№115, -№116.
32. Дәўқараев Н. Қаракалпақ поэзиясы. //Қаракалпақ әдебияты хәм искусствосы. 1939. №3 (36), - 49-72-бб.
33. Дәўқараев Н. Революцияға шекемги каракалпақ әдебияты тарийхының очерклери. – Нөкис: «Қаракалпақстан», 1961.
34. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. I, II, III томлары. – Нөкис: «Қаракалпақстан», 1977.
35. Ертеклер //Баспаға таярлаған Айымбетов Қ., О.Кожуров. Нөкис: ҚҚМБ, 1939.
36. Есбергенов К., Хошаниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. —Ташкент: Фан, 1988, с.12.
37. Жалолов Ғ. Ўзбек эртақлари поэтикаси. Ташкент, 1971.
38. Жапаков Н. Истоки и становление социалистического реализма в каракалпакской литературе. АДД. – Нукус, 1966.
39. Жапаков Н. Революцияға шекемги каракалпақ әдебиятында реализм мәселеси. Нөкис: «Қаракалпақстан», 1972.
40. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
41. Жумаев З.Х. Узбек халқ тарихий ривоятлари. АКД. —Тошкент, 2005.

42. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. -Ташкент: ФАН, 1995.
43. Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков. М.-Л., 1935.
44. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. —Ташкент: Фан, 1981.
45. Имомов К. Генезис и поэтическая трансформация жанров узбекской устной прозы. АДД. Ташкент, 1986.
46. Имомов К., Мирзоев Т., Саримсоков Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. - Тошкент: Уқитувчи, 1990.
47. Каразин Н. Сказка о женском царстве. //Древняя и новая Россия. т. III. 1875.
48. Кожуров О. Шығармалары. —Нөкис: «Қарақалпақстан». 1980, 230-б.
49. Куринских П.А. Проблемы фольклоризма зарубежной историографии. //Научный диалог. – 2016. №2 (50) – С.250-260.
50. Қарақалпақ фольклоры. I том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
51. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳаққында, Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
52. Каракалпакий фольклор. Стенографический отчет сессии Верховного Совета ККАССР. Турткуль, 1939.
53. Жәмәтлик авторлар. Н.Дәўқараев. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
54. Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. М.: Просвещение, 1977.
55. Кун А.Л. Культурный оазис Хивинского ханства. Туркестанск. вед., 1874. №8 от Ходжейли до Кунграда, №9 (от Кунграда до Чимбая).
56. «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы», №4, 1957.
57. Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очерклери коллектив мийнет. Ташкент-Самарқанд: «Фан». 1968.
58. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. Алматы: Ғылым. 1984.
59. Қасқабасов С. Казахская сказочная проза. Алматы: Наука, 1990.
60. Қарақалпақ фольклоры, 67-76-томлар. - Нөкис: Илим, 2014.
61. Қарақалпақ халық ертеклери, – Нөкис: Қарақалпақстан, 1949.
62. Қарақалпақ халық ертеклери, Төрткүл, 1940.
63. Қарақалпақ легендалары менен анекдотлары. //Баспа таярлаған Қ.Максетов, Н.Камалов, Қ.Мәмбетназаров. —Нөкис: ҚҚМБ. 1962.
64. Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары ҳәм шешенлик сөзлери. // Баспаға таярлаған С.Баҳадырова, Қ.Мәмбетназаров. —Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
65. Қарақалпақ әдебияты ҳәм искусствосы, 1939, № 3.
66. Қарақалпақ әдебияты. Коллектив мийнет. —Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.



67. Қарақалпақ халық творчествосы. Нөкіс: ҚҚМБ. 1940.
68. Қарақалпақ ертекleri хэм қосықлары. //Баспаға таярлаған Н.Жапаков. Төрткул: ҚҚМБ, 1941.
69. Қарақалпақ халық ертекleri. //Баспаға таярлаған С.Бекназаров, Х.Тәжимуратов. Алғы сөзин жазған Қ.Айымбетов. Нөкіс: ҚҚМБ. 1949.
70. Қарақалпақ халық ертекleri. //Баспаға таярлаған Қ.Айымбетов, Г.Есемуратов, А.Каримов. —Нөкіс: ҚҚМБ, 1956.
71. Қарақалпақ халық ертекleri. //Баспаға таярлаған Қ.Мәмбетназаров. —Нөкіс, 1965.
72. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 1-2 томлар. //Баспаға таярлаған Қ. Мәмбетназаров. Нөкіс: ҚҚМБ, 1977.
73. Qaraqalpaq xalyq tvorçestvosy. – Törtkyl: Qaraqalpaq mәмleket vaspasy, 1940.
74. Қарақалпақ әдебияты хэм искусствосы, 1939, №№ 4, 5, 6, 7.
75. Қол жазба. Қарақалпақ илим изертлеу институты қолжазбалар фонды. 1943 (папкалар көрсеткиши).
76. «Қызыл Қарақалпақстан», 1946, № 5.
77. «Қызыл Қарақалпақстан», 1940, № 298.
78. «Қызыл Қарақалпақстан», 22-апрель, 1947.
79. «Қызыл Қарақалпақстан», 11-июль, 1948.
80. «Қызыл Қарақалпақстан», 12-сентябрь, 1948.
81. «Қызыл Қарақалпақстан», 30-октябрь, 1949.
82. «Қызыл Қарақалпақстан», 29-ноябрь, 1950.
83. «Қызыл Қарақалпақстан», 15-ноябрь, 1949.
84. «Қызыл Қарақалпақстан», 16-ноябрь, 1949.
85. «Қызыл Қарақалпақстан», 26-март, 1950.
86. «Қызыл Қарақалпақстан», 11-август, 1950.
87. «Қызыл Қарақалпақстан», 24-сентябрь, 1950.
88. «Қызыл Қарақалпақстан», 15-ноябрь, 1952.
89. Қызыл Қарақалпақстан», 15-ноябрь, 1949, 3-6.
90. «Қызыл Қарақалпақстан», 26-март, 1950, 3-6.
91. «Қарақалпақстан әдебияты хэм искусствосы», №4, 1957, 96-101-бб.
92. Қувватова Д.Х. XX аср иккинчи ярми ўзбек достончилигининг тараққийт хусусиятлари. АДД. – Тошкент. 2016.
93. Лесевич В. Фольклор и его изучение. //Памяти В.Г.Белинского: Литературный сборник, составленный из трудов русских литераторов. М., 1899.
94. Литература и искусство Узбекистана, 1939, № 7-8.
95. Lutz Rohrich. Was soll und kan Sagenforschung leisten. –«Probleme der Sagenfoschung» Preiburg in Breisgau, 1973, 13-33. Қараңыз: // Прозаические жанры фольклора народов СССР. Материалы научной конференции. Минск, 1974, с.18.

96. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының аңызери дәретпелери. — Нөкис: Билим, 1996.
97. Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
98. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
99. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. — Нөкис: Қарақалпақстан. 1971.
100. Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. Нукус. 1966.
101. Мәжитов С. Оқыў китабы. Егеделер саўаты. Төрткул: 1925.
102. Мамбетназаров К. Каракалпакские народные сказки. — — Нукус, 1967.
103. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳақында. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1981.
104. Мәмбетов К. Әдебият теориясы. Нөкис: «Билим», 1995.
105. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., 1976.
106. «Мийнет әдебияты», №1, 1931.
107. «Мийнет әдебияты», №4-6, 1932.
108. Moser H. Vom Folklorismus in unserer Zeit. Zeitschrift für Volkskunde, — 1962. — № 58. — S. 177-209.
109. Очерки по истории каракалпакского фольклора. — Ташкент: Фан, 1977.
110. Первое совещание писателей и фольклористов. //Фольклор: Бюлл. фольклорной секции Ин-та антропологии и этнографии АН СССР. Отд. из журн. СЭ (1934, №1-2).
111. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 гг. Гладышевым и Муравиным. Издана Ханыковым. СПб. 1851.
112. Пропп Я. Фольклор и действительность. М., 1976.
113. Радлов. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и в Жунгарских степях. Т. III. Санкт-Петербург, в типографии императорской Академии наук, 1870, с. 776.
114. Рахмонова М.Р. Ўзбек халқ тарихий афсоналарининг ўзига хос хусисиятлари, генезиси ва таснифи. АКД, Тошкент, 2004.-21 б.
115. Риза-Кули-Мирза. Краткий очерк Аму-дарьинской области. СПб., 1875.
116. Рустамова А.Дж. Пути развития азербайджанской эпической поэзии (XII-XVII вв.). АДД. — Б.: Элм, 1971.
117. Рычков П. Топография Оренбургской губернии. Сочинения и переводы Оренбург. отд. Русского географ. об-ва. Оренбург, 1887.
118. Сатторов У.Ф. Ўзбек халқ топономик ривоятлари. АКД. Тошкент, 2001.



119. Сборник материалов для статистики Сыр-дарьинской области. Изд. 1891.
120. Соколов Ю. Работа по русскому фольклору за революционный период. //Этнография. 1926. №1-2.
121. Толстов С.П. Древний Хорезм.- М.: Изд-во МГУ, 1948.
122. Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. —М.: Наука, 1984.
123. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. Алма-Ата, 1973.
124. Уйғыр халық егиз ижадийити . — Алматы: Ғылым, 1983.
125. Уалиханов Ш. Шығармалар жыйнағы. Т.1. Алматы, 1961.
126. Халық ертеклери менен қосықлары. ҚМБ, Төрткүл, 1941.
127. Халық ертеклери (жаңа оқый баслағанлар үшін). Төрткүл. 1941.
128. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ халық прозасы жанрларының атамалары хәм критериялары мәселелери (1-мақала). // ӨзРИА ҚБ «Хабаршысы» 2013, №4. 51-54-б.
129. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ халық прозасы жанрларының атамалары хәм критериялары мәселелери (2-мақала). // ӨзРИА ҚБ «Хабаршысы» 2014, №1. 119-123-б.
130. Хошаниязов Ж., Өтениязов П. Қарақалпақ халық ертеклериниң классификациясы мәселелери. //Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими «Хабаршысы». — — Нөкис. 2012. - №4, 81-84-бб.
131. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. — Тошкент: ЎАЖБНТ Маркази. 2003. — 246-б.
132. Ҳасанов Ш. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonлари поэтикаси. Филол. фан. докт. дисс... — Тошкент: 2004.
133. Чистов К.В. Прозаические жанры в системе фольклора. // Прозаические жанры фольклора народов СССР. Минск. 1974.
134. Чистов К.В. К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы. — М.: Наука, 1964.

## МАЗМУНЫ

|                                                                                              |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Киристиу                                                                                     | 3   |
| Қарақалпақ фольклортаныуы бойынша илимий изертлеулер (1920-1950-жыллар)                      | 6   |
| 1. Қарақалпақ халық дәстанлары хақындағы илимий изертлеулерге сыпатлама                      | 6   |
| 1.1. Қарақалпақ халық дәстанлары бойынша 1930-1950-жыллардағы илимий изертлеулер анализи     | 13  |
| 2. Қарақалпақ халық прозасы туұралы илимий изертлеулерге сыпатлама                           | 34  |
| 2.1. Қарақалпақ халық прозасы бойынша 1920-1950-жыллардағы изертлеулер анализи               | 42  |
| 3. Қарақалпақ халық ертектери бойынша илимий изертлеулерге сыпатлама                         | 53  |
| 3.1. Қарақалпақ халық ертектери туұралы 1920-1950-жыллардағы илимий изертлеулер анализи      | 71  |
| 4. Қарақалпақ фольклорының киши жанрлары бойынша 1930-1950-жыллардағы изертлеулердин анализи | 88  |
| 5. Қарақалпақ халық қосықтары туұралы илимий изертлеулерге сыпатлама                         | 97  |
| 5.1. Қарақалпақ халық қосықтары бойынша 1930-1950-жыллардағы илимий изертлеулер анализи      | 102 |
| 6. Қарақалпақ балалар фольклоры туұралы илимий изертлеулерге сыпатлама                       | 119 |
| 6.1. Қарақалпақ балалар фольклоры бойынша 1920-1950-жыллардағы илимий изертлеулер анализи    | 132 |
| Жуұмақ                                                                                       | 139 |
| Пайдаланылған әдебиятлар                                                                     | 141 |



Ж.Хошниязов, А.Бекимбетов, П.Өтениязов, С.Әмирлан, Г.Нуратдинова,  
А.Қалендерова. Қарақалпақ фольклортаныу мәселелери. I китап.

Нөкис «Илим» 2019

|                           |                 |
|---------------------------|-----------------|
| Редакторы:                | А.И. Альниязов  |
| Компьютерде версткалаған: | В. Султангулова |
| Корректоры:               | Г.Ж.Шерниязова  |

Баспахана лицензиясы: А1 № 137, 27.04.2009. Териўге берилген ўақты:  
24.06.2019. Басыўға руқсат етилген ўақты: 15.07.2019. Қағаз форматы  
60x84<sup>1/16</sup> Көлеми 9 баспа табақ. Шәртли 8,6 баспа табақ. Нусқасы 200  
дана. Буйыртпа №9. Баҳасы шәртнама бойынша.

«Илим» баспасы. 230100, Нөкис қаласы, Бердақ гүзары, 41-үй.  
Тел.: (+99861) 2229894 e-mail :[http:// aknuk. uz/vestnik.htm](http://aknuk.uz/vestnik.htm)  
Реестр № 01-040.

ӨзРИА ҚБ «Хабаршысы» журналы редакциясында басылды.